

T.C. SANAYİ VE
TEKNOLOJİ BAKANLIĞI

Bursa'nın Kutbu
**İSMAİL HAKKI
BURSEVÎ**

Editör

**BİLAL KEMİKLİ
AHMET MOLLAMEHMET**

BURSA ESKİŞEHİR BİLECİK KALKINMA AJANSI

T.C. SANAYİ VE
TEKNOLOJİ BAKANLIĞI

Bursa'nın Kutbu
İSMAİL HAKKI BURSEVÎ

Editör
BİLAL KEMİKLİ
AHMET MOLLAMEHMET

T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı
Kalkınma Ajansları Kùltür Yayınları

Bursa'nın Kutbu
İsmail Hakkı Bursevî

Editör

Bilal KEMİKLİ
Ahmet MOLLAMEHMET

Proje Yöneticisi

Ahmet ŞİMŞEK
Kalkınma Ajansları Genel Müdürü

Değerlendirme Kurulu

Deniz ŞAHİN CİNOĞLU
Daire Başkanı

Dr. Metin ÖZASLAN
Sanayi ve Teknoloji Uzmanı

Neslihan BAŞER
Sanayi ve Teknoloji Uzmanı

Proje Sorumlusu

Sabri BAYRAM
Bursa Eskişehir Bilecik Kalkınma Ajansı Genel Sekreter Vekili

Deniz ŞAHİN CİNOĞLU
Kalkınma Ajansları Genel Müdürlüğü, Daire Başkanı

Jülide ALAN
Bursa Yatırım Destek Ofisi Koordinatörü

Seher İLERİTÜRK
Bursa Yatırım Destek Ofisi Uzmanı

Yayın Sahibi

Bursa Eskişehir Bilecik Kalkınma Ajansı

İşıktepe OSB Mah. Arıtma Cad. No: 22/1 16215
Nilüfer/Bursa TÜRKİYE

+90 (224) 211 13 27
www.bebka.org.tr

Grafik Tasarım

Hakan Cömert

ISBN

978-625-93770-3-2

Basım

Furkan Ofset Matbaacılık Kutu ve Ambalaj San. ve Tic. Ltd. Şti
Panayır Mah. İstanbul Cad. No: 490 Osmangazi/Bursa
Sertifika Kodu
47936

Baskı Bilgisi

I. Baskı
Baskı Tarihi: Mayıs 2026
Baskı Adeti: 500

Bandrol Uygulamasına İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında
Yönetmelik'in 5. maddesi 2. fıkrasına göre bandrol taşıması zorunlu değildir.

Yasal Bilgi

Bu kitap, Bursa Eskişehir Bilecik Kalkınma Ajansı tarafından yayına
hazırlanmış olup, kurumun ücretsiz kültür hizmetidir.
Bütün hakları saklıdır. Kaynak göstermek şartıyla
yapılacak kısa alıntılar dışında, Bursa Eskişehir Bilecik Kalkınma Ajansı'nın
yazılı izni alınmaksızın çoğaltılamaz ve satılamaz.

İçindekiler

Önsöz	9
Bursa'nın Kutup Yıldızı İsmail Hakkı Bursevî Bize Ne Diyor? Bilal Kemikli	13

BİRİNCİ BÖLÜM TARİH AYNASINDAN YANSIYAN

Bursevî'nin Yaşadığı Dönemde Bursa'da Tasavvuf Kültürü Hasan Basri Öcalan	21
İsmail Hakkı Bursevî – Hayatı Ali Namlı	33
İsmail Hakkı Bursevî'nin Mensup Olduğu Tarikat: Celvetilik Selami Şimşek	45
Osmanlı Tasavvuf Geleneğinde Bir Miras İsmail Hakkı Bursevî Dergâhı ve Câmî-i Muhammedî'si Hayrettin Eldemir	57
İsmail Hakkı Bursevî'nin Eserleri Hilal Nur Kılıç	75
İsmail Hakkı Bursevî'nin Eserlerinde Celvet ve Celvetilik Mustafa Kara	91

İKİNCİ BÖLÜM İZLER / GERİDE KALANLAR

İsmail Hakkı Bursevî'nin Sûfi Kimliği Salih Çift	105
İsmail Hakkı Bursevî'nin Poetikası Dîbâce-i Divân-ı Fütühât-ı Bursevî M. Murat Yurtsever	113
İrşadın Bir Türü Olarak İsmail Hakkı Bursevî'de Telif Ali İhsan Akçay	125
Rûhu'l-Beyân: Tefsir Yöntemi ve Temel Özellikleri Celalettin Divlekci	133
İsmail Hakkı Bursevî'nin Şârihliği İsmail Güleç	143
Sübhatü's-Sâlikîn Merkezli Bir İnceleme: Bursevî'nin Fikriyatı Ömer Faruk Yiğiterol	153
İsmail Hakkı Bursevî'nin Hattatlığı Üzerine Süleyman Berk	167
İsmail Hakkı Bursevî ve Mûsiki Muhammet Zinnur Kanık	183
İsmail Hakkı Bursevî'nin İnanç Anlayışı Cağfer Karadaş	193
İsmail Hakkı Bursevî Ekseninde Bursa'dan Girit'e Uzanan İrfan ve Edebiyat Köprüsü: Celvetilik Ahmet Mollamehmet	201
Kaynakça	206

ÖNSÖZ

Bursa, yetiştirdiği değerleri yahut gelip buraya yerleşen ve burayı yurt edinen büyük âlim, şair ve düşünürleriyle tanınan bir şehirdir. Türk dilinin muhteşem eserleri burada yazılmış, insanlığı besleyen büyük şairler bu şehrin bağrında ebedi istirahate ermiştir. Söz ve yazıda olduğu gibi, devlet yönetiminde de pek çok millete ve devlete ilham veren ilkeler burada hayata geçirilmiştir. Nitekim Bursa, dil, kültür ve sanat inşa eden bir şehir olmanın yanında devlet kuran bir şehirdir.

Bu şehrin bağrında sakladığı büyük ruhlardan birisi de İsmail Hakkı Bursevî'dir. Bursevî burada doğup büyümemiştir; ama ömrünün büyük bir bölümünü burada geçirmiş ve eserlerini burada yazmıştır. Daha da önemlisi kendisini hep Bursalı olarak görmüş, şiirlerinde Hakkî mahlasını kullandığı gibi, yazdığı metinlerde Bursevî nisbesiyle kendini takdim etmiştir. O, Bursa'yı yurt edinmiş; yazdığı eserleriyle şehrin "rûhâniyetli şehir" ve "şiir şehir" tanımlamalarına katkı sunmuştur.

*Eyledim sâlimen tavattun ben
Sonra kıldım Bursa'yı mesken*

Bursevî, Bursa'yı sevmiştir. Kendini kenara çekip, şehre uzaktan bakmamıştır. Şehrin âlimleri, ârifleri, şairleri ve eşrafiyla yakın dostluklar kurmuştur. Sözelimi Bursa'da oldukça genç denilecek bir yaşta vefat eden şairlerden birisi olan Mahmûd Kemâleddin Efendi'nin vefatı üzerine bir mersiye yazmış ve ona şöyle seslenmiştir:

*Eger'ömri vefâ itseydi elli yaşına hakkâ
Bursa'da yegâne olacaktı şî'ri inşâda*

Daha henüz yirmi beş yaşındayken vefat eden şairin ölümü onu etkilemiştir. Diyor ki, "eğer erken yaşta vefat etmeyip ellisine kadar yaşasaydı şiir ve inşaada Bursa'nın yegâne şairi olacaktı..." Gayet tabii takdirin ötesine geçilmez; ömrü veren de alan da Allah'tır. Ancak bu mersiye Bursevî'nin kendi fildişi kulesinden seslenmediğini tevsik eden önemli bir kaynak olarak kaşımızda durmaktadır. *Sübhâtü's-Sâlikîn* isimli eserde ve bazı varidatlarında bulunan tarih manzumeleri ve mersiyeler onun şehrin sâkinleriyle olan

yakın ilişkisine işaret eden delillerle doludur. Şehri sevmek, tabiatını, havasını ve suyunu sevmenin yanında ahalisini de sevmektir. Onun bu sevgisi, sadece yazdığı şiirlerde ve vâridat nevinden eserlerinde değil, aynı zamanda kendi yaptırdığı mescidin yanında Ulucami'de ve Kayhan Camii'nde halka açık yaptığı derslerle şehrin insanına faydalı olma gayretinde de saklıdır.

Bursevî, Aydos'da doğmuş, Edirne ve İstanbul'da yetişmiş, Rumeli'nin farklı şehirlerinde yaşamış ve nihayet gelip Bursa'ya, bu sevdiği şehre yerleşmiştir. Bir ara Şam'a gittiği, kısa bir süre Kahire'de yaşadığını ve Üsküdar'a yerleştiğini de biliyoruz. Ama bütün bu şehirlerde hep Bursa'yı aramış ve nihayet yeniden gelip Bursa'ya yerleşmiştir. Bu şehirde sadece şiir yazmamış, tasavvufî tefsirler içinde öne çıkan *Rûhu'l-Beyân*'i telif etmiş, Mevlânâ'nın o çağı aşan eserini, *Mesnevî*'yi ve bu topraklarda Hz. Peygamber'e duyulan sevgiyi besleyen önemli kaynaklardan biri olan *Muhammediye*'yi şerh etmiştir. O büyük âlim, değerli bir müellif (yazar), dikkat çeken bir hakîm (bilge) ve "*kâli terk eyle bulasın hâlât*" ilkesini ortaya koyarak bilgisini hayatla buluşturan bir ârifdir. Çağını aşan eserleriyle Bursa'yı merkeze dönüştürmüştür.

Bursa'da onun izini süren akademisyen, yazar ve şairlerin ona karşı bir vefa borçları vardır. Bıraktığı söz ve mana mirasını iftiharla anan bu münevverler, onu hiçbir zaman unutmamışlardır. Eserleri üzerinde akademik çalışmalar yapıldığı gibi, kimi yazma olan metinleri de yayımlanmış ve Arapça yazılanlar da tercüme edilerek çağın insanına sunulmuştur. Bu gayretler, onun vefatının üç yüzüncü yılında artarak devam etmiştir. Bu meyanda BEBKA, şehrin önemli bir değeri olan Bursevî'nin daha geniş kitlelere tanıtılması için bir kitap hazırlığına girişmiştir. Tarafımıza iletilen bu kitap fikri, konuya ilgi duyan akademisyen ve yazar dostlarımızla değerlendirilmiştir. Neticede bir proje dâhilinde ele alınan bu düşünce, *Bursa'nın Kutbu İsmail Hakkı Bursevî* kitabının doğmasına vesile olmuştur.

Elinizdeki *Bursa'nın Kutbu İsmail Hakkı Bursevî* kitabı, bendenizin kaleme aldığım bir girişten sonra iki bölümden oluşmaktadır. Kitabın birinci bölümünde *Tarih Aynasına Yansıyan* başlığıyla, Bursevî'nin tarihe mal olmuş maddî mirası, hayatı, eserleri, tekkesi ve içinde bulunduğu muhiti ele alınmıştır. İkinci bölümde ise *İzler / Geride Kalanlar* başlığıyla sanatı, ilim anlayışı ve düşünceleriyle geride kalan manevî mirası konu edilmiştir. Böylece Bursevî'nin mirasına içinde yaşadığımız çağın dili ve zihniyeti açısından bakarak, onu yeni kuşaklara aktarma gayretine girilmiştir. Alanın çok değerli hocalarının ve kalem erbabının yazdığı metinler, daha sonraki çalışmalara mütevazı bir katkı sunacaktır. Özellikle eserin daha geniş kitlelere de hitap etmesi düşünülerek sade bir dille yazılmasına özen gösterilmiştir. Bununla birlikte ele alınan konunun, hem tarihsel özellik taşıması, hem de tasavvuf, tefsir, şerh, şiir ve sanat gibi farklı ve kendi içerisinde özel dil gerektiren disiplinlere sahip olması hasebiyle tarihi köklere sahip bazı kavramların kullanılmasından kaçınılmamıştır. İlim kavramlarla oluşur; dolayısıyla ilmi aktarımda da bu kavramlara sadık olunması gerekir. Bu sebeple okuyucularımız ister istemez bazı terim ve kavramlar için sözlük kullanmak durumunda kalacaklardır.

Netice itibarıyla bu çalışma BEBKA'nın talebi üzerine hazırlanmıştır. Bu bakımdan öncelikle şehrin değerlerinin kitaplaşması talebinde bulunan BEBKA Genel Sekreteri ve ekip arkadaşlarına müteşekkirimiz. Yine metinler ilim adamlarımızın ve yazarlarımızın himmetleriyle oluşmuştur. Dolayısıyla projede bizim duyduğumuz heyecanı duyarak kıymetli vakitlerini bu metinlerin oluşması için ayıran yazarlarımıza ve bu projede bana yardımcı olarak işlerimi kolaylaştıran Dr. Ahmet Mollamehmet'e şükranlarımı sunarım. Eserdeki güzellikler, zikrettiğim bu kahramanlarımıza; görülen eksiklikler ise bu satırların yazarına aittir. Bu mütevazı gayretin yeni Bursevî çalışmalarına vesile olmasını dilerim.

Prof. Dr. Bilal KEMİKLİ

Mayıs 2026, Bursa

BURSA'NIN KUTUP YILDIZI İSMAİL HAKKI BURSEVÎ BİZE NE DİYOR?

Bilal KEMİKLİ*

*“Bu bikmet-hânede ta’lîm kıl ‘ilm-i ledun dersin
Koma nâkus bizi sen ma’rifetle kâmil insân it”*

İsmail Hakkı Bursevî, eserlerinde geçtiği şekliyle İsmail Hakkı b. Mustafa el-Celvetî el-Burusevî Bursa’da doğup büyümüş değildir. Bilindiği gibi o, Ekim 1653 (Zilkade 1063) tarihinde, bugün Bulgaristan sınırları içinde kalan Burgaz şehrine bağlı Aydos kasabasında doğmuştur. Aydos, bugün Bulgaristan sınırları içinde kalan bir Rumeli şehridir. Ailesi aslen İstanbul’un Aksaray semtindedir. Babası Mustafa Efendi, III. Ahmed döneminde çıkan bir İstanbul yangınında evini kaybetmiş, bunun üzerine payitahtı terk ederek Aydos’a yerleşmiştir. Burada belki şu soru akla gelebilir: Aile neden baş-

ka bir şehre değil de Aydos’a yerleşti? Baba Mustafa Efendi, o dönemde Aydos’ta yaşamakta olan Celvetîlik yolunun rehberlerinden Osman Fazlî Efendi’ye müntesiptir. Dolayısıyla ailenin Aydos’a yerleşmesinin sebebi, babasının mürişidine yakın olma arzusunun kaynaklanmaktadır.

İsmail Hakkı, yukarıda da işaret edildiği gibi kendini ilim ve sanat dünyasına Bursevî nisbesiyle takdim etmiştir. Her ne kadar Aydos’ta doğsa ve ailenin kökleri İstanbul Aksaray’a dayansa da o kendini Bursalı olarak gösterir. Birkaç yerde Üsküdarî nisbesini kullandığına da tanık oluyoruz. Bu niteleme Şam dönüşü Üsküdar’a yerleşmesiyle alakalı olsa gerektir. Ne var ki Üsküdar’da ikameti uzun sürmemiş, yeniden Bursa’ya gelip yer-

* Prof. Dr. Bilal Kemikli, Bursa Uludağ Üniver-
sitesi, İlahiyat Fakültesi, bkemikli@gmail.
com, ORCID: 0000-0002-0754-9800

leşmiştir. Bu son geliş, arada bazı seyahatler olsa da onun tamamen Bursa'yı tavattun etmesine sebep olmuştur. Bu sebeple de o artık Bursalıdır.

Burada şu hakikati yeniden hatırlayabiliriz: Bir şehre ait olmak, sadece orada doğup büyümekle alakalı değildir. Bu aidiyet, daha çok şehri sevmekle, şehre hizmet etmekle ve şehirde değer üretmekle sağlanır. Sözgelimi Bursa'da, Fetih'ten bu yana nice Müslüman Türk doğup yaşamış ve ölmüştür. Ancak tarih Bursevî ve Bursalı nisbesiyle temayüz eden kaç kişiyi kayda almıştır? Elbette, diğer şehirlerle kıyaslandığında ilim, irfan ve sanat şehri olan Bursa, bu anlamda çok zengin bir isim havuzuna sahiptir. Fakat bunlar içinde hususen iki isim vardır ki, sanat, edebiyat ve düşünce alanında bıraktıkları mirasla diğerlerinin önüne geçer. Bunlardan ilki, Fatih'in hocası olarak da anılan Bursalı Ahmed Paşa'dır. İkincisi ise, "Bursa'nın kutup yıldızı" olan İsmail Hakkı Bursevî'dir.

Bu her iki isim de Bursa'da doğmamıştır. İlki ataları itibariyle Bursalı sayılabilir. Nitekim babası, II. Murad'ın kazaskerlerinden Veliyyüddin Efendi aslen Bursalı bir aileye mensuptur. Edirne'nin fethinden sonra sultanın davetiyle Bursa'dan ayrılmış ve Edirne'de bir mahalle kurmuştur. Ancak kader, İstanbul'un fethinden sonra Ahmet Paşa'yı Bursa'ya sevk etmiştir. Kerem kasidesinden öğrendiğimiz kadarıyla, Ahmed Paşa'yı Bursalı kılan âmîl bir "sürgün hikâyesi"dir. O, önce Emir Sultan'a hizmet etmiş, sonra bütün bir Bursa vilayetine... Onun bu mirasına dair biz daha evvel *Bursalı Şair Ahmed Paşa ve Dönemi*¹ isimli kitapta değerlendirmeler yapmıştık. İlgilisi oraya bakacaktır. Ancak Aydos'ta doğan Bursevî'nin hikâyesi daha derin ve dikkat çekicidir.

İsmail Hakkı Bursevî'nin hayatına ilişkin bilgiler, ekseriyetle kendi eserlerinden yola çıkılarak elde edilen bilgilerdir. O bir otobiyografi yazmamıştır; ancak *Silsilenâme-i Celvetiyye*² ve *Tamâmü'l-Feyz*³ gibi eserlerinde yeri geldikçe kendisine dair bilgiler vermekten kaçınmamıştır. Zaman zaman eserlerinde, bilhassa varidat türü eserlerinde seyahatlerine ve yolculuğuna dair bilgiler vermektedir. Keza *makâlât ve mektûbât* türündeki eserleri ve diğer eserinde başta sebe-i te'lif bölümleri olmak üzere yeri geldikçe hayatına, mürşidine dair bazı malumata değinmektedir⁴. Bu bilgilerden anladığımız kadarıyla erken yaşlarda eğitime başlamıştır. Onun bu meyanda ilk dikkat çeken hocası, Osman Fazlî Efendi'nin halifelerinden olan Ahmed Efendi'dir. Ondandır Arapça ders almıştır. Bilahare Aydos'a uğrayan Fazlî Efendi'nin Edirne'deki halifesi Seyyid Abdülbaki Efendi, onu daha ileri bir eğitim alması için himayesine alarak Edirne'ye götürmüştü; burada Arapça gramer ve imla derslerinin yanında temel İslami ilimleri tahsil etmiştir. Edirne'deki eğitimini tamamlayınca Seyyid Abdülbaki Efendi, onu İstanbul'a, Osman Fazlî Efendiye göndermiştir. Onun ruhi ve akli inkişafı, İstanbul'da Kutup Osman Efendi yahut Atpazârî Osman Fazlî Efendi diye de anılan Osman Fazlî Efendi'nin muhitinde gerçekleşmiştir.

İsmail Hakkı'nın İstanbul'daki günleri, eğitimi ve dervişliği hususu başlı başına bir çalışma konusudur. Daha doğrusu bir Osmanlı münevverinin ne şekilde yetiştiği, hangi kitapları okuduğu ve hangi konuları mesele edindiği hususu Bursevî'den hareketle tahlil edilebilir. Keza yaşadığı döneme ilişkin verdiği satır arası bilgiler, dönemi tahlil etmek için de kaynak olabilecek niteliktedir. Lakin bizim konumuz, bir bakıma onun hayatını ve tesirlerini yeniden bir okuma denemesi olması hasebiyle, bahse konu meselelere girmiyoruz. Hemen şunu ifade edebiliriz: Edirne onun eğitim ve öğretimi için bir hazırlanma sürecidir, İstanbul ise aklen ve fikren inşa, kalben imar ve ihya dönemidir. Nitekim burada hem tasavvuf yoluna girmiş ve hem de ilimde eksik kaldığı kısımları tamamlamıştır. Bu dönemde kelam başta olmak üzere, feraiz ve fıkıh usulü gibi ilimler tahsil etmenin yanında Hâfız Osman'dan hat meşk etmiştir. İlmî gayretini sanatla buluşturması, onun tasavvufî eğitimde kazanması gereken "ölçülü olma bilincini" tahsil

¹ Bilal Kemikli (ed.), *Bursalı Şair Ahmed Paşa ve Dönemi* (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2010).

² Bu eser, İsmail Hakkı Bursevî, *Celvetiye Yolunda Silsile Name Altın Zincir*, nşr. Bedia Dikel (İstanbul: Özdiç Matbaası, 1981) ve İsmail Hakkı Bursevî, *Celvetiye Yolunda Allah Dostları (Silsilenâme-i Celvetiyye)*, nşr. Rahmi Serin (İstanbul: Pamuk Yayınları, 2011) adıyla neşredilmiştir. Ancak akademik bakış açısıyla eserin yeniden ele alınmasında fayda vardır.

³ Bu eser Ramazan Muslu ve Ali Namlı tarafından *Tamâmü'l-Feyz Atpazârî Kutup Osman Efendi Menâkıbı* adıyla neşredilmiştir. Bk., İsmail Hakkı Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz fi Bâbi'î-Ricâl*, çev. Ramazan Muslu-Ali Namlı (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2020).

⁴ Ali Namlı, Bursevî'nin eserlerinin sağlıklı bir tasnifini yapmış ve bu eserlerde müellifin biyografisine dair notları almıştır. Bk., Ali Namlı, *İsmail Hakkı Bursevî: Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2001).

etmesini geliştirmiş olmalıdır. Bu eğitim süreçlerinin sonunda müşhidinin izniyle, henüz yirmi üç yaşındayken halvete girmiş ve bilahare kendisine hilafet verilerek Üsküp'te görevlendirilmiştir.

İsmail Hakkı, Üsküp, Köprülü ve Usturumca gibi Rumeli şehirlerinde müşhidinin emriyle hem ilim talep edenlere daha evvel tahsil ederek icazet aldığı ilimleri okuttuğu gibi hem de mensubu olduğu Celvetî geleneğin esaslarına bağlı kalarak irşad hizmetlerinde bulunmuştur. Bir bakıma Rumeli'de yaptığı hizmetler ve edindiği tecrübeler onu Bursa'ya hazırlamıştır. Nitekim müşhidi Kutup Osman Efendi, Bursa'da irşad hizmetlerini yürüten halifesi Sunu'llah Efendi'nin vefatı sonrasında İsmail Hakkı'yı buraya görevlendirmekte tereddüt etmemiştir. Bunun üzerine o, göçünü toplayıp Mayıs 1685'te Bursa'ya gelmiştir. O bir şiirinde gelip yerleştiği Bursa'yı şöyle tavsif eder.

Aceb midir hayât-ı nev bulursa mürdeler onda

Hakikât mazhar-ı envâr-ı Rûh-ı Kuds' dür Bursa

Çok güzel ve yerinde bir tavsif: *Mazhar-ı envâr-ı Rûh-ı Kuds' dür Bursa...* Latif ve leziz bir söyleyiş. Bu şehre gelen ölü ruhlar yeniden diriliyor, yeni bir hayat buluyor diyor. O sebeple Bursa'yı, nefesiyle ölüleri dirilten Hz. İsa'nın zuhur ettiği şehir olarak nitelendiriyor. Bu benzetmeler ve tasvirleri yapan şair, elbette daha sonra Bursevî nisbesiyle maruf olacaktır. Şehrin ruhunu çözen bir teccüssle nazar ettiği aşikâr... Onun burada "yeniden var olmaya" dönük telmihi yerinde bir sözdür. Çünkü o, Rumeli'de farklı şehirlerde dolaşmış, ama bir türlü yatağını bulamamış ırmaktır. O ırmak, yatağını Bursa'da bulacak ve burada yazdığı eserlerle değerler dünyamızı tamir edecektir.

Evet, Bursevî yazdığı eserler yaptığı şerhler ve söylediği şiirlerle akıl ve gönül dünyamızı onaran bir tairiridir. Ama önce, bu şehir onu tamir etmiş ve ona yeni bir hayat sunmuştur. Kalkıp geldiği ve yerleştiği bu şehirde "manevî bir el", Aydoslu genç "müşhid" ve sözünü esirgemeyen şair İsmail Hakkı'ya dokunmuş, onu tamir ederek yeni bir hayat bahşetmiştir. O manevî el, Osmanlı'yı kuran bu kurucu şehrin ruhudur.

Hiç şüphesiz Bursa Osmanlı'yı kuran şehirdir. Emir Sultan'ın ve Bursevî'nin gönülden bağlı olduğu Üftâde'nin şehri... Üstadı Aziz Mahmûd-ı Hüdâyî'nin kalp gözünün açıldığı, kadılıktan pirlige, ilimden irfana ve hikmete ulaştığı belde. Keza düşüncelerinin derin etkisinde kaldığı İbnü'l-Arabî'nin eserlerinin şerh edildiği, okutulduğu ve izinin takip edildiği bir irfan şehridir. O, otuz iki yaşında geldiği bu şehrin sırrını keşfedecek, muhit içinde tazelenecek ve ilim hayatımıza yeni eserler kazandıracaktır. Bu bakımdan, İsmail Hakkı'nın Bursevî olarak anılması, mana itibariyle onun burada yeniden doğması anlamına gelir. O eski cedelci İsmail Hakkı'nın yerine, sözü ve sohbetiyle halkı ilim ve irfanla besleyen ve telif ettiği eserlerle mana denizinden derlediği inci ve mercanı kayda alan Bursevî zuhur edecektir. Nitekim daha gelişinin ikinci ayında, Temmuz 1685'te Ulucami'de bilahare onun nâmının bütün bir gönül coğrafyamızda anılmasına vesile olacak olan Rûhu'l-Beyân'ı teşbir eden derslere başlayacaktır. Doğrudan doğruya Kur'an'ı işâri üslup ile tefsir eden bu eseri, teliften önce Ulucami kürsüsünde halka va'z ettiği kaydedilmektedir.

Bursa'da yaptığı hizmetler vesilesiyle olsa gerek, II. Mustafa'nın davetiyle Avusturya Seferi'ne katılmıştır. Bu seferde Sultanın meclisinde sözü ve sohbetiyle hizmet ifa etmenin yanında, tıpkı diğer savaşa davet edilen veliler gibi cenge de girmiş ve yaralanmıştır. Katıldığı bu sefer, onun Alp-Eren vasfını ortaya çıkarmış; gazi olarak şehre avdet etmiştir. Bursa'da bulunduğu dönemde birkaç defa hac farızasını eda için şehirden ayrıldığını görüyoruz. Bu yolculuklardan birinde bir müddet Mısır'da Kahire'de ikamet etmiştir. Kahire'de, Bursa'ya geldiğinde şehirden Limni'ye sürgün olan ve orada 1894'te vefat eden Niyâzi-i Mısırî'nin bir müddet ikamet ettiği Şeyhûniye Medresesi bitişiğindeki Kadirî Dergâh'ında kalmış ve Ezher ulemasıyla müzakerelerde bulunmuştur. Bilahare tekrar Bursa'ya dönmüştür.

Kahire dönüşünde Bursa'da nerede kaldığına dair bir bilgimiz yoktur. Bu süreçte muhtemelen, izini sürdüğü Üftâde'nin Dergâh'ında veya Üftâde Camii civarında kalmış olmalıdır. Fakat şunu biliyoruz, onun Bursa'ya ilk geldiği dönemde, sadece İstanbul'u değil, aynı zamanda Mısır ve Vâni Mehmed Efendi vesilesiyle Bursa'ya da intikal eden Kadızâde-Sivâsiler tartışmalarının etkisi devam etmektedir. Kâtip

Çelebi'nin *Mizânü'l-Hak*'ta kayda aldığı bu tartışmaların içinde onun cedel yolunu tercih etmediğine, dolayısıyla tartışmalara taraf olmaktan ziyade hadiselerle ilmi perspektifle bakarak toparlayıcı bir rol üstlendiğine tanık olmaktadır. Bu meyanda “hatmü'n-nübüvve” görüşüyle, nübüvvetin Hz. Peygamberle tamamlandığı fikrini işlemesi önemlidir. Böylece Mısır'ın *Risâletü'l-Hasaneyn*'de dile getirdiği görüşleri tashih ettiğini görmekteyiz. Dolayısıyla onun Ehl-i Sünnet düşüncesine bağlı bir mürid ve müellif olarak toparlayıcı bir kişiliğe sahip olduğunu ifade etmek mümkündür. Ancak bu dönemde, şiirlerinde ve bazı varidat türü eserlerinde Ekberî düşüncenin de tesirinde kalarak büyük bir muhabbet duyduğu İbnü'l-Arabî'nin izinde bir arayışa çıktığını ve 1717'de altmış dört yaşında Şam'a hicret ettiğini de biliyoruz. Şam'da üç yıl kadar kalmış, oradan alması gereken ilmi alarak dönmüştür.

Bursevî, Şam dönüşünde hem İstanbul'a olan alakası ve hem de muhiblerinden olan Damat İbrahim Paşa'nın da belki tesiriyle Üsküdar'a yerleşmiştir. İbrahim Paşa'nın himmetleriyle burada bir ev almış ve yine onun delaletiyle Kürsî Şeyhi olarak halkı irşad etmeye başlamıştır. Fakat bu irşad vazifesi esnasında, Ekberî düşüncenin etkisiyle, cami kürsüsünde *Vahdet-i Vücûd* görüşüne dayalı sohbetler yapmıştır. Onun bu vaazları, şikâyet konusu olmuştur. Bu süreçte yaşananlar bir yönüyle, her ne kadar İsmail Mâşukî'yi hatıra getirir de altmış dört yaşında kâmil ve temkin ehli bir şahsiyet olması hasebiyle aynı kaderi yaşamamıştır. Nitekim şikâyetlerin arttığını görünce, Üsküdar'daki evini satarak 1723'te yetmiş yaşında yeniden Bursa'ya intikal etmiştir.

Bursa'da geçen yılları zarfında, şeyhinin “ders vermeyi bırak, halka sohbet et” ve “kalbine doğanları yaz” emirlerine uymuş; daha çok irşad ve telifatla meşgul olmuştur. Görebildiğimiz kadarıyla irşad vazifesini, tekkede hususi tâiplere dönük yaptığı gibi, Ulucami ve Kayhan Camii'nde umuma açık olarak da sürdürmüştür; Kur'an tefsiri, Mesnevî ve Muhammediye şerhleri gibi müselsilen, bir dizi halinde devam eden dersler yapmıştır. Bilahare bu derslerini kaleme alarak kalıcı telif eserler yazmıştır. O, eser telifini, irşad için bir vasıta görmüştür. Malum esas olan sohbettir; orada sadra yani insan kitabına yazı yazılır... Bursevî, hem sohbetle sadırlara yazılar yazmış, hem de satırlara yazarak o sözü ve sohbeti kayda almıştır.

Bursevî, telif ettiği eserleri, yaptığı sohbetleri ve dersleriyle yaşadığı dönemde tanındığı gibi, daha sonraki dönemlerde de maruf bir isimdir. Bu tanınmada farklı disiplinlere dair telif ve şerh türünde eserler yazmasının yanında farklı dillerde yazmasının da etkisi olmuş olabilir. Nitekim onun Türkçeden başka Arapça eserler de telif ettiği, bazen de Türkçe ve Arapça karışık eserler kaleme aldığı malumdur. *Divan*'ını Türkçe tertip ettiği gibi, Türkçe daha başka eserler de telif etmiştir. Ancak çağını aşan ve onu ilim dünyasında tanıtan eserlerinden biri olan *Rûhu'l-Beyân* isimli tefsirini, Arapça kaleme almıştır. Bu sebeple de onun bu tefsiri, Türkçe bilmeyen yahut Anadolu Türkçesine vakıf olmayan geniş coğrafyalarda da tanınır olmasını sağlamıştır. Keza bazı varidatlarında ise Türkçe bir metin yazarken, birden Arapçaya yöneldiğine tanık oluyoruz. Bu anlamda eserlerindeki referanslar da oldukça zengindir. Farklı dillerden okuyup devşirdiği bilgileri telif ettiği eserlerde neşretmiştir. Özellikle tefsiri başta olmak üzere, şerhlerinde ve varidatlarında geniş bir okuma listesine sahip olduğu görülmektedir. Bu bakımdan, onun külliyatı, İslam ilim geleneğinin değerli bir hazinesidir. Nihayet, bir Temmuz akşamı, 72 yaşında hayata veda ettiğinde geride, inşa ettiği bir cami ve Üftâde'nin yolunda giderek Bursa'da sözü ve sohbetiyle yeniden ihya ettiği bir yolun yanında, Divan'la birlikte 10.000 adet manzume ve şerh, tefsir, varidat ve risale türünde yüzü aşkın eser bırakmıştır.

Peki, Bursa'nın kutup yıldızı olan Bursevî bugün bize ne diyor? Elbette bu soruya çok farklı zâviyelerden bakarak cevaplar verebiliriz. Ancak onun yapıp ettiklerinden hareketle şunu söylemekle yetinelim: Çalışmak... Çalışmak! Bahaneler üretmeden ve ertelemeyen çalışmak, eserler üretip insanlara faydalı olmak. Onun Bursa'ya ilk geldiği dönemler kıtlık dönemleridir. Ona kapısını açacak, yardım edecek kimsecikler yoktur. Uzunca bir dönem kiralık ev dahi bulamamışlar, yokluk içinde bir varlık oluşturmaya gayret etmişlerdir. Yaşadığı dönemdeki siyasi durumlar, Kadızâde-Sivâsî tartışmaları, Zorbalar Vak'ası, Edirne Vak'ası ve Patrona Halil İsyanı gibi isyanlar ve savaşlar onu halka hizmet etmekten ve eser telif etmekten alı koymamıştır. O, dünya hayatının dengesinin, *ilim, adalet, sıhbat ve hikmet* kavramlarıyla ve bu alanlardaki yetkinlikle sağlanacağına kanidir. Bu sebeple zamanını doğru kullanarak sürekli ilimle meşgul olmuş, doğruluktan ve hakkaniyetten ödün vermeden daima adil davranmış ve etrafındakilere

de adaletin ilkelerini vaaz etmiş, sıhhatli ferd ve toplum inşası için var gücüyle çalışmış, işlerinde ve ilişkilerinde aşırıya gitmeden, ölçülü davranarak hikmetin toplumda inşasına katkı sağlamıştır.

Nihayet Bursevî, uzun ve çileli bir yolculuğun sonunda geride bıraktığı eserleriyle bize ilim yolunda gayretli, araştıran, öğrenen ve öğrendiklerini toplumun yararına sunan, tavır ve davranışlarımızda adaletli, fert ve toplum olarak sağlıklı ve işlerimizde ölçülü ve iyi insanlar olmamızı telkin ediyor. Bu işaret edilen yolu aşır, ilim ve irfan durağına erişmek ve kâmil bir insan olarak hayatımızı idame ettirebilmemiz için şu tembihte bulunuyor: Nefsin arzularını terk et... Bu gelip geçici olan arzuları *da'va* olarak nitelendiriyor. *Da'va*, savunulan düşünce, iddia, çözülmesi talep edilen mesele ve gaye gibi anlamlara gelir. Orada bir iddia, mücadele edilmesi gereken bir mesele ve çözülmesi gerek bir sorun vardır. Diğer bir ifadeyle *da'va*, insanın yüklendiği derttir. İnsan, *da'vasıyla* ve derdiyle vardır. Bu hakikatin ayırımında olan bu büyük ruh, kişisel ve zamana bağlı değişkenlik arz eden meseleleri, dertleri ve davayı terk etmeyi telkin ederken, asıl, kalıcı ve hiçbir zaman değişmeyen konulara dikkat kesilmemizi murad ediyor. Bu değişmeyen asıl mesele nedir? Kulluktur. Sen sınırlarını bilerek, samimi bir şekilde kulluk vazifelerini yerine getirirsen, gerçek anlamda kâmil yani olgun, tamamlanmış insan olursun, diyor.

Hakkıyâ da'vâyı terk it tâ ki kâmil olasın

Kim sana kulluk düşer bil lutf ile ihsân ana

Bu samimi tembihe dün onun çağdaşlarının ihtiyacı olduğu gibi bugün bizim de ihtiyacımız var. Bu itibarla o bize, gerçek *da'vanın* ve derdin ne olduğunun farkına varıp, bu yolda onun yaptığı gibi kendimizi geliştirerek topluma hizmet etmek olduğunu söylemektedir.

BİRİNCİ
BÖLÜM

TARİH
AYNASINDAN
YANSIYAN

BURSEVÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEMDE BURSA'DA TASAVVUF KÜLTÜRÜ

Hasan Basri ÖCALAN*

İsmail Hakkı Bursevî'nin Bursa'da hayatını geçirmiş olduğu XVII. asrın son on beş yılı ile XVIII. asrın ilk çeyreği döneminde şehir tasavvuf tarihi ve kültürü açısından oldukça zengin bir dönem yaşamaktadır. Zira bu zaman diliminde Osmanlı coğrafyasında mevcut hemen hemen her tarikatın Bursa'da bir veya birçoğunun birden çok zâviyesi mevcuttur. Bursa aslında Osmanlılar tarafından fethinden itibaren bu zenginliğe sahip olmuş bir şehirdir. Zira fetihden önce buraya gelen Geyikli Baba, Abdal Murad ve Abdal Musa gibi dervişlerden başka fetihden hemen sonra başta İslam coğrafyasının Buhara, Mısır, Gazze, Kudüs vb. farklı şehirlerinden Bursa'ya çok sayıda sûfi ve âlim gelmiştir. Bursa bu sayede çok renkli bir tasavvuf ortamına sahip olmuştur. Bu yazıda Bursevî'nin irşadla görevlendirilerek ömrünün büyük bir kısmını geçirdiği 1096/1685 ile vefat tarihi olan 1137/1725 tarihleri arasında 40 yıllık dönemde şehirdeki tasavvufi ortam hakkında müesseseler, sûfiler ve onların kültür hayatına katkıları ve varsa Bursevî ile münasebetleri hakkında bilgiler verilecektir.

Bektâşîyye

Hacı Bektâş Veli adına izafe edilen ve Anadolu'da kurulan Bektâşîyye tarikatının farklı dönemlerde Bursa'da birkaç zâviyesi olmuştur. Konumuz olan dönemde ise Işıklar semtinde Ramazan Baba Dergâhı faal bir haldedir. Dergâhın kurucusu olan Ramazan Baba Aydın'da doğmuş ve daha sonra Bursa'ya gelerek dergâhını kurmuştur. Vefatından sonra yerine Hacı Dede, ondan sonra da Veli Dede

* Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, hbasri@uludag.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7802-2347

dergâhın şeyhi olmuştur. Veli Dede'den sonra göreve gelen Hasan Dede hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Kaynaklarda özellikle Ramazan Baba'nın namaz ve oruca ihtimam gösterdiği ve namazını cemaatle kıldığına dikkat çekilmektedir.¹

Celvetiyye

Tarikatın kurucusu olarak kimi kaynaklarda Mehmed Muhyiddin Üftâde (v. 988/1580), bazı kaynaklarda ise Aziz Mahmûd Hüdâyî (v. 1038/1628) kabul edilmiştir. Her hâlükârda söz konusu tarikatın Bursa merkezli olduğu kesindir. Bursa dışında Anadolu ve Balkanlar'da yayılan Celvetiyye tarikatı, Aziz Mahmûd Hüdâyî sayesinde İstanbul'da önemli bir yer edinmiştir.² Bursa'da Üftâde Dergâhı dışında birkaç merkeze sahip olan tarikatın İsmail Hakkı Bursevî ile muasır olan dergâh ve temsilcileri ise şunlardır:

1. Eyüb Efendi Dergâhı

Dergâh Aziz Mahmûd Hüdâyî'nin müritlerinden Eyüb Efendi tarafından kurulduğu için bu adla anılmıştır. Bir Celvetî dergâhı olarak faaliyete başlayan Eyüb Efendi Dergâhı Şeyh Selâmi Ali Fenâî'nin (v. 1104/1692) vefatından sonra Eşrefiyye tarikatına geçmiştir.

Ali Efendi 1000/1592 yılında Menteşe'nin Kozyaka Köyü'nde doğmuştur. Tahsilini tamamladıktan sonra bir müddet müderris olarak görev yapmış, bilâhare tasavvufa meylederek Zakirzade Abdullah Efendi'ye (v. 1068/1657) intisap etmiş, ondan seyr ü sülûkunu tamamladıktan sonra Bursa'ya görevlendirilmiştir. Bursa'da Namazgâh civarında bir dergâh inşa ederek irşad faaliyetlerini yürütmüştür. Eyüb Efendi Dergâhı Şeyh Yahya Efendi'nin vefatıyla boşalan görev de kendisine verilmiştir. Hatta her iki vazife ile aynı anda Emir Sultan Dergâhı da uhdesine verilmiştir Bir müddet İstanbul Aziz Mahmûd Hüdâyî Dergâhı şeyhliğini de yapan Şeyh Selâmi Efendi kısa bir süre sonra "Emr-i Hümâyün" ile tekrar döndüğü postnişinlik vazifesini vefat edinceye kadar (v. 1104/1692) sürdürmüştür. Şeyh Ali Selâmi'den sonra Eyüb Efendi Zâviyesi'ne Şeyh Mehmed Şerafeddin (v. 1146/1733) tayin edilmiş ve bu tarihten itibaren zâviye Eşrefiyye tarikatına bağlı olarak hizmete devam etmiştir.³

2. Pir Emir Zâviyesi

Zâviyenin kurucusu olan Pir Emir Sultan 900/1495 tarihinde Buhara'dan gelip, önce Emir Sultan Dergâhı'nda bir müddet kalmıştır. O sırada dergâhta postnişin olan Şeyh Abdurrahman Efendi (v. 930/1574) ile aralarında ihtilâf vuku bulunca orayı bırakmak zorunda kalmış ve kendi adıyla Piremir semtinde dergâhını kurarak irşad faaliyetlerine başlamıştır.⁴

Pir Emir Zâviyesi'nde XVII. yüzyılın sonlarına kadar kimlerin görev yaptığı bilinmemektedir. Bu tarihten sonra Pir Emir Dergâhı'na, Celvetiyye'den Şeyh Ali Efendi postnişin olmuştur. 1050/1640 tarihinde Bursa'da doğan Şeyh Ali Efendi, o zamanlar Emir Sultan Dergâhı'nda postnişin olan ve yukarıda bahsi geçen Şeyh Selâmi Ali Efendi'ye intisap etmiş, tasavvufî eğitimini tamamladıktan sonra Pir Emir Zâviyesi'ne şeyh olarak tayin edilmiştir. Şeyh Ali Efendi Selâmi Ali Efendi'nin Aziz Mahmûd Hüdâyî Âsîtânesi'ne tayin edilmesiyle bir süre Emir Sultan Zâviyesi'ne de vekâlet etmiş, ancak bir müddet sonra dergâha asaleten birisinin gelmesiyle Pir Emir Zâviyesi'ne tekrar dönmüştür. 1125/1713 tarihinde vefat eden Şeyh Ali Efendi Pir Emir Zâviyesi'nin haziresine defnedilmiştir.⁵

3. Üftâde Dergâhı

Celvetiyye tarikatının Bursa'daki en önemli dergâhı olan Üftâde Dergâhı, Mehmed Muhyiddin Üftâde (v. 988/1580) tarafından kurulmuştur. Bursa'da Araplar Mahallesi'nde 895/1490 tarihinde dünyaya

¹ Mehmed Şemseddin Ulusoy, *Yâdigâr-ı Şemsi Bursa Dergâhları*, nşr. Mustafa Kara-Kadir Atlansoy (Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2021), 329-330.

² Hasan Kâmil Yılmaz, "Celvetiyye" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/273.

³ Hasan Basri Öcalan, *Bursa'da Tasavvuf Kültürü* (Bursa: Gaye Kitabevi, 2000), 65-66.

⁴ Ulusoy, *Yâdigâr-ı Şemsi Bursa Dergâhları*, 285.

⁵ Öcalan, *Bursa'da Tasavvuf Kültürü*, 72.

gelen Mehmed Muhyiddin, genç yaşında Hızır Dede'ye intisap ederek, ondan seyr ü sülûkunu tamamlamıştır. Önce Ulucami'de fahri müezzinlik yapan Üftâde, bir süre Emir Sultan Camii'nde hatiplik yapmıştır. Daha sonra kendi adını taşıyan bir cami ve Uludağ'ın yamaçlarında, Kuzgunluk Mahallesi'nde zâviyesini kurarak, halkı irşatla meşgul olmuştur. 988/1580 tarihinde vefat eden Üftâde, Hisar'da yaptırdığı kendi adını taşıyan caminin bahçesinde bulunan türbesine defnedilmiştir.⁶ İsmail Hakkın Bursevî ile muasır olan Üftâde Dergâhı'nın beşinci sırada postnişini Şeyh Mehmed Efendi'dir. Babası İbrahim Efendi'nin vefat etmesi üzerine yerine geçip, bu görevi 20 sene kadar sürdürmüştür. 1109/1697 tarihinde vefat eden Şeyh Mehmed Efendi, Üftâde'nin medfun olduğu türbeye defnedilmiştir. Mehmed Efendi'nin yerine geçen oğlu Şeyh Mustafa Efendi ise 1134/1722 yılında vefat etmiştir.⁷

4. Emir Sultan Dergâhı

Dergâh Buhara'dan Bursa'ya gelen ve halk arasında Emir Sultan diye şöhret bulan Mehmed Şemseddin Buhârî tarafından XV. asırda kurulmuştur. Kübrevî olan Emir Sultan'dan sonra dergâhta farklı tarikat mensupları hizmet vermişlerdir. XVII. asrın sonlarında ise dergâhta şeyh olması gereken Mehmed Salih Efendi'nin yaşı küçük olmasından dolayı Celvetiyye tarikatından Selâmî Ali Efendi tayin dilmıştır. (Onun hakkında yukarıda bilgi verilmişti). Kendisi İstanbul'da Aziz Mahmûd Hüdâyî Dergâhı şeyhliğine tayin edilene kadar bu görevi yürütmüştür. Ancak Şeyh Selâmî Ali Efendi, Üsküdar Aziz Mahmûd Hüdâyî Dergâhı postnişini olunca, Emir Sultan Zâviyesi'ne Mısrızade Şeyh Ali Efendi berat ile atanmıştır. Fakat kendisi bu görevi kabul etmeyince dergâhın postnişinliği tekrar Mehmed Salih Efendi'ye tevdi edilmiştir. Şeyh Mehmed Salih Efendi'nin postnişin olmasına rağmen meczup olması ve hevasına uyarak yaşamaya devam etmesinden dolayı validesi tarafından görevi terk etmeye ikna edilmiştir. Yerine akrabalarından Celvetî tarikatına mensup Şeyh İshak Efendi (v. 1150/1737) atanmıştır. Bu tarihten itibaren dergâhta Celvetî âyini icra edilmeye başlanmıştır.⁸

Halvetiyye

İslam dünyasında en yaygın tarikat olan Halvetiyye, Ömer Halvetî'ye (v. 800/1397) nisbet edilmektedir. Anadolu'da tarikatın pîr-i sânisî Seyyid Yahya Şîrvânî'nin (v. 869/1462) müridleri vasıtasıyla yayılmıştır. XVII. asırda Bursa'da dergâh en çok olan tarikattır.

1. Abdal Murad Zâviyesi

Dergâh, Bursa'nın fethine katılarak savaştığı rivayet edilen Abdal Murad tarafından kurulmuştur. Zaman içinde farklı tarikatlara hizmet eden Abdal Murad Zâviyesi, XVIII. asrın ilk yarısında metruk bir halde iken Halvetiyye'nin Mısıriyye kolundan Şeyh Salih Efendi (v. 1152/1739) tarafından yeniden ihya edilmiş ve bu tarikata hizmet etmiştir. Şeyh Salih Efendi'nin Cuma namazlarını Ahmed-i Gazî Dergâhı'nda kılarak namaz sonrası zikir ve semâ eylediği bilinmektedir. Onun vefatından sonra dergâhta Kasım Efendi (v. 1271/1855) şeyh olmuştur.⁹

2. Abdülmü'min Dergâhı

Dergâh, bir dönem Bursa'da bulunan Şazeliyye'den Şeyh Seyyid Ali b. Meymun el-Mağribî'ye intisap ederek, ondan icazet alana Şeyh Abdülmü'min Efendi (v. 1000/1592) tarafından kurulmuştur.¹⁰ Onun vefatından sonra bir müddet boş kalan dergâha, Üçkozlar Zâviyesi şeyhi Muhyiddin Bursevî'nin (v. 1091/1680) oğlu Ali Efendi postnişin olmuş ve dergâh bu tarihten itibaren Halvetiyye tarikatına geçmiştir. Bir müddet burada hizmet eden Şeyh Ali Efendi vefat ettiğinde (v. 1124/1712) kardeşi Şeyh Mustafa Efendi'nin yaptırmış olduğu Çarşamba Zâviyesi haziresine defnedilmiştir. Ancak ne dergâh ne de hazire günümüze gelememiştir. Küçük kardeşi Şeyh Abdi Efendi'nin söylemiş olduğu şu tarih mezar taşına işlenmiştir:

⁶ Mustafa Bahadıröğlü, *Celvetiyye'nin Piri Hz. Üftâde ve Divân'ı* (Bursa: Üftâde Kur'an Kursu Öğrencilerini Koruma Derneği, 1995), 139-149.

⁷ Ulusoy, *Yâdigâr-ı Şemsî Bursa Dergâhları*, 74.

⁸ Öcalan, *Bursa'da Tasavvuf Kültürü*, 95-97.

⁹ Ulusoy, *Yâdigâr-ı Şemsî Bursa Dergâhları*, 253.

¹⁰ Mustafa Kara, *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler* (Bursa: Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2012), 246.

*Şeyh Ali Efendi aşrında olup
Sâhib-i hilm ü hayâ sıdk u yakîn
Râgıb olup vermedi bin dili
Vâkıf olup oldu ol ukbâ-güzîn
Abdî didi rihleti târîhini
Göçdi olup cennet-i ukbâ-nişin (1124)[1712]¹¹*

3. Ahmed-i Gazzî Dergâhı

Dergâh, XVII. asrın sonlarında Bursa'da Tahtakale civarında Niyâzî-i Mısırî'den icazet alan Ahmed-i Gazzî (v. 1150/1738) tarafından kurulmuştur. Kudüs yakınlarındaki Gazze'de dünyaya gelen Ahmed-i Gazzî, ilim tahsiline doğduğu yerde başlamıştır. Oldukça varlıklı bir aileye mensup olmasına rağmen, kendisi ilim yolunu tercih etmiş ve ilk tahsilini babasından almıştır. Henüz 12 yaşındayken Kahire'ye giderek Ezher Camii'nde bulunan ilim halkalarına dâhil olmuş, dönemin meşhur âlimlerinden Şeyh Ahmed Beşîşî'den (v. 1096/1685) dersler almıştır. Mısır'da yaklaşık otuz yıl kalan Ahmed-i Gazzî ilim tahsilini yedi yılda tamamlayarak talebe yetiştirmeye başlamıştır. Hocası Ahmed Beşîşî'nin iştaretiyle Anadolu'ya (o zamanki adıyla Rumeli) görevlendirilen Ahmed-i Gazzî bir gemiyle İstanbul'a, oradan Edirne'ye geçmiş ve kısa bir müddet sonra Bursa'ya gelmiştir. Bursa'ya geldikten sonra diğer şehirlerde yaptığı gibi dergâhları gezerek, burada bulunan şeyhlerle görüşmüştür. Bu ziyaret esnasında özellikle Üçkozlar şeyhi Şeyh Muhyiddin Bursevî (v. 1090/1679) ile uzun sohbetlerde bulunmuş ve tavsiyelerini almıştır. Limni'deki sürgün hayatı sona eren Niyâzî-i Mısırî, tekrar Bursa'ya geldiğinde Ahmed-i Gazzî kendisine intisap etmiştir. Seyr ü sülûkunu tamamlayarak 1104/1693 tarihinin Ramazan ayında Ulu-cami'de kendisine hilâfet verilmiştir. Yaklaşık bir yıl süreyle Mısırî Dergâhı'nda postnişinlik görevini yürüten Ahmed-i Gazzî, Mısırî'nin evlâdından Çelebi Ali Efendi'nin (v. 1125/1713) saraya müracaat etmesi ve bu görevin kendilerine ait olduğunu belgelendirmesiyle söz konusu postnişinlik görevinden alınmıştır. Bundan sonraki hizmetlerine bir müddet Duhter-i Şeref Mescidi'nde devam eden Ahmed-i Gazzî, mescidin dar gelmesiyle yeni bir yer aramaya başlamıştır. Bu arada o civarda bulunan bir bahçe satın alınarak dergâh inşasına başlanmış ve çok kısa sürede inşası bitmiştir. Dergâhta şeyh olan Ahmed-i Gazzî'nin bu hizmeti yaklaşık kırk yıl sürmüştür. Son yıllarını inziva ile geçiren Şeyh Ahmed 1150/1738 tarihinde vefat ederek dergâhın haziresine defnedilmiştir Dergâhtaki hizmetlerinin yanı sıra eser yazmakla da meşgul olan Ahmed-i Gazzî birçok eser de kaleme almıştır. *Nûr-ı Satî*, *Risâle fi't-Tasavvuf*, *İ'lâmü'l-Mültezim bi-Fazâilet-i Zemzem*, *Hâşiye ale'l-İsti'âre*, *İ'lâu'l-Gazzî*, *Hediyyetü'l-Garbî li-Tâlibi't-Tubbeti'l-Verdi* onun kaleminden çıkan eserlerdir. Dergâhın ilk kuruluşundan itibaren bir kütüphanesi de olduğu bilinmektedir.¹² Dergâhtan günümüze Ahmed-i Gazzî ve torunu Abdüllatif-i Gazzî'nin yazdıkları kitaplar ile dergâhın kütüphanesinden intikal eden eserler Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi'nde yer almaktadır.

4. Ahmed Paşa-yı Fenârî Dergâhı

Bursa'da Ahmetpaşa Mahallesi'nde şimdiki caminin olduğu yerde kurulan dergâhın ilk şeyhi Hayreddin Efendi'dir. XVII. asrın sonlarına doğru dergâhta görev yapan aynı zamanda nakkaşlık sanatında mâhir olan Şeyh Mustafa Efendi'den (v. 1088/1677) sonra Kasımpaşalı Şeyh Mustafa Efendi bir müddet görev yapmıştır. Söz konusu dergâhta bundan sonra Şeyh İsmail Efendi uzun müddet aynı görevde bulunmuştur. Kaynaklarda zikr ü tevhid ile meşgul olduğu, yaz kış Ulucami'de cemaatle namaz kılmayı terk etmediği rivayet edilmektedir. Bu dönem, İsmail Hakkı Bursevî'nin aynı camide meşhur tefsirinin temelini oluşturan vaazlar verdiği dönemdir. Bursevî 1113/1701 senesinde vefat edene kadar bu özellikleri devam ettirmiştir. Onun yerine geçen Şeyh Aklî Ali Efendi de sadece üç yıl kadar dergâhın şeyhliğinin yapmış ve 1116/1704 tarihinde vefat etmiştir.¹³

¹¹ Ulusoy, *Yâdigâr-ı Şemsî Bursa Dergâhları*, 409.

¹² Hamdi Tekeli, *Gazzîzâde Abdüllatî'in Hayatı, Eserleri ve Vaki'ât'i* (Bursa: Uludağ Yayınları 2016), 33-37.

¹³ Ulusoy, *Yâdigâr-ı Şemsî Bursa Dergâhları*, 120.

5. Çarşamba Dergâhı

Dergâh XVII. yüzyılın sonlarına doğru kurulmuş, kurucusu Üçkozlar Zâviyesi şeyhi Şeyh Muhyiddin Efendi'nin (v. 1091/1680) oğlu Şeyh Mustafa Efendi'dir (v. 1120/1708). Muhyiddin Efendi'nin dört oğlu olup, Abdî Efendi babasının yerine Ömer Efendi Molla Arab Zâviyesi şeyhliğine, Ali Efendi de Abülmü'min Dergâhı şeyhliğine tayin edilmiştir. Şeyh Mustafa Efendi de babasından icazet alarak Alipaşa Mahallesi'ndeki Çarşamba Dergâhı'nı yeniden inşa etmek sûretiyle burada Halvetî ayını icra etmeye başlamıştır. 1120/1708 tarihinde vefat eden Mustafa Efendi'nin yerine oğlu Gavsî Efendi geçmiştir. Hüsn-i hat konusunda mâhir olan Şeyh Gavsî Efendi (v. 1160/1747) o dönemde Ali Paşa Camii kubbesindeki hatları yazmıştır.¹⁴

6. Enarî Dergâhı

Kuruluşu XVII. yüzyıla tesadüf eden Halvetiyye tarikatı dergâhlardan biri de Narlı Dergâhı olarak da bilinen Enarî Dergâhı'dır. Reyhan Mahallesi civarında Narlı Mahallesi olarak bilinen yerde kurulmuştur. Dergâhın kurucusu Seyyid Şeyh Mehmed Efendi el-Enarî'dir. Mehmed Efendi; Konya'nın Bozkır kasabasında dünyaya gelmiştir. İlim tahsili için Anadolu ve Rumeli'ni gezmiştir. Rumeli'de bulunan Lofça kasabasında, daha önce rüyasında gördüğü Halvetiyye meşayihinden Şeyh Ali Efendi'ye intisap etmiş ve O'nun yanında seyr ü sülûkunu tamamlayarak Bursa'ya gönderilmiştir. Bursa'ya gelince ilk olarak Pars Bey Zâviyesi'nde bir müddet kalmıştır. Bu esnada Kasımpaşalı Şeyh Mustafa Efendi'den boşalan Ahmed Paşa Dergâhı postnişinliği kendisine tevcih edilmiştir. Bir süre bu görevi yürüten Şeyh Mehmed Emin 1087/1676 tarihinde yukarıda adı geçen yerde kendi zâviyesini ve yanına da bir cami inşa ederek halkı irşat etmeye devam etmiştir. Vefat tarihine kadar bu görevi yürüten Şeyh Mehmed Emin "Seyyid" mahlasıyla şiirler yazmıştır.¹⁵

7. Karabaş-ı Velî Dergâhı

Dergâhın kurucusu Şeyh Yakub Çelebi'dir. Önce medrese ilimlerini tahsil eden Yakub Efendi, daha sonra tasavvuf yoluna girerek, Bursa'da Başçı İbrahim Mahallesi'nde bir zâviye inşa etmiş ve bir süre burada irşatla meşgul olmuştur. 957/1550 tarihinde vefat ederek, adıyla anılan zâviyeye defnedilmiştir. Dergâhın boş kalmasından sonra yerine Halep asıllı Şeyh Mehmed Halebî Efendi (v. 984/1576) tayin olunmuştur. Bundan sonra Şeyh Sadık Efendi, adı geçen zâviyenin postnişini olarak burada 80 yıl boyunca görev yapmış ve 1065/1655 tarihinde vefat etmiştir. Onun yerine geçen Şeyh İbrahim Efendi ise vefat tarihi olan 1140/1727'ye kadar bu görevi sürdürmüştür.¹⁶

8. Mısıri Dergâhı

Dergâhın kurucusu Mehmed Niyâzi-i Mısıri'nin hayatı ve eserleri hakkında müstakil birçok çalışma yapılmıştır. İlk tasavvufî terbiyesini Nakşî olan babası Soğancızade Şeyh Ali Çelebi'den alan Mısıri; 1048/1638 tarihinde, önce Diyarbakır'a oradan da Mardin'e gitti. Buralarda yaklaşık iki yıl kaldıktan sonra Mısır'a giden Niyâzi-i Mısıri bir taraftan burada bulunan Ezher Camii'nde derslere devam ederken diğer taraftan da Şeyhuniyye Dergâhı'nda bir Kadiri şeyhinden seyr ü sülûkunu tamamladı. Üç yıl sonra şeyhi kendisine Ezher Camii'ndeki derslerini bırakmasını, zahiri ilimlerle uğraştığı müddetçe kendisine tasavvuf ilminin açılmayacağını söylemiştir. Bu teklif kendisine zor gelen Niyâzi-i Mısıri şeyhinden izin alarak yola çıkmış, Arabistan ve Anadolu'yu dolaştıktan sonra 1056/1646 tarihinde İstanbul'a gelmiştir. Kısa bir müddet İstanbul'da kalan Mısıri, bu zaman zarfında Yedikule civarında bulunan Hacı Evhadüddin ve Kasımpaş'a'daki Uşşakî Dergâhı'nda ikamet etmiş ve aynı sene içinde Bursa'ya gelmiştir. Bursa'da bazen Ulucami'nin yanındaki medresede, bazen de Veled-i Enbiya Camii kayyımı Sabbağ Ali Dede'nin evinde kalmıştır. Hayatını böyle devam ettirirken gördüğü bir rüya üzerine tekrar yola çıkan Mısıri, 1057/1647 tarihinde Uşak'a giderek, orada "Şeyhim, göz bebeğim, kalbimin devası" dediği Şeyh Ümmî Sinan'la (v. 1067/1658) buluşmuş ve kendisine intisap etmiştir. Bir süre Uşak'ta kaldıktan sonra

¹⁴ Mehmed Fahreddin, *Gülzar-ı İrfan* (İstanbul: Fatih Ali Emiri Millet Kütüphanesi, Şeriye Sicilleri, 1098), 117a-b; Ulusoy, *Yâdigâr-ı Şemsi Bursa Dergâhları*, 291-292.

¹⁵ İsmail Belig, *Güldeste-i Riyâz-ı İrfân ve Vefeyât-ı Dânişvereân-ı Nâdiredân* (Bursa: Hudâvendigâr Vilâyeti Matbaası 1302 [1884]), 128.

¹⁶ Ulusoy, *Yâdigâr-ı Şemsi Bursa Dergâhları*, 424-425.

şeyhiyle beraber Elmalî'ya gitmiştir. Yaklaşık olarak dokuz yıl şeyhine hizmet eden Mısırî'ye 1066/1657 yılında icazet verilmiştir. Şeyhinin emriyle önce Uşak'a giden Mısırî burada irşatla meşgul iken Çal kasabasından bir grubun isteği üzerine söz konusu kasabaya gitmiştir. Ancak bunların isteklerinde samimi olmadıklarını anladıktan sonra tekrar Uşak'a dönmüştür. Kütahya'dan şeyh istenmesi üzerine Mısırî oraya gitmiştir. Bu sırada meşhur "zıkr ü deverân" yasağı meselesi gündeme gelmiştir. Bu yüzden Kütahya'da büyük sıkıntılarla karşılaşmıştır. Niyâzi-i Mısırî daha önce gelip, kısa bir süre kaldığı Bursa'ya 1072/1662'de tekrar gelmiş ve yine Sabbağ Ali Dede'nin evine yerleşmiştir. Bir müddet Ulucami yanındaki medresede, Şhreküstü Mahallesi'nde bulunan Pars Bey Zâviyesi'nde ve Şeker Hoca Camii'nde halkı irşat ile meşgul olmuştur. Fakat her geçen gün cemaatin artması sebebiyle Şeker Hoca Camii küçük gelmeye başlamıştır.

Mısırî'nin müritlerinden olan Abdal Çelebi (v. 1090/1679) isimli bir hayırsever, kendisinden izin alarak bir dergâh inşasına başlamıştır. Dergâh; daha önce Mısırî için Şeker Hoca Camii yanında yapılan halvethanenin bitişiğindeki boş arsada (ki burası Ulucami'nin kible tarafında ve şu anda Ulucami Postanesi'nin olduğu yerdir) 1080/1670 tarihinde bitirilmiş ve bir Cuma günü açılışı yapılmıştır. Söz konusu bina tevhidhane, Mısırî için halvetthane, dervişler için odalar ve bir mektepten oluşmaktaydı.

Mısırî ikinci defa sürgün gönderildiği Limni adasında vefat edince (v. 1105/1694) yerine vekil bıraktığı Şenikzâde Mehmed Efendi dergâhın ikinci postnişini olmuştur. Mehmed Efendi Bursa'da mahkeme başkâtibi iken bu görevi terk ederek Mısırî'ye intisap etmiş ve kendisinden icazet almıştır. Şeyhine bir süre vekâlet eden Mehmed Efendi 1109/1697 tarihinde vefat etmişti ve Pınarbaşı Mezarlığı'na defnedilmiştir. Niyâzi-i Mısırî'nin oğlu Ali Efendi, babası vefat ettiğinde o sırada dergâhta vekil olan Şenikzade Şeyh Mehmed Efendi'ye olan saygısından dolayı dergâhın postnişinliğine geçmemiştir. Mısırî Dergâhı halifelerinden Şeyh Ahmed-i Gazzî de bir müddet görev yapmıştır. Ancak Ali Efendi saraya müracaatla, Şeyh Ahmed-i Gazzî'de bulunan görevi üzerine almış ve yaklaşık 20 yıl kadar bu görevi yürütmüştür. Şeyh Ali Efendi 1125/1713 tarihinde vefat edince, boşalan dergâhta Şeyh Mehmed Kasım Efendi (v. 1135/1723) görev yapmıştır.¹⁷

9. Bedreddin Pars Bey Zâviyesi

Zâviye II. Murad dönemi devlet adamlarından Pars Bey tarafından Şhreküstü Mahallesi'nde kurulmuştur. XVII. asırda Osman Efendi adlı kimse Halvetiyyenin "Pîr-i Sânisî" Seyyid Yahya Şîrvânî'nin Bakû'deki mezarını ziyaret ederek Bursa'ya gelmiş ve Pars Bey Zâviyesi'nde postnişin olmuştur. Adı geçen dergâhta Cuma günleri ve Pazartesi geceleri Halvetî zikri icra eden Şeyh Osman Efendi 1133/1721 tarihinde vefat ederek zâviyenin haziresine defnedilmiştir. Osman Efendi'nin yerine müritlerinden Şeyh Mehmed Efendi geçmiştir. Mehmed Efendi, ilim tahsili için Sandıklıl'dan Bursa'ya gelmiş, bir müddet sonra tasavvufa meylederek, Pars Bey Zâviyesi şeyhi Osman Efendi'ye intisap etmiş ve kendisinden icâzet almıştır. Şeyhinin vefatı üzerine zâviyeye tayin edilmiştir 1186/1772'de vefat eden Şeyh Mehmed Efendi "Hakîrî" mahlası ile şiiirler yazmıştır.¹⁸

10. Üçkozlur Dergâhı

Bu dergâh XVII. asırda yaşayan Muhyiddin Bursevi tarafından kurulmuş ve ilk şeyhi de kendisi olmuştur. 1091/1680 tarihinde vefat edince yerine oğullarından Abdi Efendi geçmiştir. Abdi Efendi'nin 1066/1656 tarihinde doğduğu tahmin edilmektedir. Kendi döneminin ulemasından sayılan İshak Hocası Ahmed Efendi'den ve Ahmed-i Gazzî'den ilim tahsil etmiş ve tasavvufî eğitim almıştır. Babasının vefatıyla 1091/1680 tarihinde adı geçen zâviyenin şeyhi olan Şeyh Mustafa Efendi, vefat tarihi olan 1137/1724 tarihine kadar dergâhta şeyhlik yapmıştır.¹⁹

¹⁷ Mehmed Şemseddin Ulusoy, *Gülzâr-ı Mısırî Niyâzi-i Mısırî ve Bursa Mısırî Dergâhı*, nşr. Mustafa Kara-Serhat Gültaş-Sedat Akay (Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları 2021), 153vd.

¹⁸ Öcalan, *Bursa'da Tasavvuf Kültürü*, 118-119.

¹⁹ Ulusoy, *Yâdigâr-ı Şemsî Bursa Dergâhları*, 142-144.

11. Yakub Efendi Dergâhı

Dergâh, Yakub Efendi tarafından Bursa'da Karaağaç Mahallesi'nde kurulmuştur. 1052/1642'de vefat eden Şeyh Yakub'un yerine oğlu Mehmed Efendi, onun vefatıyla da oğlu İbrahim Efendi dergâhın başına geçmiştir. Bursa'da doğan İbrahim Efendi yaklaşık 45 yıl dergâhta postnişinlik yapmıştır. 1122/1710 tarihinde vefat edince dergâhın haziresine defnedilmiştir. Dergâhın bundan sonraki postnişini ise Şeyh Mehmed Said Efendi (v. 1159/1746) olmuştur.²⁰

Kadiriyye Tarikatı

İslam dünyasının yaygın tarikatlarından olan Kadiriyye tarikatı, Anadolu'da Eşrefoğlu Rûmî ile yaygınlık kazanmış, onun tesis ettiği Eşrefiye kolu ve İsmail Rûmî tarafından oluşturulan Rûmiye koluna bağlı dergâhlar vasıtasıyla Bursa'da temsil edilmiştir.

1. İncirli Dergâhı

Bursa'da ilk kurulan Kadiri Dergâhı Şeyh Mehmed Efendi (v. 1061/1645) tarafından kurulmuştur. Daha sonra dergâhta şeyh olan İzzeddin Efendi, İznik Eşrefiyye Dergâhı'nın sekizinci şeyhi Şeyh Eşref-i Sâni'nin (v. 1109/1697) oğludur. Tasavvufî eğitimi tamamlayarak babasından icazet almış ve Bursa İncirli Dergâhı'na postnişin olmuştur. Bu tarihten itibaren adı geçen zâviyede derviş eğitimi ve vaaz u nasihat ile meşgul olan Şeyh İzzeddin Efendi, ayrıca hocasının teşvik ve gayretiyle de, 1116/1704 tarihinden itibaren Perşembe günleri öğle namazını müteakip, Ulucami'de vaaz etmeye başlamıştır. Söz konusu vaazlar bir müddet sonra Salı gününe alınmıştır. Şeyh İzzeddin Efendi, Ahmed-i Gazzî ve İsmail Hakkı Bursevî'nin eserlerinden de istifade ederek, Kur'an-ı Kerim'i baştan sona tefsir etmeye başlamıştır. Bursevî Ulucami'de vaaz ederek yaptığı Kur'an-ı Kerim tefsirini 1117/1705 tarihinde tamamlamıştır. Şeyh İzzeddin Efendi de bir nevi Bursevî'yi takip ederek yaptığı tefsirini 1135/1723 tarihinde bitirerek, *Enîsü'l-Cenân* adını vermiş ve Ulucami'de toplanan büyük bir kalabalık huzurunda hatim duasını yapmıştır.²¹

Şeyh İzzeddin Efendi'nin görev yaptığı İncirli Zâviyesi, kendi döneminde yaşayan zengin bir hayırsever olan Tedbirsizzâde Hacı Süleyman Ağa tarafından, 1127/1715 tarihinde tamir ettirilmiş ve genişletilmiştir. İsmail Hakkı Bursevî, bu durumu şiir ile şöyle tarihlendirmiştir:

*Hamd lillah ki beyt-i ma'mûra hoş nazîr oldu bu ibâdetgâh
Eşref-i emkinedir Ka'be gibi üstüne her şeb iner nûr-ı siyâh
Hânkâh-ı debrde böyle makâm görmedi bâsire ile nigâh
Sûfiyân murâkabe pişer olıcak bu makâmdan âgâh
Didiler sarf-ı mücevherle hemân tekyemizde idelim zikrullâh (1127)[1715]²²*

Şeyh İzzeddin Efendi 49 seneden fazla adı geçen dergâhta görev yaptıktan sonra vefat etmiş (v. 1153/1740) ve aynı dergâhın haziresine defnedilmiştir.

2. Hamam Tekke

Dergâhın kurucusu Ahmed Efendi İstanbul'da Tophane semtinde bulunan Kadirhâne'nin kurucusu Şeyh İsmail Rûmî'den icazet alarak Bursa'ya gelmiştir. Şeyh Ahmed Efendi 1061/1651 tarihinde vefat edince beraberinde Hüseyin'in şeyh olması emredilmiştir. Bu tarihten sonra da Sa'diyye Tarikatı'ndan Şeyh İbrahim Sabri (v.?) dergâha şeyh olmuştur. Bir müddet burada hizmet eden Şeyh İbrahim Sabri, dergâhı terk ederek Şam'a gittiğinden, dergâh Rifaiyye'den Şeyh Hüseyin Efendi'nin (v. 1155/1742) eline geçmiştir. Kayseri'den Bursa'ya görevlendirilen Şeyh Halil Efendi (v. 1173/1759) ile dergâh tekrar Kadiriyye tarikatına intikal etmiştir.²³

²⁰ Mehmed Fahreddin, *Gülzâr-ı İrfân*, 164b.

²¹ Hasan Basri Öcalan, "Eşrefoğlu'nun İzinde Bir Süfi: Şeyh İzzeddin Efendi ve *Meclis-i Şerif'i*" İznikli Gönül Adamı Eşrefoğlu Rûmî, ed. Bilal Kemikli (Bursa: İznik Belediyesi Yayınları, 2010), 291.

²² Eşrefzâde Şeyh Ahmed Ziyâeddin, *Gülzâr-ı Sulebâ ve Vefeyât-ı Urefâ* (Bursa: İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Orhan, 1018/2), 109a.

²³ Ulusoy, *Yâdigâr-ı Şemsi Bursa Dergâhları*, 310-311.

3. Kasab Cömerd Dergâhı

Şeyh Ahmed Efendi tarafından Bursa'da Alacamescit Mahallesi'nde kurulan dergâh, Ahi Şemseddin ve Kasaplar Tekkesi olarak da bilinmektedir. Kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemektedir. XVII. asırda Şeyh Halil Efendi (v. 1053/1643) adlı bir kimsenin ondan sonra da Gisudâr Şeyh Ahmed (v. 1086/1675) adlı birinin görev yaptığı bilinmektedir. Şeyh Ahmed Efendi'nin vefatından sonra dergâhın postuna 1109/1697 tarihinde geçen Mehmed Efendi burada dokuz sene görev yapmıştır. 1118/1706 tarihinde vefat eden Şeyh Mehmed Efendi'den sonra Şeyh Abdülkadir Efendi (v. 1118/1706) ve Şeyh Abdullah Efendi (v. 1206/1791) postnişin olmuşlardır.²⁴

Mevleviyye

Mevlânâ Celâleddin Rûmî'nin vefatından sonra oluşan Mevleviyye tarikatı, kurulduğu tarihten itibaren İslam dünyasının birçok yerine yayılmıştır. İlk tarikatlaşma faaliyetlerini başlatan Hüsâmeddin Çelebi olup, ondan sonra irşad makamına geçen Mevlânâ'nın oğlu Sultan Veled, Anadolu'daki dağınlıklığı gidermek, babasının görüşlerini yaymak amacıyla çalışmalar yapmıştır. Bursa'da erken dönemde Mevlevîliğin izleri Sikke adlı bir köyün Mevlevî köyü olmasından anlaşılmaktadır. Bursa'da ilk Mevlevî dergâhının ise Kaplıca yakınlarında Adabahçesi diye bilinen yerde kurulduğu arşiv belgeleriyle sabittir. Daha sonra Pınarbaşı'nda Ahmed Cünûnî Dede tarafından kurulan dergâh ile Mevlevîliğin esas mekânı oluşmuştur. Şeyh Ahmed Cünûnî Dede (v. 1030/1620) sonra yeğeni Şeyh Salih Dede (v. 1073/1663) postnişin olmuştur. Şeyh Salih Dede'den sonra dergâhın başına oğlu Mehmed Dede geçmiştir. Mustafa Rakım Efendi onun hakkında şu bilgileri vermektedir: "Salih Efendi genç olmakla beraber, tarikat terbiyesini babasından hakkıyla almış ve dergâhta şeyh olunca dergâhın idaresi ve derişlerin eğitimini de bihakkın idame etmiştir. Ancak buna rağmen kendisi o dönem Bursa'da bulunan Niyâzi-i Mısrî Hazretleri'nden de istifade etmek için ona intisap etmiş, sohbetlerine katılmış ve birlikte *Mesnevî-i Şerif* okumuşlardır. Mehmed Dede, Mesnevî'nin Farsçasını okuyarak tercüme edermiş, Mısrî Efendi de tasavvufî açıklamalarını yaparmış. Hatta Niyâzi-i Mısrî de ara sıra Mevlevîhâneyi ziyaret eder ve aralarında baba evlat gibi bir muhabbet hâsıl olmuştur."²⁵ Bu durum tarikat erbâbı arasında nasıl bir ilişkinin olduğuna dair güzel bir örnektir.

1114/1702 tarihinde vefat eden Şeyh Mehmed Dede'nin yerine ise oğlu Salih Zihnî Dede (v. 1129/1717) geçmiştir. Salih Efendi'nin şeyhliği zamanında dönemin Osmanlı padişahı Sultan III. Ahmed Bursa'ya gelmiş, burada mevlevîhâneyi de ziyaret etmiştir. Bundan dolayı bazı devlet ileri gelenleri de dergâhı ziyaret etmeye özen göstermişlerdir. Dönemin Dârüssaâde Ağası da bir gün ziyarete gelmiş ve Şeyh Efendi ile uzun uzun sohbet etmiştir.²⁶ Salih Dede'nin vefatından sonra yerine kardeşi Mehmed Efendi geçmiştir. İlim tahsilini iyi derecede tamamlamış ve ileri seviyede Farsça öğrenmiştir. Konya Mevlevîhânesi postnişini Bostan Çelebi'nin yanında bir müddet eğitim almış ve ondan çilesini tamamlamıştır. Mehmed Dede'nin, İstanbul Murad Buharî Dergâhı Nakşibendî şeyhlerinden Mehmed Murad Efendi'den Nakşî icazeti aldığı da rivayet edilmektedir. Mevlevîhânedeki Cuma namazından sonra vakfiye şartları gereği cemaate *Mesnevî* okuyarak şerh ettiği söylenmektedir. Şeyh Mehmed Efendi, 1151/1738 tarihinde vefat etmiş ve türbeye defnedilmiştir. Kendisinin sohbetlerine birçok kimse katılmış ve bu sohbetlerden istifade etmiştir. Şeyh Mehmed Efendi'nin zühd ve takva sahibi, kemal derecesine ulaşmış bir kimse olduğu kayıtlara yansımıştır.

Şiirlerinde Şeyhî mahlasını kullanan Mehmed Dede, İsmail Hakkı Bursevi Dergâhı için bir tarih düşmüştür:

*Bârekallâh Hazret-i Hakkî ki odur şeyh-i cemî-i Celvetiyân
Bahr-i irfân u menba-ı esrâr-ı muktedâ-yı gürûh-ı safvetiyân
Mazhar-ı Hak odur sezâdır ona iktidâ etse cümle vahdetiyân
Vasfa gelmez sıfâtı kim zâtı oldu meşhûr-ı çeşm-i Celvetiyân*

²⁴ Öcalan, *Bursa'da Tasavvuf Kültürü*, 131.

²⁵ Ulusoy, *Gülzâr-ı Mısrî Niyâzi-i Mısrî ve Bursa Mısrî Dergâhı*, 135-136.

²⁶ Ulusoy, *Yâdigâr-ı Şemsî Bursa Dergâhları*, 464-465.

*Bir hoş-âyende bânkâh-ı bülend etti bünyâd behr-i vahdetiyân
Her gören tarhın ı dedi târîb kaldı ancak bu abd-i Celvetiyân
Yazdı bir beyt-i bi-nazîr dedi kilik-i Şeyhi allâm-ı sohbetiyân
Bu makâmı ede evc-i cemil cilvegâh-ı gürûh-ı Celvetiyân (1128/1716)²⁷*

Söz konusu şiir dergâhın inşaatının başladığı tarihtir, zira dergâh 1135/1723 senesinde tamamlanmıştır.

Ancak bu dönemde Bursa'da bulunan İsmail Hakkı Bursevî ile Mevlevî şeyhleri arasında temas olup olmadığı hususu araştırılmaya muhtaçtır. Bursevî'nin en önemli eserlerinden biri de Mevlânâ'nın eseri *Mesnevî*'nin bir kısmını şerh ederek yazmış olduğu *Rûhu'l-Mesnevî* adlı eseridir.

Nakşibendiyye

Buhara'da Muhammed Bahaüddin Nakşibend tarafından kurulan Nakşibendiyye Tarikatı İslam dünyasının hemen hemen her sahasına yayılmıştır. Erken dönemde Osmanlı coğrafyasına Bursa'ya gelen tarikatın XVII. asrın sonlarında şehirdeki en önemli dergâhı Nakşibend-i Atik Dergâhı'dır. Dergâhın kurucusu Açıkbaş Mahmûd Efendi'nin ailesi Urmiyelidir. Diyarbakır'dan sonra Bursa'ya gelip yerleşen Şeyh Mahmûd Efendi (v. 1077/1666) Hisar'da dergâhını kurmuştur. Yerine yeğeni Şeyh Ahi Mahmûd Efendi (v. 1090/1679), ondan sonra oğlu Şeyh Mustafa Efendi (v. 1110/1699) dergâha şeyh olmuştur. Dergâhın dördüncü şeyhi Abdülkerim Efendi'dir. Müfid mahlasıyla şiirler yazan Şeyh Abdülkerim Efendi, hac vazifesini eda etmek için Mekke'ye giderken yolda 1138/1725 senesinde, yani İsmail Hakkı Bursevî ile aynı senede, vefat etmiştir.²⁸

Zeyniyye

Türkistan coğrafyasında Zeynüddin Hafî tarafından kurulan tarikat Anadolu Abdullatif-i Kudsi (v. 845/1452) tarafından getirilmiş ve tarikatın merkezi Bursa'daki dergâh olmuştur. Dergâh kurulduğu tarih olan 853/1449'dan itibaren önemli kimselerin yetişmesine vesile olmuştur. İstanbul'un fethinden sonra Vefa semtinde dergâhını kuran Şeyh Ebu'l-Vefâ ve Osmanlı tarihinin kitabını ilk yazanlardan Âşıkpaşazâde bunlardan ikisidir.

Abdullatif Kudsi'nin yerine geçen Şeyh Tâcüddin İbrahim Karamanî'den sonra dergâhın postnişinleri ise XVII. asrın sonlarına doğru Şeyh Kemal Efendi ve oğlu Şeyh Mehmed Efendi ile devam etmiştir. Zeyniyye Dergâhı'nın XV. sırada şeyhi olan Mehmed Efendi, babası Kemal Efendi'den sonra bu hizmeti yaklaşık olarak 44 yıl sürdürmüş ve vefat ettiğinde (v. 1091/1680) zâviyenin haziresine defnedilmiştir. Şeyh Mehmed Efendi'nin döneminde zâviye, cami, türbe ve derviş odaları esaslı bir tamirden geçmiş ve bu iş için 62.533 akçe harcanmıştır.

Daha sonra dergâhın postuna başka bir Mehmed Efendi geçmiştir. Zeyniyye Zâviyesi'nin bir önceki şeyhi Mehmed b. Kemal Efendi'nin oğludur ve 1070/1659 tarihinde doğmuştur. Tasavvufi eğitimini babasından tamamlayan Mehmed Efendi, ayrıca her sabah Ahmed-i Gazzî Dergâhı'na giderek, dergâhın bânisi ve şeyhi olan Ahmed-i Gazzî'den *Beyzâvî Tefsiri* okumuş ve babasının vefatından sonra yerine dergâhın postnişini olmuştur. 1135/1723 tarihinde vefat ederek dergâhın haziresine defnedilmiştir.²⁹

Sonuç

İsmail Hakkı Bursevî'nin yaşamış olduğu ve ömrünün büyük bir kısmını geçirdiği XVII. asrın sonu ile XVIII. asrın başlarında Bursa'da çok yoğun bir tasavvufi hayat olduğu görülmektedir. Yukarıda söz konusu edilen dergâhlardan başka Halvetiyye tarikatından Mîr-i Bûdela Zâviyesi, Nasûhî Dergâhı ve Zağferanlık dergâhları da bu dönemde faal olan dergâhlardandır. Diğer taraftan Kadiriyye tarikatından Karakâdî Dergâhı, Zeyniyye tarikatına bağlı Kasımsubaşı Dergâhı da bu dönemde hizmetlerine devam

²⁷ Hasan Basri Öcalan, *Bursa Mevlevihânesi* (Bursa: Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2023), 64-70.

²⁸ Hasan Basri Öcalan, *Melâmet Zindanında Bir Nakşî Açıkbaş Mahmûd Efendi* (Bursa: Gaye Kitabevi, 2012), 75-80.

²⁹ Abdurrezzak Tek, *Abdullatif Kudsi Hayatı, Eserleri ve Görüşleri* (Bursa: Emin Yayınları, 2007), 71-93.

etmektedir. Ayrıca herhangi bir tarikata bağlı olmayan veya bağlı iseler de bağlı oldukları tarikatlar tespit edilemeyen birtakım zâviyelerin de aynı dönemde Bursa'da açık oldukları kaynaklardan bilinmektedir. Bu dönemde Bursa'da hemen hemen her tarikata ait bir veya birden fazla dergâhın mevcut olduğu görülmektedir. Kaynaklarda hemâsır olan sûfîlerin birbirleriyle olan münasebetleri hakkında az da olsa bilgiler mevcuttur. Aynı dönemde yaşayan şeyhlerin karşılıklı ziyaretleri, şair olanların zaman zaman doğum, vefat veya İsmail Hakkı Bursevî Dergâhı'nın inşasında olduğu gibi tarih düşürmüş oldukları görülmektedir. Bu dönem özellikle tekke-medrese tartışmalarının olduğu dönemi takip ettiği için, söz konusu tartışmaların da etkisi halen devam etmektedir. Her iki tarafın da birer önemli simaları olan tekke erbabının önemli temsilcisi Niyâzî-i Mısrî ile medrese tarafının temsilcisi Vâni Mehmed Efendi aynı dönemlerde Bursa'da bulunmaktadırlar. Bu tartışmalar sonucu tarihe "Ulucami Vak'ası" olarak geçen ve Kadir Gecesi meydana gelen hadise de bu dönemde (1110/1698) yaşanmıştır. Söz konusu hadisede bir Mısrî dervîşi katledilmiştir. İsmail Hakkı Bursevî bu tarihte Ulucami'de *Rûbu'l-Beyân* adlı tefsirinin temelini oluşturan vaazlar vermektedir ve hadiseden sonra bir müddet vaazlarına ara vermek zorunda kalmıştır. Bursevî bu hadise hakkında "suret-i hakdan bir bâtilin Arap diyarından gelerek" Ulucami'de birkaç gün vaaz verdiğini ve tasavvuf aleyhtarı kimseleri etrafına toplayarak onları tahrik ettiğini ve bunların da söz konusu olayı çıkardıklarını ifade etmiştir.

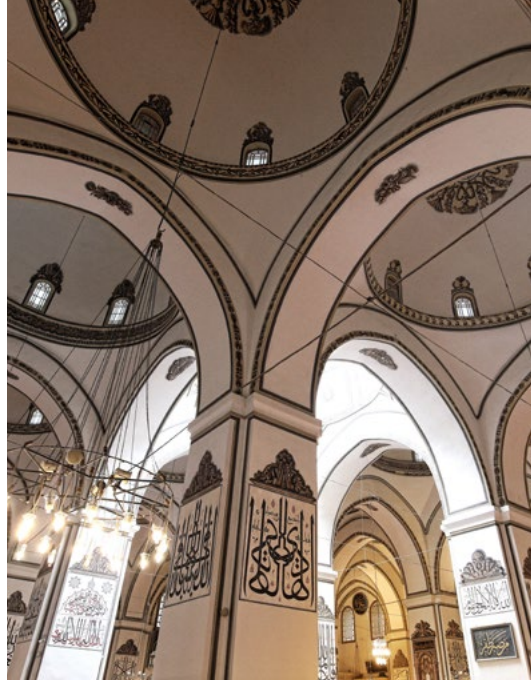
İSMAİL HAKKI BURSEVÎ – HAYATI*

Ali NAMLI**

Doğumu, Ailesi ve Çocukluğu

İsmail Hakkı Bursevî 1063 yılı Zilkade ayı başlarında (1653 Eylül sonu) bir Pazar günü Aydos'ta (Bulgaristan) dünyaya geldi.¹ Adı İsmail, mahlası ise Hakkî'dir. 1674 yılından itibaren kullanmaya başladığı bu mahlas² zamanla ismiyle özdeşleşmiştir. Hayatının farklı safhalarında ikamet ettiği yerlerden dolayı el-Aydosî, el-Üskübî, el-Cisrî, el-Üstürümcevi, eş-Şâmî, el-Üsküdârî gibi nisbeler kullansa da ömrünün çoğunu Bursa'da geçirdiği ve orada vefat ettiği için el-Burûsevî nisbesiyle meşhur olmuştur. Bu nisbenin "Bursevî" şeklindeki hafifletilmiş hali günümüzde yaygın olarak kullanılmaktadır.

Babası Mustafa Efendi, İstanbul'da Aksaray mahallesinde doğup büyümüş olmakla birlikte İsmail Hakkı dünyaya gelmeden önce meydana gelen büyük bir yangında evi ve eşyası tamamen yanmış, düzeni bozulmuş ve Aydos halkıyla arasında bazı münasebetler bulunması sebebiyle oraya yerleşmiştir.³ Mustafa Efendi, seyyid olduğu halde adı geçen yangında şecereleri de yandığından daha sonra

* Bu yazı İsmail Hakkı Bursevî ile ilgili daha önce yaptığımız muhtelif çalışmalarımızın gözden geçirilmiş ve güncellenmiş hâlidir.

** Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, ali.namli@marmara.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8822-9851

¹ İsmail Hakkı Bursevî, *Kitâbü Hayâtî'l-Bâl*, 106b; a.mlf., *Kitâbü's-Silsileti'l-Celvetiyye (Silsilenâme-i Celveti)*, 101, 107; a.mlf., *Tamâmü'l-Feyz fî Bâbî'r-Ricâl*, 1/146, 2/78, 79.

² Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 1/191-192.

³ Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 2/79; a.mlf., *Kitâbü's-Silsile*, 100-101.

çocukları seyyidlerin sardığı yeşil sarık yerine beyaz sarık sarmışlardır.⁴

Annesi Kerîme Hanım ise Kadı Ahmed Efendi'nin kızıdır. Anne tarafından büyük dedelerinden Şeyh Dâvûd Efendi'ye Kânûnî Sultan Süleyman tarafından Karînâbâd Kasabası (Karnobat-Bulgaristan) nahiyesinde arazi verilmiştir.⁵

İsmail Hakkı, küçük yaştaiken ileride mürşidi olacak Osman Fazlî Efendi (v. 1102/1691) Celvetî şeyhi Zâkirzâde Abdullah Efendi'nin (v. 1068/1657) halifesi sıfatıyla Aydos'ta bulunuyordu. Kendisi ile İsmail Hakkı'nın babası ve büyük kardeşi İbrahim arasında sıkı bir dostluk ve ülfet vardı. Hatta zaman zaman ok atmak ve yarışmak üzere birlikte musallâya çıkarlardı. Babası İsmail Hakkı'yı daha üç yaşındayken Osman Fazlî Efendi'nin huzuruna götürür, elini öptürür, o da küçük İsmail ile latifeleşirdi. Bu sebeplerdir ki ileride zaman zaman ona: "Sen bizim üç yaşından beri müridimisin." diye iltifatlarda bulunacaktır.⁶

İsmail Hakkı, yedi yaşındayken annesi vefat etti ve ona babaannesi bakmaya başladı.⁷ İsmail Hakkı'nın İbrahim ve Halil adında ikisi büyük, Mehmed adında biri küçük en az üç kardeşi olduğu anlaşılmaktadır.⁸

Yetiştirmesi

Küçük yaşta okumayı, yazmayı ve Kur'an-ı Kerim'i öğrendi. Osman Fazlî Efendi'nin Aydos'tan ayrıldıktan sonra yerine gönderdiği halifesi Ahmed Efendi'den sarf ilmi ile ilgili bazı kitaplar okudu.

Osman Fazlî Efendi'nin ilk halifesi ve akrabalarından Edirne halifesi Abdülbâki Efendi Şumnu'ya akrabalarını ziyaret dönüşü Aydos'a uğramıştı. Osman Fazlî Efendi, onu Aydos'ta iken yetiştirdiğinden İsmail Hakkı'yı ve ailesini yakından tanıyordu. İsmail Hakkı'nın annesinin öldüğünü öğrenince, onu okutmak için babasından ve babaannesinden istedi. Onlar da İsmail Hakkı'yı onunla Edirne'ye göndermeye razı oldular. İsmail Hakkı, zamanında sultan ve diğer devlet erkânı tarafından tanınan bir kimse olarak nitelendirildiği Şeyh Abdülbâki Efendi ile Edirne'ye gittiğinde on bir yaşındaydı.

İsmail Hakkı Edirne'de Abdülbâki Efendi'nin dergâhında kaldığı yaklaşık yedi yıl boyunca kendisinden sarf ve nahiv okudu. İbnü'l-Hâcib'in (v. 646/1249) sarf ilmine dair *eş-Şâfiye* ve nahiv ilmine dair *el-Kâfiye* adlı eserlerini baştan sona ezberledi. Yine ezberleyerek mantıktan risâleler okudu. Fıkıhtan İbrâhim el-Halebi'nin (v. 956/1549) *Mültekâ'sını*, kelâmdan *Şerh-i Ramazân* ve *Hayâlî Çelebi Hâşiyeleri* ile birlikte Sa'deddin et-Teftâzânî'nin (v. 791/1389) *Şerhu'l-Akâid*'ini, fenn-i âdâbdan risâleler, maânî ve beyândan es-Sekkâkî'nin (v. 626/1299) *Miftâhu'l-Ulûm*'unu, fıkıh usûlünden İbn Melek'in (ö797/1394-5) *Şerhu'l-Menâr*'ını, tefsirden Beyzâvî'nin (v. 685/1286) *Envârü't-Tenzil*'inin baştan üçte birini, Osman Fazlî Efendi'nin başka bir halifesinden de fıkıh ve kelâm ile ilgili kitaplar okudu.⁹ Daha buluşa ermeden on iki yaşında iken vaaz etmeye başladı.¹⁰

Abdülbâki Efendi İsmail Hakkı'yı tasavvufî ve zâhirî eğitimini tamamlamak üzere bir mektupla İstanbul'a şeyhi Osman Fazlî Efendi'nin yanına gönderdi. O zaman yirmi yaşında olan İsmail Hakkı, 1083 yılı Rebiulâhîr ayı ortalarında bir Pazartesi günü (Ağustos 1672) Osman Fazlî Efendi'nin Fâtih Atpazarı'ndaki dergâhına vardı. Osman Fazlî Efendi, Abdülbâki Efendi'nin mektubunu okuduktan sonra küçük yaşta beri kendisini ve ailesini tanıdığı İsmail Hakkı'ya bazı sorular sormuş, aynı mecliste kendi

⁴ Bursevi, *Mecmûa-i Hakkî* (Bursa: Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 41), 55a.

⁵ Bursevi, *Mecmûa-i Hakkî* (Bursa: Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 41), 55a; a.m.f., *Mecmûatü'l-Hutab ve'l-Vâridat* (Bursa: Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 85), ön kapağın içi; a.m.f., *Kitâbü'd-Düveri'l-İrfâniyye*, 21a.

⁶ Bursevi, *Tamâmü'l-Feyz*, 1/146; II, 78, 79; a.m.f., *Kitâbü's-Silsile*, 101.

⁷ Bursevi, *Tamâmü'l-Feyz*, 2/79-80.

⁸ Mehmed isimli kardeşi Aydos Kasabası câmi-i şerifinde imam olmuş, İsmail Hakkı hicri 1127 yılında ona yâdigâr olmak üzere bir mecmua yazmıştır (Mahmûd Nâsîh Efendi, *Sübhâtü's-Sâlikin* thk. M. Murat Yurtsever, (İstanbul: Yazma Eserler Kurumu, 2025), 397. Büyük kardeşi Halîl Çelebi'nin ilm-i hâle dâir bir risâle talebi üzerine *Tubfe-i Halîliyye* isimli eserini kaleme almıştır (1133/1720).

⁹ Bursevi, *Tamâmü'l-Feyz*, 2/79-80; a.m.f., *Vesiletü'l-Merâm*, 10b-11a; a.m.f., *Kitâbü's-Silsile*, 101.

¹⁰ Bursevi, *Vâridat-i Hakkîyye*, 232a; a.m.f., *Kitâbü Nakdi'l-Hâl*, 193a.

talep etmeden ona bey'at verip evrad tayin etmiş ve devamlı olarak oruç tutmasını tavsiye etmiştir.¹¹

Osman Fazlî Efendi yaşadığı devirde tekkelerde hayır ve medreselerde ilim kalmadığı kanaatinde olduğu için kendisine bağlı tekkeler tasavvufî eğitimin yanında adeta bir medrese gibi faaliyet gösteriyordu. Dervişlere, hatta dışarıdan gelen ilim taliplerine zâhiri ilimlerden de dersler veriliyordu. İsmail Hakkı bizzat şeyhinden aktardığına göre o ilk olarak zâhiri ilimleri öğrenmek istemeyen kimseleri dergâhına kabul etmez ve ümmî olan kimseleri halife tayin etmezdi. Ancak ilmihâlî tam olarak öğrettikten sonra, hiç olmazsa Türkçe kitaplardan aradığı hükmü bulabilme melekesi kazandıktan sonra ancak halife tayin ederdi.¹²

İsmail Hakkı gerek Edirne'de gerekse İstanbul'da tekkede kalmış ve yetmişmiş olmasına rağmen şeyhinin bu hassasiyetinden dolayı zâhir-bâtın, şeriat-hakikat ilimlerini bir arada öğrenme, tecrübe etme ve zü'l-cenâhain olarak yetişme imkânı bulmuştur.

İsmail Hakkı şeyhi Osman Fazlî Efendi'den fenn-i âdâb, kelâm, iki defa ferâiz ilmini okudu. Şeyhi belâgatla ilgili Sa'deddîn et-Teftâzânî'nin (v.791/1389) *el-Mutavvel* adlı eserine hâşiye hazırladığı sırada ondan *el-Mutavvel*'i, daha sonra fıkıh usulüyle ilgili Sadru's-Şerîa'nın (v.747/1346) *et-Tenkib* isimli eserini okudu. Şeyhinin bu eser üzerine de şerhi vardır.

İsmail Hakkı tecvid, Farsça ve hüsn-i hat konusunda dergâh dışından hocalardan da istifade etti. Kurrâ Mehmed Efendi'den (v. 1134/1722) tecvid, diğer bazı hocalardan Farsça okudu. Hâfız'ın (v. 792/1390) *Divan*'ını, şerhleriyle beraber Sa'dî-i Şirâzî'nin (v. 691/1292) *Bostân* ve *Gülîstân*'ını, Mevlânâ Câmî'nin (v. 898/1492) *Bahâristân*'ını, Şeyhülislâm İbn Kemâl'in (v. 940/1534) *Nigâristân*'ını, Mevlânâ'nın (v. 672/1273) *Mesnevî* ve *Fihî mâ fih*'ini, Hüseyin el-Kâşifî'nin tefsirini, Zahîr el-Faryâbî'nin, Hakîm el-Enverî'nin, Kemâl el-Hucendî'nin, Mevlânâ Câmî'nin divanlarını, diğer manzûm ve mensûr eserleri mütâlaa etti.¹³ Meşhur hattat Hâfız Osman'dan (v. 1110/1698) da hat meşk etti.¹⁴

İsmail Hakkı, zâhirî ilimlerle ilgili eğitimini tamamladıktan sonra bir gün şeyhi onu kendi odasına çağırır. Âdeti üzere onunla uzun süre latifeleştikten sonra: “*Senin diğer sûfler gibi halvet ve riyâzatta ihtiyâcın yok. Çünkü diğerlerinin bunlarla elde ettiklerine, sen onlar olmadan ulaştın. Allah'a hamd olsun. Fakat zâhirî ve mânevî bâzı faydaları sebebiyle doksan gün halvete girmene işâret olundu.*” dedi. İsmail Hakkı, şeyhinin tayin ettiği Zeyrek Câmî'nde halvete girdi. Gücü yettiği kadar gece-gündüz zikirle meşgul oldu. Halvet sırasında gördüğü mânevî durumuna ve dercesine işâret eden rüyaları şeyhine anlatmış ve *Tamâmü'l-Feyz* adlı eserinde açıklamış, şeyhinin rüyalarını tabir ettikten sonra kendisini “*Rüyâ hâline fazla itibar etme. Matlûbunun taayyün ve mutlak misâl âleminde hâsıl olması için çalış.*” diye uyardığını da kaydetmiştir.

İsmail Hakkı halvetin ardından dervişlerin yemeklerini pişirmek, zâviyeyi süpürmek, yemekten sonra kapları yıkamak ve sofrayı temizlemek gibi hizmetlerde bulundu. Şeyhinin emri ile zaman zaman onun yerine vaaz etti. İstanbul'da üç yıl süren bu çok yönlü eğitimin ardından şeyhinin halifesi sıfatıyla ve vâizlik göreviyle Üsküp'e gönderildi.¹⁵

İsmail Hakkı Üsküp'te

İsmail Hakkı İstanbul'dan gemiyle ayrılarak Karadeniz üzerinden önce memleketi Aydos'a uğradı. Babası Mustafa Efendi'yi ziyaret edip duasını aldıktan sonra yola devam etti. Rumelî'nin en büyük beldelelerinden, içinden nehirler akan, hoş bahçeleri ve lezzetli meyveleri olan bir yer olarak tanıttığı Üsküp'e 1 Rebiulâhîr 1086 (25 Haziran 1675) Cumartesi günü ulaştı. “*Dehaltü ene*” lafzı ile Üsküp'e varışı için tarih düşmüştür. O zaman yirmi üç yaşındaydı.

Berberindeki üç derviş ile beldenin ribatlarından birine inen İsmail Hakkı, sonra Meddâh diye meşhur

¹¹ Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 2/79-80; a.mlf., *Vesiletü'l-Merâm*, 10b-11a; a.mlf., *Kitâbü's-Silsile*, 101.

¹² Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 1/182-183.

¹³ Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 2/80-81.

¹⁴ Müstakimzâde, *Tuhfe-i Hattâtîn*, 126-127.

¹⁵ Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 2/83-87.

olan caminin avlusundaki bir hücreye, kış gelince de mahalle içinde bir eve geçerek bahara kadar orada kaldı. Daha sonra kendisi için tamir edilen eski bir zâviyeye yerleşti. Daha sonra Hacı Kadın denilen zengin bir hanımın inşa ettirdiği ve pek çok mal vakfettiği yeni bir zâviyeye geçti. Üsküp'e vardıktan bir yıl sonra yirmi dört yaşında iken Şeyh Mustafa Uşşâkî'nin kızı ile evlendi.

Üsküp'e varışından itibaren sadece tasavvufî anlamda irşad ile meşgul olmayıp muhtelif camilerde vaaz ve nasihatte de bulundu. Çarşamba günleri Meddâh Camii'nde, Cuma günleri Muradiye Camii'nde, daha sonra Eski Câmi, Yahyâ Paşa, İshak Bey, İsa Bey, Mustafa Paşa camilerinde ve diğer camilerde vaazlar etti. Vaaz meclislerinde toplanan insanlar gündün güne çoğaldı. Şeyhinin kendisini Üsküp'e gönderirken isteyenlere zâhiri ilimlerden de ders vermesine dair tavsiyesine uyarak çeşitli ilimlerden dersler verdi. Derslerini büyük bir topluluk takip ediyordu.

İsmail Hakkı Üsküp'te bazı yanlış ve gayr-i meşru davranışlarını gördüğü başta müftü, kadı, imam-hatip, hatta şeyh görünümündeki bazı ileri gelenleri karşısına aldı ve onları vaazlarında sert bir üslupla eleştirdi. Onlarla altı yıl kadar süren mücadelesi sırasında dövülmekle, sürülmekle, hatta ölümlle tehdit edildi. Bazı hâdiseleri bahane ederek onu mahkemeye verildi ve İstanbul'da bulunan şeyhine ve devlet ricaline şikâyet edildi. Bunun üzerine İstanbul'a giderek şeyhinin de işareti ile Şeyhülislâm Şeyhzâde Ali Efendi, Sadrâzam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa ve ardından Kazasker Beyâzizâde Ahmed Efendi ile görüştü. Daha sonra tarafların arasını bulma vazifesi yine şeyhi Osman Fazlı Efendi'ye havale edildi. Onun müdahalesiyle husumet ortadan kalkmış gibi görünse de karşı taraf yine İsmail Hakkı'yı Üsküp'ten sürdürmek için teşebbüslerini devam ettirdi. Üsküp müftüsünün hatırını gözeten şeyhülislâm da onlara meyletti. Şeyhi, İsmail Hakkı ile Üsküp ileri gelenleri arasındaki mücadelenin sonunun gelmeyeceğine kanaat getirmiş olmalı ki onu Köprülü'ye, Köprülü'deki halifesini de Üsküp'e tayin ederek bu ihtilafı sona erdirdi.¹⁶

İsmail Hakkı Köprülü'de

İstanbul'dan ayrılarak Üsküp'e varmadan doğrudan Köprülü'ye gitti. Daha önce hayır sahiplerinden birinin orada inşa ettirdiği ve kendisini dâvet ettiği zâviyeye yerleşmiş oldu (1092/1681). İsmail Hakkı'nın Üsküp'ten ayrılması dostlarını, özellikle öğrencilerini çok üzümüştür. İsmail Hakkı, bir fırsatını bulup şeyhini ziyaret ettikten kendisine de ayrılık ve vuslatın eşit olduğu bir hâl lütfedilene kadar aynı elemi duyduğunu söyler. Ancak Üsküp'ten ayrılmak istemeyen eşini pek teskin edemediği ve serzenişlerine mâni olamadığı anlaşılmaktadır.

İsmail Hakkı, Köprülü'de aylarca kendini ibadete ve riyâzata verdi, yemekten ve ısrarlarına rağmen halkın ziyafetlerinden uzak durdu. Köprülü'de on dört ay süren ikameti sırasında Taşköprizâde'nin (v. 963/1556) münazara ve mübahase âdâbına dair *Âdâbü'l-Bahs veya İlmü'l-Münâzara* adlı risâlesini şerh etti. 1103/1692'de yazdığı *Tamâmü'l-Feyz* adlı eserinde hazırladığı bu şerhin o zaman İstanbul, Bursa ve diğer yerlerde istifade edilen, muteber ve yaygın bir eser durumunda olduğunu belirtir.¹⁷

Köprülü'de bulunduğu sırada Köprülü, İştib, Ustrumca, Karatova ve etrafta bulunan kasabaların sakinleri ve kadıları tarafından İsmail Hakkı'nın müftü olmasına dair talepler şeyhine iletilmiş, fakat o "*Müftü takvâ ehli olur, fakat takvâ ehli müftü olmaz.*"¹⁸, "*Şeybler müftü olmazlar.*"¹⁹ diyerek bu talepleri reddetmiştir (Rebiulevvel 1093/Mart 1682).²⁰

5. İsmail Hakkı Ustrumca'da

İsmail Hakkı Ustrumca halkının talebi ve şeyhinin de muvafakati ile Köprülü'deki zâviyenin meşihat, hitâbet ve imâmet hizmetlerini şeyhinin gönderdiği Ali Efendi isimli halifesine devrederek Ustrumca'ya taşındı (1093/1682).²¹ Ustrumca halkından birçok kimse İsmail Hakkı'nın taşınmasına yardımcı

¹⁶ Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 2/87-93.

¹⁷ Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 2/93-94, 97.

¹⁸ Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 2/94-95.

¹⁹ Bursevî, *Tuhfe-i Hasekiyye*, 240b; a.mlf., *Kitâbü'n-Netice*, 264.

²⁰ Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 2/95; a.mlf., *Mektûbât-ı At pazari*, 5a-b.

²¹ Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 2/93; a.mlf., *Mektûbât-ı At pazari*, 5b-6a.

oldular. Onu hep birlikte karşıladıktan sonra ailesiyle beraber sulehâya tahsis edilen bir meşrutaya indirdiler. Meşrutanın içini, dışını tamir ettiler ve bazı ilâveler yaptılar. Geçimi için iki sene yetecek her türlü ihtiyacını karşıladılar. Elbiseler, halı-kilim hediye ettiler ve pek çok vazife tayin ettiler.

İsmail Hakkı, Ustrumca'da da tekke hizmetlerinin yanında vaaz u nasihat ve ders vermekle meşgul oldu. Köprülü'de yarıya yakınına hazırladığı Lütfullah en-Nesefî'nin *el-Fıkhü'l-Keydâni* adlı eserinin şerhini orada tamamladı. Otuz ay kaldığı Ustrumca'da hâlâ Üsküp'e dönme arzusu içinde olan eşinin şikâyetlerinden başka sıkıntı görmemiştir. İsmail Hakkı, hayatta aile ile müptela olmaktan daha şiddetli bir şey görmediğini, onlarla müptela olmasının kendisine diğer sıkıntıları unutturduğunu söyler.²²

Bir ara İstanbul'a göçmeyi düşündü ve şeyhi Osman Fazlî Efendi'ye bir mektup göndererek bu hususta iznini talep etti. Daha önceden onu İstanbul'a yerleştirmek gibi bir düşüncesi olan şeyhi ona müsait olduğu zamanda gelebileceğine dair bir not gönderdi (Zilhicce 1094/Kasım-Aralık 1683). Ancak İsmail Hakkı, pek çok engel yüzünden İstanbul'a geçemedi. Özellikle eşinin şiddetle karşı çıkması da bu konuda etkili olmuştur.²³

Şeyhini Edirne'de Ziyareti ve Bursa'ya Halife Tayin Edilmesi

İsmail Hakkı, Ustrumca'da ikametinin otuzuncu ayında şeyhi tarafından gönderilen bir mektupla Edirne'ye çağırıldı (1095 Cemaziyelâhir başı/1684 Mayıs ortaları). Şeyhi o zaman Sultan IV. Mehmed'in (Avcı) talebi ile vaaz ve nasihatlerde bulunmak üzere Edirne'de bulunuyordu.

Edirne'ye vardikten bir müddet sonra, şeyhine Bursa halifesi Amasyalı Sun'ullah Efendi'nin vefat ettiği ve yerine başka bir halife istendiğine dair bir mektup ulaştı. Şeyhi İsmail Hakkı'ya onu Bursa'ya halife olarak gönderme arzusunun izharı etti. O bu teklifi kabul etmekle birlikte Üsküp'ten başka bir yere gitmek istemeyen hanımıyla istişare etmek ve onu da ikna etmek üzere şeyhinin izniyle Ustrumca'ya döndü. Hanımını ikna edemeyince şeyhine bir mektup göndererek özrünü beyan etti.²⁴

1096 yılının Safer ayı sonlarında (Ocak 1685) şeyhinden kendisinin Bursa'ya gitmesine dair bir mektup ulaştı. Gördüğü bazı rüya ve işaretler de buna delâlet ediyordu. Şeyhinin mektubunu aldıktan sonra kesin olarak Bursa'ya gitmeye karar veren İsmail Hakkı, hanımını kendisiyle gelmek ya da boşanmak arasında serbest bıraktı. Hanımını onu Bursa'ya gitmekten hiçbir şeyin alıkoymayacağını anlayınca istemese de onunla gitmeyi kabul etmek zorunda kaldı.²⁵

Kış soğukları nedeniyle ailesini Ustrumca'da bırakan İsmail Hakkı halkın kendisini çok sevdiğini, pek kolay bırakmayacaklarını bildiği için, Bursa'ya gideceğini söylemeden, şeyhini ziyarete gidiyor gibi yola çıktı. Şiddetli kış şartlarında güçlükle Edirne'ye ulaştı ve şeyhi tarafından memnuniyetle karşılandı. Şeyhi, onun için kendi evinde özel bir yer ayırdı. Üç ay kadar Edirne'de kalan İsmail Hakkı, şeyhinin özel ve genel sohbetlerinde bulundu ve kendisinden *Fusûsu'l-Hikem* okudu.²⁶ Bu eseri okurken, uygun olmayan kişilerin duymasını engellemek için şeyhinin emriyle kapıyı kapatırdı. Osman Fazlî Efendi ona zamanındaki çoğu insanda, hatta sûfilerde bile bu ilme istidat bulunmadığı kanaatinde olduğundan bu hususları herkese açmadığını; yakîninin ve imanının kemâli, kalbinin itmî'nânı sebebiyle ancak ona ifşâ ettiğini söylemiştir.²⁷

İsmail Hakkı, şeyhiyle bazı tasavvufî konularda istişareler ve sohbetler de gerçekleştirdi. Bu konuşmalardan gizlenmesini gerekli gördükleri dışındakileri *Tamâmül-Feyz* adlı eserinin bir bölümünde toplamıştır. Burada tevhid, varlık, merâtib-i vücûd, ma'rifetullah, cem'-fark, telvîn, şeriat-hakikat, rüya tabiri, nefsin mertebeleri, sülûk gibi konular üzerinde durulduğu görülmektedir.²⁸

²² Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 2/93-94.

²³ Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 2/94; a.mlf., *Mektûbât-ı At pazari*, 6b.

²⁴ Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 2/95-96.

²⁵ Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 2/96-100; a.mlf., *Mektûbât-ı At pazari*, 8a.

²⁶ Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 2/101, 110; ayrıca bk., *Tamâmü'l-Feyz*, 1/220 (Burada Cemâziyelevvel 1096/Nisan 1685 tarihi de zikredilmektedir.)

²⁷ Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 1/200.

²⁸ Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 2/110-132.

Osman Fazlı Efendi, Edirne'de Sultan IV. Mehmed'in tayiniyle Pazartesi ve Cuma geceleri saraya, bazen de padişahın Cuma namazı kılacağı camiye vaaz etmek üzere çağrılırdı. Saraya müridinden bir bölümlüyle gider, şeyhinin vaazından sonra müridler tevhid zikri yaparlar ve ardından okunan aşr-ı şerifle meclis tamamlanırdı. İsmail Hakkı da Edirne'de bulunduğu sırada bu meclislere iştirak etmiştir. Şeyhiyle birlikte saraya gidişini, sarayı, şeyhinin saraydaki vaazlarını, sultanın ve saray halkının bu meclisleri nasıl takip ettiklerini ayrıntılı olarak *Tamâmü'l-Feyz* adlı eserinde anlatır.²⁹

İsmail Hakkı, ilkbahar gelip havalar ısınınca Ustrumca'ya haber gönderip ailesini Bursa'ya gitmek üzere Edirne'ye getirtti. Birkaç gün sonra şeyhi onlar için uzun uzun dua etti ve Bursa'ya gitmek üzere yola çıktılar. Önce Tekirdağ'a, oradan gemiyle iki gün iki gecede Mudanya'ya vardılar. 8 Cemâziyelâhir 1096 (12 Mayıs 1685) Cumartesi günü Bursa'ya ulaştılar.³⁰

İsmail Hakkı Bursa'da

İsmail Hakkı Bursa'ya vardığı ilk zamanlarda ev temini ve geçim konusunda sıkıntılar çekti. Çocuklarının geçimi için ev eşyasını, bazı kitaplarını, hatta tesbihini bile satmak zorunda kaldı. Ailesi ve beraberinde bulunan müridlerden toplam dokuz kişinin geçimi onun üzerindeydi. İki yıl süreyle riyâzat ve mücâhedesini artırdı, yerin altında karanlık bir hücrede kendini ibadete verdi.³¹

Bursa'da da şeyhinin tavsiyesine uygun olarak vaaz ve nasihat hizmetine devam etti. Şaban 1096 tarihinde (Temmuz 1685) Ulucami'deki vaazlarında Kur'an'ı başından başlayarak tefsir etmeye, bir taraftan da "*Rûhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'an*" adını verdiği meşhur tefsirini kaleme almaya başladı.³²

İsmail Hakkı Bursa'ya halife tayin edildikten sonra yaklaşık birer yıl arayla beş defa şeyhi Osman Fazlı Efendi'yi İstanbul'da ziyaret etti.³³ Şeyhini son olarak vefatına yakın bir zamanda sürgüne gönderildiği Kıbrıs'a giderek Mağusa'da ziyaret etti. Beş aydan fazla süren bu seferin gidişi ve dönüşü oldukça zor ve tehlikeli şartlarda gerçekleşti. Beraberindekilerle 7 Rebtiulevvel 1102 (9 Aralık 1690) Cumartesi günü Bursa'dan yola çıktı. Sandıklı, Antalya, Alaiye (Alanya), Anamur yolunu takip etti. Anamur'dan gemiyle Kıbrıs'ta Vasilya (Karşıyaka) sahiline çıkabildi. Oradan Lefkoşa'ya, ardından Mağusa'ya vardı. Şeyhinin yanında on yedi gün kaldı. Bu ziyareti sırasında şeyhi onu kendi yerine şeyh olarak tayin etti. 16 Cemâziyelâhir 1102 (17 Mart 1691) Cumartesi günü Mağusa'dan yola çıktı. Lefkoşa'ya, sonra Girne'ye vardı. Bindığı gemi Gilindire sahiline bir-iki mil yaklaştığında karşıdan esen şiddetli rüzgâr onları tekrar Kıbrıs'a Lefke yakınlarında ıssız bir sahile sürükledi. Burada bir hafta kadar kaldıktan sonra yine dağlar gibi dalgalar arasında güçlüklerle Anamur yakınlarında bir yere çıkabildiler. İsmail Hakkı Larende (Karaman), Konya, Akşehir, Seyyidgazi, Söğüt, İznik yolunu takip ederek önce İstanbul'a vardı. Şeyhinin kavli ve fiili emanetlerini yerine getirdikten sonra 19 Şaban 1102 (Mayıs 1691) Cuma günü Bursa'ya ulaştı.³⁴ İsmail Hakkı bütün bu ziyaretleri sırasında şeyhinin genel ve özel sohbetlerinde notlar tutmuş, bunları Arapçaya çevirerek *Tamâmü'l-Feyz fî Bâbi'r-Ricâl* isimli eserinin sonunda toplamıştır. İsmail Hakkı'nın Kıbrıs ziyaretinden altı ay sonra 17 Zilhicce 1102 (11 Eylül 1691) Salı günü şeyhi Osman Fazlı Efendi Mağosa'da vefat etmiştir.³⁵ Kabri tarihi Mağusa kalesi dışında olup Kıbrıs'ta Kutup Osman Efendi Türbesi olarak bilinmektedir.

İsmail Hakkı Sultan II. Mustafa zamanında Sadrazam Elmas Mehmed Paşa'nın davetiyle askere vaaz ve nasihat etmek üzere 1107 ve 1108 (1695 ve 1696) yıllarında³⁶ I. ve II. Avusturya (Nemçe) seferlerine

²⁹ Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 1/219-220.

³⁰ Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 2/101.

³¹ Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 2/101-103.

³² Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 2/107-109. *Rûhu'l-Beyân* hakkında ayrıntılı bilgi için bk., Ali Namlı, "Rûhu'l-Beyân" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/211-213; a.mlf., "İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'an Adlı Tefsîri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)* 9/18 (2011), 365-385.

³³ Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 2/133-193.

³⁴ İsmail Hakkı'nın Kıbrıs ziyaretinin ayrıntıları için bkz. Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 2/10-36; Ali Namlı, *İsmail Hakkı Bursevî*, 63-70; a.mlf., "At pazârî Osman Fazlı Efendi (Kutup Osman)'nin Kıbrıs'a Sürgün Edilmesi ve Müridi İsmail Hakkı Bursevî'nin Kıbrıs Ziyareti", *Osmanlı Döneminde Kıbrıs Sempozyumu*, (2015: Lefkoşa), ed. Mehmet Mahfuz Söylemez vd. (İstanbul: Bağcılar Belediyesi Yayınları, 2016), 98-110.

³⁵ Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 2/37, 40, 53; a.mlf., *Rûhu'l-Beyân* (Bursa: Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 17), 55a (kenarda).

³⁶ Bursevî, *Vâridat-ı Hakkiyye*, 229b; a.mlf., *Şerhu'l-Erbaine Hadîsen*, 306.

katıldı. İsmail Hakkı sefer sırasında bazı vaazlarını sultanın da dinlediğini belirtir.³⁷ İki senesine iştirak ettiği Nemçe seferleri sırasında vücudu yara-bere içinde kalmış, beş-on sene kadar bu yaraların elem ve mihneti devam etmiştir.³⁸

İlk haccını 1111 (1700)'de edti. Gidişi ve dönüşü on beş aya yakın süren bu hac seferinin³⁹ elli gününü Medine'de, beş ay on gününü Mekke'de geçirdi.⁴⁰ Hac dönüşü Medine ile Tebuk arasında bir yer olan Ulâ yakınlarında bedevî eşkiya hacılara saldırmış, mallarını yağma etmiş, çoğu helâk olmuş, bir kısmı perişan bir vaziyette Şam'a zorlukla ulaşabilmiştir. İsmail Hakkı da bu hâdise sırasında *Esrârü'l-Hac* gibi bazı değerli kitaplarını, kıymetli eşyasını ve bütün malını kaybetti. Birçok eserinde Hızır (a.s.)'ın yardımıyla canını zor kurtardığını anlatır.⁴¹ Bu hac seferi ve Haremeyn'de bulunduğu sırada nâil olduğu vâridatından ve mânevî hallerden bir bölümüne daha sonra yazdığı *Vâridat-ı Hakkıyye* başta olmak üzere diğer bazı eserlerinde yer vermiştir.

İsmail Hakkı *Rûhu'l-Beyân* adlı meşhur tefsirinin yazımını ve Ulucami'de vaazlarında takririni -kendi ifadesiyle- vahiy müddeti olan yirmi üç yıla yakın bir zamanda tamamladı. Bu esnada iki defa gazâya katılması, ilk hac seferi, mürşidini beş kez İstanbul'da ve son olarak da Kıbrıs'ta ziyareti dolayısıyla Bursa dışında geçirdiği yaklaşık altı yılı bulan fâsılalar *Rûhu'l-Beyân*'ın telifinin ve vaaz olarak takririnin de inkıtaa uğradığı anlamına gelmektedir. Ayrıca *Rûhu'l-Beyân*'ı telif ederken vaktinin tamamını bu esere hasretmemiş, bir taraftan da *Tamâmü'l-Feyz*, *Ferabu'r-Rûb* (*Şerbu'l-Muhammedîyye*), *Rûhu'l-Mesnevî*, *Vâridat-ı Hakkıyye* gibi hacimli eserlerini ve birçok risâlesini de kaleme almıştır.⁴²

Tefsirin tamamlanması yaklaşık İsmail Hakkı teberrük için pîri Üftâde'nin Bursa'da bulunan makamlarını dolaşmış, her makam birer sure nakli ve zikrullah ile ihya edilip toplanan büyük cemaatler ile dualar ve senalarda bulunulmuştur. Bursevî'nin verdiği bilgiye göre bu makamlar Üftâde'nin halvete girdiği Ali Paşa-yı Atik Câmîi, i'tikâf eylediği Kaygan Câmîi, cuma kıldığı Umur Bey Mahallesi Câmîi ve Doğan Bey Mahallesinde bilinen bir evdir.⁴³

Rûhu'l-Beyân'ın yazılması 14 Cemâziyelevvel 1117 (3 Eylül 1705) Perşembe günü,⁴⁴ vaaz olarak takriiri ise aynı ayın son Perşembe günü (28 Cemâziyelevvel 1117/17 Eylül 1705) Ulucami'de tamamlanmıştır. Tefsirin hatim meclisine sayılamayacak kadar büyük bir cemaat iştirak etmiştir. İsmail Hakkı'nın beyanına göre Bursa'nın fethinden beri böyle bir cemiyet olmadığı ve benzerinin işitilmediği hususunda ittifak edilmiştir. Cemiyete katılanlar Bursa halkıyla sınırlı olmayıp etraftan hatmin olacağını bir-iki hafta, hatta bir-iki ay önceden işitenler de toplanıp gelmiştir. Ulucami dolup taşmış, caminin dışı içinde bulunanların birkaç katı cemaatle çevrelenmiştir. Kadınlar da erkekler kadar bu merasime ilgi göstermiştir. Hatim sırasında kalpler etkilenmiş, gözler yaşarmış, hatta ileri gelenlerden ve sıradan halktan katı kalpli olarak tanınanlar bile kendilerini tutamayıp gözyaşlarını salıvermişlerdir.⁴⁵

1118 (1706) yılı başlarında anne-babasının kabirlerini ziyaret ve sıla-i rahim için doğum yeri olan Aydos'a gitti.⁴⁶ Giderken Üsküdar ve İstanbul'a da uğradı.⁴⁷

İkinci hacci için 23 Muharrem 1122 tarihinde (24 Mart 1710) Bursa'dan İstanbul'a hareket etti.⁴⁸ Elli gün kadar kaldığı İstanbul'da başta Sadrazam Çorlulu Ali Paşa olmak üzere muhtelif çevrelerle görüş-

³⁷ Bursevî, *Vâridat-ı Hakkıyye*, 229b; a.m.f., *Ferabu'r-Rûb* (*Şerbu'l-Muhammedîyye*), 2/554; a.m.f., *Min Vâridatı'l-Fakîr eş-Şeyh İsmail Hakkî*, 129a.

³⁸ Bursevî, *Kitâbü'n-Netice*, 916.

³⁹ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân* (Bursa: Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 23), 42a varak kenarında.

⁴⁰ Bursevî, *Vâridat-ı Hakkıyye*, 114b.

⁴¹ Örnek olarak bk., Bursevî, *Vâridat-ı Hakkıyye*, 123a, 175a, 189b, 201b; a.m.f., *Tuhfe-i Atâîyye*, 46a; a.m.f., *Kitâbü'ş-Şecv*, 12a-b; a.m.f., *Tuhfe-i Recebiyye*, 12a; 13a-b; 43b; a.m.f., *Tuhfe-i Hasekiyye*, 123b; a.m.f., *Kitâbü'l-Mir'ât*, 234b; a.m.f., *Kitâbü'n-Netice*, 275.

⁴² Bk., Bursevî, *Min Vâridatı'l-Fakîr İsmail Hakkî*, 127b-128a.

⁴³ Bursevî, *Kitâbü'ş-Silsile*, 80.

⁴⁴ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân* (Bursa: Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 27), 101b; a.m.f., *Rûhu'l-Beyân*, 10/552; a.m.f., *Min Vâridatı'l-Fakîr İsmail Hakkî*, 127b.

⁴⁵ Bursevî, *Min Vâridatı'l-Fakîr İsmail Hakkî*, 128b.

⁴⁶ Bursevî, *Kitâbü'ş-Şecv*, 3b; *Kitâbü'l-Mir'ât*, 225b.

⁴⁷ Bursevî, *Mecmûa-i Hakkî* (İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi, Şevket Rado, 73), 3b, 4a.

⁴⁸ Bursevî, *Mecmûa* (İstanbul: Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 3507), 1b.

tü.⁴⁹ İstanbul'dan gemiyle hareket edip Sakız, İstanköy ve Rodos adalarına uğradıktan sonra İskenderiye'ye, oradan da Kahire'ye ulaştı. İki aydan fazla kaldığı Mısır'da ulemâ, tasavvuf erbabı ve diğer muhterlerle irtibat kurdu. Bazılarının risâleler yazıp hediye etti ve icâzetnâmeler verdi. Mısır'dan yine deniz yoluyla Râbîğ'a ve oradan Mekke'ye ulaştı.⁵⁰ Hac dönüşü tekrar uğradığı İstanbul'da iki buçuk ay kaldı ve oradan Bursa'ya döndü. On yedi ay kadar süren⁵¹ bu hac seferiyle ilgili ayrıntılı bilgilere, özellikle Haremeyn'de nail olduğu mânevî ve rûhânî hallere o dönemde yazdığı bazı mecmualarında ve diğer bazı eserlerinde rastlanmaktadır.⁵²

Tekirdağ, Şam ve Üsküdar'da İkameti

İsmail Hakkı ilâhî bir işaret üzerine⁵³ Cemâziyelâhîr 1126 tarihinde (Haziran 1714) Bursa'dan Tekirdağ'a (Dâğ-ı Tekûrî, Rodosçuk) gitti.⁵⁴ Üç sene orada kaldıktan⁵⁵ sonra Bursa'ya döndü. Tekirdağ'da da kendisiyle birlikte olan halifesi Mehmed Hikmetî Efendi'yi Bursa'da yerine vekil bıraktıktan⁵⁶ sonra ailesi ile Şam'a gitmek üzere 25 Receb 1129 (5 Temmuz 1717) Pazartesi günü yola çıktı ve elli gün sonra oraya ulaştı.⁵⁷ İsmail Hakkı Şam'a gitmesini İbnü'l-Arabî'ye olan bağlılığının yanında bu hususla ilgili pek çok vâridatına ve mânevî işaretlere bağlar.⁵⁸

Receb Paşa'nın Şam'a vali olarak varması (1130/1718) münasebetiyle İsmail Hakkı bir manzume yazdı ve tarihler düştü. Receb Paşa, onun ilminden istifade etmeye ve bazı eserlerini incelemeye râğbet gösterince esmâ-i hüsnâdan on iki ismi şerh ettiği eserine *Tuhfe-i Recebiyye* adını vererek ona hediye etti.⁵⁹ Şam valisi Receb Paşa, Şam müftüsü ve şehrin ileri gelenleri ona râğbet gösterdiler, kendisine ev aldılar ve geçimini temin ettiler.⁶⁰ Kendisine emîrî'l-haclık vazifesi de verilen Receb Paşa ile Şam'ın ileri gelenleri "*Bize ulemâ-i Rûm'dan müftî gerekir.*" diye ittifak ederek İsmail Hakkı'yı müftü olarak tayine karar verdiler. O gece İsmail Hakkı şeyhinin "*Şeyhler, müftî olmazlar.*" sözünü hatırlayınca "*Bütün dünyaya mâlik olacağımı bilsem kabul etmek ihtimâlim yoktur.*" diyerek bu teklifi geri çevirdi.⁶¹ Şam'da eşraf, ulemâ ve tasavvufî çevrelerle irtibat kurya, bazıları için muhtelif vesilelerle şiirler yazdı ve tarihler düştü.⁶² Şam'daki faaliyetlerinden birisi de tefsir dersleri vermesidir.⁶³

İsmail Hakkı Anadolu ve Rumeli'deki müridleriyle irtibatını devam ettirerek mektuplar gönderdi.⁶⁴ Şam'da kaldığı üç sene içerisinde on kadar kitap ve risâle yazarak bazılarını Anadolu ve Rumeli'deki dostlarına ve müridânına da ulaştırdı.⁶⁵ İsmail Hakkı'nın Şam'da yazdığı eserler arasında Şerhu *Nubbeti'l-Fiker*, *Kitâbü'l-Mir'ât li-Hakâiki Bazı'l-Ehâdis ve'l-Âyât*,⁶⁶ *Kitâbü'l-Hitâb, el-Vâridat*,⁶⁷ *Mecmûa*,⁶⁸ *Kitâbü'd-Düveri'l-İrfâniyye*, *Mecmûatü'l-Fevâid ve'l-Vâridat*, *Hakâiku'l-Hurûf*, *Tuhfe-i Recebiyye*, *Kitâbü'n-Necât* zikredilebilir.

İsmail Hakkı yine bir takım mânevî işaretlerle⁶⁹ Üsküdar'a gitmek üzere Şam'dan ayrılarak elli beş gün sonra 1132 yılı Şâban ayının son günü (6 Temmuz 1720) oraya ulaştı. Üsküdar'da ev alma konusunda Nevşehirli

⁴⁹ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, 77b-78a.

⁵⁰ Bursevî, *Mecmûa* (İstanbul: Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 3507), 1b, 7b, 10b, 18b, 133b.

⁵¹ Bursevî, *Mecmûatü'l-Hutab ve'l-Vâridat*, 115a-116a, 117b.

⁵² Örnek olarak bkz. Bursevî, *Mecmûa* (İstanbul: Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 3507).

⁵³ Bursevî, *Ta'lika alâ Evâilî Tefsiri'l-Beyzâvî*, 33a.

⁵⁴ Bursevî, *Kitâbü'l-Mir'ât*, 291b.

⁵⁵ Bursevî, *Vâridat* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Âşir Efendi, 165), 57b.

⁵⁶ Bursevî, *Kitâbü'l-Mir'ât*, 105b; a.m.f., *Kitâbü'd-Düveri'l-İrfâniyye (Vâridat* adıyla kayıtlı) (İstanbul: İBB Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin, 881), 60b.

⁵⁷ Bursevî, *Kitâbü'l-Mir'ât*, 288a-b.

⁵⁸ Bursevî, *Vâridat-ı Hakkîyye*, 264b; a.m.f., *Kitâbü'l-Mir'ât*, 108a, 111a, 288b; a.m.f., *Tuhfe-i Recebiyye*, 1b.

⁵⁹ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, 2a-b.

⁶⁰ Bursevî, *Kitâbü'l-Mir'ât*, 92b.

⁶¹ Bursevî, *Tuhfe-i Hasekiyye*, 240b.

⁶² Örnek olarak bk., Bursevî, *Mecmûa* (Ankara: Millet Kütüphanesi, Şer'iye, 1182), 73a; a.m.f., *Mecmûatü'l-Fevâid ve'l-Vâridat*, 131a, 152a; a.m.f., *Kitâbü'l-Mir'ât*, 115a.

⁶³ Bursevî, *Müteferrikât-ı Şeyh Hakkî*, 112a.

⁶⁴ Örnek bir mektup için bk., Bursevî, *Mecmûatü'l-Fevâid ve'l-Vâridat*, 177b-178a.

⁶⁵ Bursevî, *Tuhfe-i İsmâiliyye*, 3.

⁶⁶ 1125 (1713)'te Bursa'da başladığı bu eseri Şam'da tamamlamıştır. bk., Bursevî, *Kitâbü'l-Mir'ât*, 1b, 182a.

⁶⁷ Bursa İncebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 66-67.

⁶⁸ İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, TY 9793.

⁶⁹ Bursevî, *Kitâbü's-Silsile*, 104.

Damat İbrahim Paşa ona yardım etti ve başka ihsanlarda bulundu.⁷⁰

Üsküdar'da bulunduğu sırada mensubu olduğu Celvetiyye tarikatının kurucusu Aziz Mahmûd Hüdâyî'nin mânevîyatından istifade etmeye çalışmış, sık sık türbesini ziyaret etmiş ve bu ziyaretler esnasında pek çok rûhânî ve mânevî haller zuhur etmiştir. Bunları Üsküdar'da kaleme aldığı muhtelif eserlerde görmek mümkündür.⁷¹ Yine Üsküdar'da iken bir gece Hazret-i Hüdâyî ve Hazret-i Üftâde temessül ederek gelip İsmail Hakkî'nin yanına oturmuşlar ve Hazret-i Üftâde -Bursevî'nin kendi ifadeleriyle- *kemâl-i neşât ve inbisât ile muâmele edip "Üftâde Üftâde, Hüdâyî Hüdâyî diye diye âhir sen de onlara erdin."* buyurmuştur.⁷² İsmail Hakkî, Üftâde'nin bu sözünü izah sadedinde *'halk inkâr etse bile isti' dâd-ı âlem bâki ve kudret-i ilâhiyye azz şâibesiden uzak olduğundan her asrın bir Üftâde'si ve bir Hüdâyî'si olduğunu'* söyleyerek zamanında onların makamında kendisinin bulunduğunu ima eder.⁷³

Üsküdar'da telif hayatı oldukça verimli geçmiştir. Kendisi Üsküdar'da üç senede otuz kitap telif ettiğini, etrafa uzun mektuplar yazdığını ve nice yazılarını da beyaza çektiğini söyler.⁷⁴ Yazdığı eserlerden önemli bir bölümü başkalarına ithaf ettiği eserlerdir. Üsküdar'da kaleme aldığını tespit ettiğimiz başlıca eserleri şunlardır: *Risâletü'l-Hazarât, Tuhfe-i İsmailiyye, Kitâb-ı Kebîr, Tuhfe-i Halîliyye, Tuhfe-i Atâiyye, Kitâbü'z-Zikri ve Şeref, Kitâbü's-Sülûk, Tuhfe-i Vesîmiyye (Şerh-i Ebyât-ı Fustâs), Tuhfe-i Babriyye, Risâle-i Hüseyiniyye, Kitâbü'l-Hakkî's-Sarîb ve'l-Keşfi's-Sahîb, Kitâbü Hucceti'l-Bâliğa, Kitâbü Nakdi'l-Hâl, Tuhfe-i Hasakiyye, Kitâbü Zübdeti'l-Makâl, Tuhfe-i Ömeriyye, Şerh-i Esmâ-i Seb'â, Kenz-i Mahfî, Vesiletü'l-Merâm, Müteferrikât-ı Şeyh Hakkî, Kitâbü Müzîli'l-Abzân.*

Üsküdar'da Eminzâde Hacı Ahmed Ağa tarafından inşa ettirilen Ahmediye Câmisinde cuma vâizliği yaptı. Buradaki vaazlarında cemaat içinde istidatlı kimseler olduğunu düşünerek tasavvufî anlamda tevhidin (vahdet-i vücûd) inceliklerinden de bahsediyordu. Ancak bazı sözleri yanlış anlaşılmalı ki "Lâ ilâhe illâ ene" dediği iddiasıyla Şeyhülislâm Abdullah Efendi (v. 1156/1743) tarafından Damat İbrahim Paşa'ya sunulan bir arz ile sürgün edilmesi istendi.⁷⁵ Lehine pek çok kimsenin şahitlik etmesiyle şikâyet boşa çıkmış olsa da İsmail Hakkî *"â dâ arasında olmayı isrâf-ı ömr gibi bir nesne (düşmanlar arasında yaşamayı ömür israfı gibi bir şey)"* gördüğünden 1135 yılı Rebülevvel ayı sonlarında (Ocak 1723) Üsküdar'dan ayrılıp Bursa'ya gitti.⁷⁶

Bursa'da Son Yılları ve Vefatı

Bursa'ya varınca kitaplarını tekkesine vakfetti, ev eşyasını vârislerine dağıttı. Elinde bulunan maddî imkânları tekkesinin yenilenmesi, "Câmi-i Muhammedi" adını verdiği ve Hz. Peygamber'in ruhuna hediye ettiği câminin inşası için sarf etti (1135/1723).⁷⁷ Bursa'da ömrünün son yıllarını irşad, eser telifi ve muhtelif câmilerde vaazlar vererek geçirdi. Bu dönemde yazdığı veya tamamladığı eserlerden bazıları şunlardır: *Kitâbü Hayâtî'l-Bâl, Kitâbü İzzî'l-Âdemi Şerh-i Pend-i Attâr, Kitâbü'n-Netice, Şerhu'l-Erbâine Hadîsen, Kitâbü's-Silsile, Şerhu'l-Usûli'l-Aşere, Şerhun ale'l-Cüz'î'l-Abîr li'l-Kâdi, Risâle-i Nefesi'r-Rahmân.*

İsmail Hakkî hicrî tarihe göre yetmiş beş yaşında⁷⁸ 9 Zilkade 1137 (20 Temmuz 1725) Perşembe günü öğleye doğru vefat etti.⁷⁹

İsmail Hakkî, vefatından sonra Şair Bâkî Efendi'ye rüyasında bir manzumesinin sonundaki *"Keş-i rûhum Hakk'a kurbân eyledim"* mısraı ile önceden vefatına işaret ettiğini bildirmiş, hesap edildiğinde

⁷⁰ Bursevî, *Mecmûa-i Hakkî* (Bursa: Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 41), 49b, 54b, 55a, 60a, 60b, 68b.

⁷¹ Örnek olarak bk., Bursevî, *Mecmûa-i Hakkî* (Bursa, Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 41), 61b, 70a; a.mlf., *Kenz-i Mahfî*, 50; a.mlf., *Müteferrikât-ı Şeyh Hakkî*, 113b; a.mlf., *Kitâbü Müzîli'l-Abzân*, 2a; a.mlf., *Tuhfe-i Atâiyye*, 52a.

⁷² Bursevî, *Müteferrikât-ı Şeyh Hakkî*, 208b; a.mlf., *Kitâbü's-Silsile*, 105.

⁷³ Bursevî, *Müteferrikât-ı Şeyh Hakkî*, 209a.

⁷⁴ Bursevî, *Kitâbü's-Silsile*, 104.

⁷⁵ Bursevî, *Mecmûa* (Bursa: Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 161), 52a.

⁷⁶ Bursevî, *Kitâbü'n-Netice*, 918, 922.

⁷⁷ Bursevî, *Kitâbü Hayâtî'l-Bâl*, 25b, 155b, 159a-b, 161a; a.mlf., *Mecmûa* (Bursa: Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 161), 50a-b; a.mlf., *Kitâbü'n-Netice*, 7.

⁷⁸ Bursevî, *Kitâbü's-Silsile*, 107.

⁷⁹ Bursevî, *Risâletü'l-Hazarât*, 166b (Oğlu Bahâeddîn Efendi'nin notu); Mehmed Hikmetî, *Mecmua* (İstanbul: Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hüdâi Efendi, 1797), 115a.

vefat tarihine tevafuk ettiği görülmüştür.⁸⁰ Mehmed Şemseddin Efendi tarafından İsmail Hakkı'nın *Kitâbü Nakdi'l-Hâl* isimli eserinde yer alan bir şiirinin sonunda⁸¹ vefat tarihine işaret ettiği fark edilerek kerametlerinden sayılmış ve şiirin tamamı bir taşa hak ettirilerek mezarına asılmıştır.⁸² Söz konusu şiirin son beyti şu şekildedir:

*Âteş-i tevhîdi ber kim yakıtı kânûn-i dile
Hakkıyâ envâr-ı Hakk ile pür oldu merkadi*

Kabri Bursa Tuzpazarı'nda inşa ettirdiği camiin kible tarafındadır. Kabrin bulunduğu hazîrede bazı yakınlarının ve müntesiplerinin mezarları da yer almaktadır. 1900 yılında Bursa Vilâyet Meclisi azasından Hacı Ali Paşa başkanlığında kurulan bir heyet tarafından devrin valisi Halil Paşa himâyesinde İsmail Hakkı'nın tekkesi ve kabri tamir ettirilmiş ve yenilenmiştir. Mermerden mezar taşı konarak üstü demir parmaklıklarla kapatılmıştır.⁸³

İsmail Hakkı'nın vefatı için düşünülen tarihlerden bazıları şöyledir:

Bâkizâde Hâdi Efendi:

*Tabrîr etdim Hâdiyâ târih-i sâl-i ribletin
Hak Hak dedi azm eyledi Hakkî Efendi cennete (1137)*

Eğercizâde Hâtîfî Hasan Efendi:

*Fevtinin târihidir Hâtîf burûf-i dâğdâr
Şeyb İsmâil Hakkî âzim-i dergâh-ı Hak (1137)*

İsmail Hakkı'nın vefât târihine "*Pîr Hakkî şâd bâdâ Fâtîha*" (1137) terkibi de işaret eder.⁸⁴

Hayatı boyunca en az beş defa evlenen İsmail Hakkı'nın yirmi kadar çocuğu olmuş, çocuklarının çoğu küçük yaşta vefat etmiştir. Kendisinden sonra hayatta kalan iki oğlundan Bahâeddin Mehmed tahsilini ve sülûkunu babasından tamamlamıştır. Babasının vefatından sonra Bursa'da bir yıl kadar yerine postnişin olmuş ve 1138 (1726)'de genç yaşta vefat etmiştir.⁸⁵

Celvetiyye tarikatına mensup olan İsmail Hakkı'nın meşhur halifeleri arasında Osman Vahdeti Efendi (v. 1135/1713), İshak Efendi (v. 1150/1737), Süleyman Zâtî Efendi (v. 1151/1738), Abdurrahmân Efendi (v. 1164/1751), Mehmed Hikmetî Efendi (v. 1165/1752), Derûnizâde Mehmed Hulusî Efendi (v. 1167/1754), Ahaveyn Efendi (v. 1176/1762), Ahmed Pertevî Efendi (v. 1182/1768), Yahyâ Efendi, Hasköylü Abdullah Efendi, Radovişli Ali Efendi, Sünnetî Efendi ve İçelli AbdülAziz Efendi gibi isimler sayılabilir.⁸⁶ Oğlu Mehmed Bahâüddin Efendi'den sonra nesli devam etmediği için Bursa'da inşa ettirdiği dergâha -vekâleten şeyh olanlar dışında- Mehmed Hikmetî Efendi'nin soyundan gelenler postnişin olmuşlardır.⁸⁷

⁸⁰ Mehmed Şemseddin, *Yâdigâr-ı Şemsi*, 178-179.

⁸¹ Bursevi, *Kitâbü Nakdi'l-Hâl*, 234a.

⁸² Mehmed Şemseddin, *Yâdigâr-ı Şemsi*, 179.

⁸³ Hüseyin Vassâf, *Sefîne*, 3/45; a.mlf., *Kemâlnâme-i Hakkî*, 22.

⁸⁴ İsmail Hakkı'nın vefatına düşünülen tarihler için bk., Mehmed Şemseddin, *Yâdigâr-ı Şemsi*, 180-181 Hüseyin Vassâf, *Sefîne*, 3/45; a.mlf., *Kemâlnâme-i Hakkî*, 23-24.

⁸⁵ Namlı, *İsmail Hakkı Bursevi*, 115-119.

⁸⁶ Namlı, *İsmail Hakkı Bursevi*, 221-230.

⁸⁷ İsmail Hakkı Dergâhı postnişinleri hakkında geniş bilgi için bk., Mehmed Şemseddin, *Yâdigâr-ı Şemsi*, 186-199; Hüseyin Vassâf, *Sefîne*, 3/56-58; a.mlf., *Kemâlnâme-i Hakkî*, 55-56, 85-99.

İSMAİL HAKKI BURSEVÎ'NİN MENSUP OLDUĞU TARİKAT: CELVETİLİK

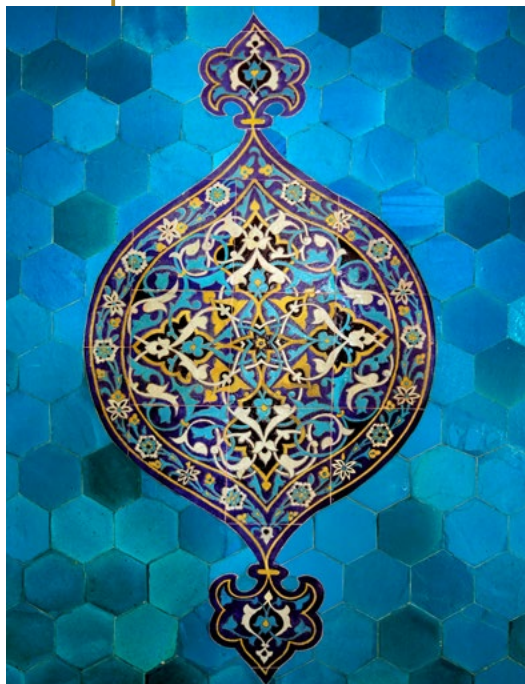
Selami ŞİMŞEK*

Türk kültür ve medeniyetinin önemli yapıtaşlarından birisi de hiç kuşkusuz tasavvuf ve tarikatlardır. Bu hususta özellikle Anadolu'da kurularak farklı coğrafyalara yayılan tasavvuf yollarının ve bunlara bağlı olarak açılan tekkelerin katkısı oldukça büyük olmuştur. Mevleviye, Bektâşîyye ve Bayrâmîyye tarikatları bunlardan ilk akla gelenlerdir.

İşte zaman zaman Bayrâmîlîğin bir kolu olarak da gösterilen Celvetilik de Anadolu'da kurulmuş olan böylesi tarikatlardan birisidir. Şimdi Celvetiyye tasavvuf yolunu biraz daha yakından tanıyalım. Bunun için de tarikatın doğuşu, yayılışı, gelişimi, kolları ve Hakkîyye kolu, âdâb ve erkânı, kültür ve medeniyet dünyamıza katkıları konularına ana hatlarıyla temas edelim.

“Celvet” Terimi ve Celvetiyye'nin Doğuşu

Arapça “ce-le-ve/ce-lâ” kökünden türeyen ve “ortaya çıkmak, açığa çıkmak, yerini-yurdunu terk etmek, kılıç, ayna gibi şeylerin pasını silip parlatmak”¹ gibi anlamlarına gelen *celvet* kelimesi, bir tasavvuf ıstılahı olarak “kulun, Allah'ın sıfatları ile halvet'ten çıkışına ve Allah'ın varlığında fâni oluşuna” denilmektedir. Diğer bir ifadeyle celvet, sâlikin halvetveya ona alternatif başka bir yolla, kendine ait itibarı değerlerden sıyrılmak

* Prof. Dr., Gümüşhane Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, selamisimsek@gumushane.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4417-1883

¹ Heyet, *el-Mu'cemu'l-Vasit* (Kahire: Mektebu Ş-Şurûki'd-Devliyye, 2004), 132; Mütercim Âsim Efendi, *Kâmus Tercümesi* (İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1305), 4/907.

dıktan sonra aklını, mantoğunu, muhâkemesini ve dilini mişkât-ı nübüvvetin ziyası altında insanlığın hizmetine bağlama hamlesidir.²

Tasavvufta ilk dönemlerde bir meşrep ve makâm adı olan *halvet* ve *celvet* terimleri, daha sonra birer tarikat ismi olarak kullanılmaya başlanmıştır. İsmail Hakkı Bursevî, *Kitâb-ı Silsile* adlı eserinde Celvetiyye'nin ilk defa İbrahim Zâhid Gilânî'den zuhûr ettiğini belirtirken,³ *Hediyyetü's-Sâlikin* müellifi Ya'kûb Afvî Efendi (v. 1149/1736) Celvetiyye'nin zuhûrunu Hacı Bayrâm-ı Velî'ye bağlamaktadır.⁴

"Celvetiyye" adını ilk olarak şeyhi Üftâde'den nakille ilk kullanan Aziz Mahmûd Hüdâyî'dir.⁵ Bu değişik rivayetleri telif eden İsmail Hakkı Bursevî, Celvetiyye tarikatı ve nisbesi ilk olarak İbrahim Zâhid Gilânî (v. 700/1300)'de ortaya çıkmakla birlikte, tafsili Aziz Mahmûd Hüdâyî'de zuhûr ettiğini ve tarikat, Gilânî devrinde hilâl, Şeyh Muhyiddin Üftâde (v. 988/1580) zamanında yarım ay, Aziz Mahmûd Hüdâyî (v. 1038/1628) zamanında ise dolunay durumuna geldiğini belirtmektedir.⁶ Dolayısıyla tarikatın oluşumunda bu üç pîrin etki ve katkısı olmakla birlikte Hüdâyî'nin katkısı diğerlerine nazaran daha fazla olmuştur.

Celvetiyye'nin Halvetiyye, Bayrâmiyye ve Nakşibendiyye Yollarıyla İrtibatı

Celvetilik, kurucusu Aziz Mahmûd Hüdâyî'nin tarikat silsilesinde yer alan Halvetiyye ve Bayrâmiyye tarikatlarıyla yakından ilişkilidir. Tarikatın Halvetî silsilesi, "Erdebil Süfileri" olarak bilinen tasavvufî zümrenin kurucusu Safiyyüddin Erdebilî (v. 735/1334)'de Safeviyye ve İbrahim Zâhid Gilânî'de de Zâhidiyye ile birleşmektedir. Bayrâmî silsilesi ise, Hüdâyî'nin şeyhi Muhyiddin Üftâde ve Muk'ad Hızır Dede (v. 918/1512) ile Akbıyık Meczûb (v. 860/1455) vasıtasıyla Hacı Bayrâm Velî (v. 833/1429)'ye ulaşmaktadır.

Esasen Celvetiyye yolunu sistemli bir tarikat haline getiren Aziz Mahmûd Hüdâyî'nin, şeyhi Muhyiddin Üftâde'nin Sünbül Sinan'a, kendisinin de Nûreddinzâde Muslihiddin Efendi (v. 981/1574) ve Kerîmüddin Halvetî gibi Halvetiyye ricâlîne mensup olmaları, bu tarikatın Halvetîlikle ilgisini ortaya çıkarmaktadır. Nitekim Hüdâyî, "Bizim tarikimiz hem Halvetî hem Celvetî'dir" diyerek tarikatının Halvetîlikle içiçe olduğunu işaret etmiştir.

Diğer yandan Celvetiliğin Bayrâmiyye tarikatı ile de doğrudan ilişkisi bulunmaktadır. Celvetiyye ricâlinden Yakub Afvî (v. 1149/1736), yukarıda da geçtiği üzere Celvetiliğin Bayrâmiyye'den doğduğunu ifade etmiştir. Harîrîzâde, Muhammed Sâmî ve Hüseyin Vassâf efendiler de Celvetiyye'nin Bayrâmiyye'nin bir şubesi olduğunu yazmışlardır.⁷ Hüdâyî'nin tarikat silsilesi Üftâde, Hızır Dede, Akbıyık Sultan vasıtasıyla Hacı Bayrâm-ı Velî'ye ulaştığı için Celvetiyye Bayrâmiyye'nin bir şubesi sayılmaktadır. Bu konuda değişik rivayetler de bulunmaktadır. Kaynakların bazıları, Üftâde'nin şeyhi Hızır Dede'nin Hacı Bayrâm'ın halifesi olduğunu, bazıları Akbıyık Meczûb vasıtasıyla Hacı Bayrâm'a ulaştığını belirtirken, bir kısmı da Akşemseddin'in oğlu Hamdullah Çelebi vasıtasıyla silsilenin devam ettiğini söylemektedir. Ayrıca Celvetiyye'nin Bayrâmîlik'le olduğu gibi, Bayrâmîliğin diğer şubeleriyle de alakalıdır. Fakat bu ilgi yalnızca silsile yönüyledir. Cemaleddin Server Revnakoğlu ise, Celvetiyye'deki "usûl-i esmâ zikri"nin Hacı Bayrâm-ı Velî'den, dolayısıyla Bayrâmîlik'ten geldiğini ileri sürmüştür.⁸

Celvetiyye silsilesinin Hacı Bayrâm-ı Velî'de Bayrâmiyye ile birleşmesinden dolayı ayrıca Bistâmiyye yani bu yolun devamı niteliğinde olduğu ifade edilen Nakşibendiyye ile ilişkisi olduğunu söylemek

² İsmail Hakkı Bursevî, *Ferâhu'r-Rûb* (İstanbul: Bosnevî el-Hâc Muharrem Efendi Matbaası, 1294), 1/260.

³ İsmail Hakkı Bursevî, *Kitâb-ı Silsile* (İstanbul: Haydarpaşa Hastanesi Matbaası, 1291), 63.

⁴ Ya'kûb Afvî, *Hediyyetü's-Sâlikin* (İstanbul: Bahriye Matbaası, 1331), 4. Ayrıca bk., Bandırmalızâde Ahmed Münib, *Mir'âtü't-Turûk* (İstanbul: Cemâl Efendi Matbaası, 1306), 37 vd.

⁵ Hasan Kâmil Yılmaz, *Aziz Mahmûd Hüdâyî Hayatı, Eserleri, Tarikatı* (İstanbul: Erkam Yayınları, 2007), 159.

⁶ Bursevî, *Kitâb-ı Silsile*, 63.

⁷ Harîrîzâde Muhammed Kemâleddin Efendi, *Tibyânü Vesâilil-Hakâik fî Beyânî Selâsilil-Tarâik* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahim Efendi, 430), 1/226b; Muhammed Sâmî, *Esmâr-ı Esrâr* (İstanbul: Cemâl Efendi Matbaası, 1316), 22, 39; Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ* (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Yazma Başışlar, 2307), 361.

⁸ Cemaleddin Server Revnakoğlu, *İstanbul Tekkeleri Tarihi Notları* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, B/115).

gerekir. Nitekim Celvetilik bu tarikattan bazı izler taşımakta olup, meselâ Nakşibendiyye'deki "nazar ber kadem", "halvet der encümen" ve "hafî zikir" usulleri Celvetiyye'de de mevcuttur.

Celvetiyye'nin Yayılışı

Azîz Mahmûd Hüdâî'nin İstanbul'da büyük sayıya ulaşan müridlerinin yanı sıra çeşitli bölgelere gönderdiği halifeleri sayesinde Anadolu ve Balkanlar'da yayılmaya başlayan Celvetiyye tarikatı, özellikle İstanbul, Bursa, Edirne, Gelibolu, Tekirdağ, Kastamonu, İzmir, Balıkesir, Orta Anadolu ve Rumeli'de bir hayli yaygınlaşmıştır. Tarikat, Hüdâî'den sonra İstanbul'da aynı kuvvetle temsil edilmemekle birlikte nüfuzunu devam ettirmiş ve son dönemlere kadar tarikatın en yaygın bulunduğu şehir olma hüviyetini sürdürmüştür.

Gerek Hüdâî zamanında gerekse daha sonraki dönemlerde Balkanlar'da Filibeli İsmail Efendi (v. 1052/1642), Saçlı İbrahim Efendi (v. 1071/1661), Atpazarî Osman Fazlı Efendi (v. 1102/1691) gibi seçkin şeyhler tarafından temsil edilen Celvetiyye bölgenin en yaygın tarikatlarından biri olmuş, ikinci merkezi durumunda bulunan Bursa'da ise Muhyiddin Üftâde ve torunlarıyla. İsmail Hakkı Bursevî (v. 1137/1725) ve onun takipçisi şeyhler vasıtasıyla son dönemlere kadar itibarını ve etkisini devam ettirmiştir.

Edirne yöresinde de İstanbul ve Bursa kadar olmasa bile yine son dönemlere kadar tarikat faaliyetlerinin etkin bir şekilde yürütüldüğünü söylemek mümkündür. Bunda da Bursevî'nin önde gelen halifelerinden, aslen Gelibolulu olan ve mürşidinin işareti üzerine Keşan'a giderek tekkesini kurup faaliyet gösteren Süleyman Zâtî Efendi ve takipçilerinin rolü büyük olmuştur.

Celvetiyye'nin Kolları

Celvetiyye'nin, 987/1580'li yılların başından itibaren İstanbul'da teşkilatlanmaya başladığı, 1037/1628'e kadar Hüdâî ve çevresinde oluşan geniş bir mürid halkası tarafından yaygınlaştırıldığı bilinmektedir. İstanbul'da kurumsallaşmaya başladığı 987-1037/1580-1628 yılları arasındaki bu birinci dönem, Hüdâî'nin karizmatik şahsiyetine bağlı olarak şekillenen Celveti tasavvufunun özellikle sarayın da desteğini alarak üst tabakada rağbet bulmuştur ki, henüz şehir halkının orta ve alt sınıflarına yeterince nüfuz edemediği bir zaman dilimidir.

Celvetiyye, Hüdâî'nin 1037/1628 yılında vefatından sonra ise dört kola ayrılmış ve her kol kurduğu tekkeler aracılığıyla İstanbul'da mahalle ölçeğinde tarikatın yaygınlaşmasını sağlamıştır. Nitekim Celvetiyye'nin, Selâmî Ali Efendi (v. 1104/1692)'ye nisbet edilen Selâmiyye, Kütahyalı Ali Fenâî Efendi (v. 1158/1745)'nin temsil ettiği Fenâiyye, Mustafa Hâşim Baba (v. 1197/1783) tarafından kurulmuş olan Hâşimiyye ve İsmail Hakkı Bursevî (v. 1137/1725)'ye nispet olunan Hakkıyye kolu vardır. Burada yeri gelmişken İsmail Hakkı Bursevî, Hakkıyye kolu ve bu kola mensup olan şeyhler hakkında kısaca bilgi vermek yararlı olacaktır.

1. İsmail Hakkı Bursevî ve Hakkıyye Kolu

1063/1653 yılında bugün Bulgaristan toprakları içerisinde yer alan Aydos'ta dünyaya gelmiş olan İsmail Hakkı, uzun süre Bursa'da kalması, tekkesini burada kurarak irşad faaliyetini yürütmesi ve burada vefat etmesi hasebiyle "Bursevî" nisbetiyle meşhur olmuştur. Babası Mustafa Efendi, aslen İstanbullu olup, 1060/1650 yılında İstanbul Esir Hanı'nda çıkan büyük bir yangında evi ve eşyası yanması dolayısıyla maddî sıkıntıya düşmüş ve İstanbul'u terk ederek bugün Bulgaristan toprakları içerisinde yer alan Aydos kasabasına yerleşmiştir. Küçük yaşlardan itibaren tasavvuf ve tarikat çevreleriyle irtibatlı bulunan Bursevî, 1075/1664'de gittiği Edirne'de Celvetî şeyhi Abdülbâki Efendi (v. 1101/1690)'den sarf, nahiv, fıkıh, kelâm, tefsir, mantık ve sair ilimlerden pek çok dersler almıştır. 1083/1672'de Celvetî şeyhi Atpazarî Osman Fazlı Efendi (v. 1101/1690)'den ders almak için İstanbul'a giden Bursevî'nin, tasavvufta ve diğer ilimlerdeki olgunlaşması bu devrede olmuştur. Bursevî, Atpazarî'den 1086/1675'te hilâfet almış vaaz ve irşad için Üsküp'e gönderilmiştir. 1681'de Köprülü'ye, 1682'de Usturumca'ya, 1685'ye tekrar Edirne'ye gelen Bursevî, bu sırada Bursa halifesi Şeyh Sunullah Amasyevî'nin vefat etmesi üzerine onun yerine Bursa'ya halife olarak tayin olunmuştur.

Meşhur *Rûhu'l-Beyân* tefsirini burada kaleme alan ve çok hareketli bir hayat süren Bursevî, 9 Zilkâde 1137 (20 Temmuz 1725) tarihinde Bursa'da vefat etmiştir. Kabri, yaptırdığı ve bugün İsmail Hakkı Tekkesi diye anılan Tuzpınarı semtindeki Muhammediye Câmii'nin mihrâbı arkasındadır.

Yazmış olduğu nutuklarında "Hakkî" mahlasını kullanan, Türkçe, Arapça ve Farsça dillerine iyice vakıf olan ve bu dillerde eserler veren, *Divân*'dan başka kaleme aldığı yüz yirmiyi aşkın eseriyle velûd bir müellif olarak karşımızda duran Bursevî, aynı zamanda pek çok şahsiyet de yetiştirmiş ve bazılarına Celvetilik yolundan dahi hilâfet vermiştir. Bursevî, tespit edebildiğimiz kadarıyla on altı zâta hilâfet vermiş olup sırasıyla şunlardır: Vahdetî Osman Efendi (v. 1125/1713), Mehmed Bahâüddin Efendi (v. 1139/1726), İshak Efendi (v. 1150/1737), Abdurrahman Efendi (v. 1164/1751), Mehmed Hikmetî Efendi (v. 1165/1752), Derûnizâde Hulûsî Efendi (v. 1167/1754), Süleyman Zâtî Efendi (v. 1175/1762), Ahaveyn Efendi (v. 1176/1762), Ahmed Pertevî Efendi (v. 1182/1768), Hüseyin Efendi (v. 1177/1763), Yahya Efendi, Abdullah Hasköyî, Mehmed Zikrî Efendi, Radovişli Ali Efendi, Sünneti Efendi ve İçelli Seyyid Celâleddin Azîz Efendi.

Sakıp Yıldız ve Hasan Kâmil Yılmaz, Hüdâyî Âsitânesi meşâyihinden Ya'kûb Afvî Efendi'yi Bursevî'nin talebelerinden birisi olarak göstermeleri doğru değildir.⁹ Şöyle ki Afvî, Üsküdar Çavuşderesi Celvetî Tekkesi şeyhi Bilecikli Osman Efendi (v. 1141/1728)'nin terbiyesi altında yetişmiş ve ondan hilâfet almıştır. Bu durum Balkanlar'dan itibaren Bursevî'nin beraberinde bulunan Üsküplü Ya'kûb Dede ile Ya'kûb Afvî'nin aynı kişiler zannedilmesinden kaynaklanmış olsa gerektir. Ayrıca Bursevî ile Afvî'nin şeyhi Osman Efendi'nin arasının pek iyi olmadığı da bilinmektedir.¹⁰

Hakkîye koluna gelince, öncelikle bu kol ile ilgili bilgilerin Osmanlı'nın son döneminde ve günümüz yazılmış olan kaynaklarda verildiğini söyleyelim. Harîrîzâde *Tibyânü Vesâil*'inde İsmail Hakkı Bursevî'nin ismini anmakla birlikte Hakkîye koluna temas etmezken, aynı zamanda Celvetî şeyhi Bandırmalızâde Ahmed Münib Efendi *Mir'âtü't-Turuk* adlı eserinde Celvetiyye'nin mezkur dört koluna yer verip açıklamış ve Sünbüliyye şeyhlerinden Muhammed Sâmi *Esmâr-ı Esrâr*'ında sadece isimlerini zikretmiştir. Hemen belirtelim ki *Esmâr-ı Esrâr*'ın şerhi olan *Sefîne-i Evliyâ*'da Celvetiyye'nin Bayrâmiyye'nin bir şubesi olduğu ifade edilmiş, söz konusu dört kola değinilmemiştir.¹¹ Günümüzde bu Celvetiyye'nin kollarına dair bilgiler, muhtemelen *Mir'âtü't-Turuk* ve *Esmâr-ı Esrâr* baz alınarak verilmiştir.

Ahmed Münib Efendi'nin söz konusu eserinde Hakkîye başlığında altında verdiği bilgiler şu şekildedir: "Seyyid İsmail Hakkı Aydosî (kaddesallâhu sırrahu) bin Mustafa sâdân-ı kirâmdandır. Şeyhi Seyyid Osman Fazl-î İllâhî Atpazarî olup onlar da Zâkirzâde Abdullah Efendi'den onlar da Dizdarzâde Ahmed Efendi'den onlar da Hüdâyî Azîz Mahmûd Efendi hazretlerinden ahz-ı nisbet buyurmuşlardır. Te'lifâtı yüzden mütecâviz ve manzûmeleri ise on bin beyitten ziyade olup kemâli *Rûhu'l-Beyân* ve *Usûl-i Hadîs* ve *Şerb-i Muhammediyye* ve *Şerb-i Mesnevi*'sini mütalaa edenlere malûm olur. Maskat-ı re'si olan Aydos'tan Dersaadet'e gelip Üsküdar'da Ahmediye Câmî-i şerifinde bir müddet vaaz ve nasihat ettikten sonra Bursa'ya hicret edip orada vahdet-i vücûd meselesinden bahsettiği için ulemânın şikâyetiyle Tekfurdağı'na nefy ve biraz sonra itlak olunmuştur. 1063 (1653) tarihinde Aydos'ta dünyaya gelip, 64 yaşında olduğu halde 1137 (1725) sâlinde ukbâya intikâl etmiştir. Bursa'da eser-i hayrî olan hangâh-ı mahsûsında medfûndur. '*Keş-i rûhum Hakk'a kurbân eyledim*' mısraı vefatına kendilerinin söylemiş olduğu tarihtir."¹²

Burada Muhammed Sâmi'nin, adı geçen eserinde Celvetiyye'nin dört kolunu sıraladıktan sonra Hakkîye kolunun kendi zamanında postta bulunan şeyhi Şihâbeddin Efendi (v. 1330/1911)'ye kadar uzanan silsilesini vermesi dikkat çekicidir: Şeyh Ahmed (k.s), Şeyh Cenneti (k.s), Şeyh Zâkirzâde Abdullah (k.s), Şeyh Osman Atpazarî (k.s), Şeyh İsmail Hakkı el-Bursevî (k.s), Şeyh Pertevî Ahmed

⁹ Sakıp Yıldız, *L'exégète turc Ismâ'il Hakkî Burîusawî: Sa Vie, Ses Œuvres Et La Methode Dans Son Tafsîr Rûh al-Bayân: 1063-1137 1653-1725* (Paris: Sorbonne Üniversitesi, Doktora Tezi, 1972), 150-151; Yılmaz, *Azîz Mahmûd Hüdâyî Hayatı, Eserleri, Tarikatı*, 273.

¹⁰ Ali Namlı, *İsmail Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2001), 230.

¹¹ Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, 361.

¹² Bandırmalızâde, *Mir'âtü't-Turuk*, 44.

(k.s), Şeyh Muhammed Rûşen (k.s), Şeyh Muhammed Şihâbüddin (k.s), Şeyh Seyyid Abdurrahman Nesib (k.s), Şeyh Seyyid Muhammed Rûşen (k.s), Şeyh Şihâb Efendi (k.s).¹³

Fazla yayılma imkânı bulamayan Hakkîyye, XVII. asrın sonlarından itibaren Bursa'da ve Edirne yöresinde, XVIII. asrın ikinci yarısında da İstanbul'da özellikle Hüdâyî Âsitânesi şeyhi Mudanyalı Büyük Rûşen Efendi (v. 1208/1794)'den sonra uzun yıllar etkili olmuştur.

Azîz Mahmûd Hüdâyî ve Celvetiyye tarikatı konusunda doktora çalışması yapan Hasan Kâmil Yılmaz, gerek bu tez çalışmasında, gerek bunun sonrasında Celvetîlikle ilgili kaleme aldığı kitap, makale yahut ansiklopedi maddelerinde Celvetiyye'nin dört kolu olduğunu belirterek bunları tanıtırken,¹⁴ Bursevî'nin hayatı, eserleri ve tarikatı üzerine bir doktora çalışması yapmış olan Ali Namlı, "İsmail Hakkî Bursevî'nin Celvetiyye'nin Hakkîyye kolunun kurucusu olduğu ileri sürülmüşse de böyle bir tarikat revaç bulmamış ve fiilen tam teşekkül etmemiştir. Ancak o, Üftâde ve Hüdâyî'den sonra Celvetiyye tarikatının en meşhûr sîmâlarından biri olarak hep kabûl görmüştür." kanaatini paylaşmıştır.¹⁵ Bizim bu husustaki kanaatimiz ise Yılmaz'ın görüşleri doğrultusundadır. Zira Bursevî, Celvetiyye âdâb ve erkânına dair yer yer bazı içtihatlarında bulunduğu gibi, halifelerinin ve onların takipçilerinin başta Bursa olmak üzere İstanbul, Edirne ve Rûmeli yöresinde son zamanlara faaliyette bulunmuş olmaları bu durumu doğrulamaktadır. Dolayısıyla Hakkîyye'nin, Celvetiyye'den ayrılmış bir ana tarikat değil, bu tarikat içerisinde ismi çok zikredilmeden kendisini göstermiş bir kol olduğunu söyleyebiliriz.

Celvetî Şeyhleri-Devlet Ricâli İlişkileri

Üftâde'den itibaren Hüdâyî, Fazlî ve Bursevî gibi tarikatın önde gelen şeyhlerinin Osmanlı padişahları ve diğer devlet yöneticileriyle yakın ilişkiler içinde olduğunu, bazı olumsuz durumlar yaşansa da genelde onlardan büyük destek gördüklerini, zaman zaman ordu ile birlikte sefere iştirak ettiklerini, halkın da bu zâtlara büyük teveccüh gösterdiklerini biliyoruz.

Nitekim Sultan III. Murad, Üftâde'yi ziyaret ederek sohbetinde bulunmuş; Hüdâyî, III. Murad, I. Ahmed ve II. Osman gibi padişahlara mektuplar yazmış, öğütler vermiş, IV. Murad'a saltanat kılıcını kuşatmış, Ferhad Paşa ile Tebriz seferine katılmış, zaman zaman da sultanların davetlisi olarak saraya gitmiş ve onlarla sohbetler yapmıştır.

Fazlî Efendi'nin ise Sultan IV. Mehmed, Sultan II. Süleyman ve sadrazam Köprülüzâde Fâzîl Mustafa Paşa gibi devlet ricâliyle yakın ilişkileri olmuş, hatta IV. Mehmed kendisini Edirne'ye vaaz vermesi ve dersler yapması için 1096/1685 yılında davet etmiştir. Ancak Fazlî Efendi, vaazlarında devlet adamlarını tenkit etmesi, başa gelen felaketlerin sebebinin onların kanuna uymayan hareket ve kötü idareleri olduğunu söylemesi ve sultan kendisine bunlardan dolayı hak verse de vezirlerin çekememezliği, eleştirilerden rahatsızlık duymaları neticesinde önce Şumnu'ya, daha sonra 1101/1690'da Kıbrıs'ın Magosa Kalesi'ne sürgüne gönderilmiştir.

Fazlî Efendi'nin yetiştirdiği büyük âlim ve ârif Bursevî'ye gelince, o, Sultan II. Mustafa'nın, dâveti üzerine 1106/1695'te Edirne'ye gitmiş, Nemçe Seferi'nde orduya cihâdın sevabını ve büyüklüğünü anlatarak, askeri coşturmuştur. Osmanlı ordusu önce Belgrad'a varmış, ardından Tuna'yı geçerek düşmanla çarpıştıktan sonra, kışın bastırması üzerine Edirne'ye geri dönmüştür. Ertesi sene ordu yine Edirne'den ayrılarak Belgrad'a gitmiştir. Bursevî, o sırada sadrazam olan Elmas Paşa'nın hazır bulunduğu gazâların hepsine katılmış ve birkaç yerinden yara dahi almıştır. Nihayet Bursevî, ordunun zaferlerle geri dönüşünden sonra yaralı olduğu hâlde Bursa'ya dönmüş, talebe yetiştirmeye ve eser yazmaya devam etmiştir.

¹³ Muhammed Sâmî, *Esmâr-ı Esvâr*, 40.

¹⁴ Meselâ bk., Yılmaz, *Azîz Mahmûd Hüdâyî Hayatı, Eserleri, Tarikatı*, 244-253; Hasan Kâmil Yılmaz, *Bir İrfan Mektebi Celvetiyye* (İstanbul: Kopernik Yayınları, 2018), 50-56.

¹⁵ Namlı, *İsmail Hakkî Bursevî Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı*, 371.

Celvetiyye'nin İlim, Kültür, Sanat ve Edebiyat Dünyamıza Katkıları

Tasavvuf ve tarikatların kültür ve medeniyet dünyamıza katkılarının diğer toplum kesimlerine nazaran bir hayli fazla olduğu mâlumdur. Bunda tasavvuf ehlinin Kur'an ve Sünnet'e sıkı sıkı bağlı olmalarının yanında özellikle gönül merkezli bir irşad anlayışını benimsemelerinin etkisi büyüktür.

İşte Celvetiyye de kültür ve medeniyet dünyamıza önemli katkıları olmuş böylesi tarikatlardan birisidir. Zira bu tarikat; gerek ilim, gerek edebiyat ve şiir, gerek mûsiki ve hüsn-i hat alanlarında kültür ve medeniyet dünyamıza seçkin şahsiyetler kazandırmış, derin ve köklü izler bırakmıştır. Nitekim tespitlerimize göre Celvetîlik yoluna mesup olan kırk yedi ilmiyye mensubu olup, bunlar içerisinde Taşköprizâde Mehmed Kemâleddin Efendi, Şeyhülislâm Hocazâde Mehmed Es'ad Efendi, Nev'izâde Atâyi, Vâiz Kapa'yî Mehmed Efendi, Şeyhülislâm Ahmed Muhtâr Beyefendi, Fındıklılı İsmet Efendi ve Debreli Vildan Fâik Efendi gibi devrine damga vurmuş şahsiyetler dikkatleri celp etmektedir.

Celvetiyye mensuplarının mûsiki ve hüsn-i hattın yanında özellikle şiirle irtibatlarının çok daha fazla olduğunu görmekteyiz. Şöyle ki yine tespitlerimize göre şairlik yönü bulunan seksen kadar Celvetî mensubuna karşılık, mûsikişinâs olan otuz dört ve hüsn-i hatta mâlik on beş sanatkâr mevcuttur. Bu durumun ortaya çıkmasında "sûfilerin mesleğinin his, heyecan ve gönül âleminin olmasının" yanında bilhassa doğduğu ana tarikatın piri Hacı Bayrâm-ı Velî'nin ve tarikatın temellerini atan Muhyiddin Üftâde'nin şairlik, tarikatı sistemli hâle getiren Aziz Mahmûd Hüdâyî'nin şairlik ve mûsikişinâslik yönlerinin bulunması önemli sebepler arasındadır. Hacı Bayrâm'ın beş kadar nutku varken, Üftâde ve Hüdâyî'nin divânları bulunmaktadır. Hatta tarikatın dört kolunun kurucularının dahi şairlik yönleri olup, bunlardan Hakkîyye kolunun müessisi İsmail Hakkı Bursevi ve Hâşimiyye kolunun müessisi Mustafa Hâşim Baba'nın divânları da mevcuttur.

Celvetî şairlerden bir kısmının aynı zamanda mûsikişinâs olması yahut İsmail Hakkı Bursevi örneğinde olduğu gibi her üç alanda yani şiir, mûsiki ve hüsn-i hatta kabiliyetinin bulunması, tarikat mensuplarının güzel sanatlarla olan bağlantısının derecesini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Bu durum bize Türk tasavvuf şiiri, tasavvuf mûsikîsi ve hat sanatına Celvetîlerin katkılarının bilinenden çok daha fazla olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla Türk kültür, sanat ve edebiyatının gelişmesi ve yayılmasında Celvetiyye mensuplarının rolünü asla unutmamak gerekir.¹⁶

Celvetiyye'nin Âdab ve Erkânı

1. Seyr u Sülûk Esasları: Tezkiye, Tasfiye ve Tecliye

Celvetiyye'nin seyr u sülûk esasları bir başka deyişle temel prensiplerini tezkiye, tasfiye ve tecliye şeklinde özetlemek mümkündür. Harîrizâde Muhammed Kemâleddin Efendi, *Tibyânü Vesâil* adlı tarikatkar ansiklopedisi niteliğindeki eserinde Celvetiyye'nin esaslarının tezkiye, tasfiye ve tecliye olduğunu şu mısralarla dile getirmiştir: "*Celvetîler verdiler rûba cilâ/ Halka oldular anınçün muktedâ/ Vardır anlarda dabi üç i' tibâr/ Bu üçün devâmıdır bulara kâr/ Tezkiye vü tasfiye vü tecliye / Bunlara âyindir bil-küllîye*"¹⁷

Tezkiye, tasfiye ve tecliyenin anlamları ise; tezkiye, dünya sevgisini terk ederek nefsi mâsivânın şerrinden korumak; tasfiye, kalbi her türlü kirden temizleyerek ilâhî iradenin aksedeceği bir hâle getirmek; tecliye de İlâhî Zâr'ın yine kendisi için zuhûru ve sâlikin bu âlemi Hakk'ın zuhûr mahalli olarak görmesi demektir.

2. Seyr u Sülûk Mertebeleri: Tabiat, Nefs, Ruh ve Sır

Celvetiyye'de sülûk, esmâ ileddir. Esmâ-i seb'a yani Allah'ın yedi ismi (Lâ ilâhe illallah, Allah, Hû, Hak, Hayy, Kayyûm, Kahhâr) "usûl-i esmâ" adını alır. Celvetîlikte bunlardan başka beş ad daha kabul edilmiştir ki bunlara da "furû-i esmâ" (Vahhâb, Fettâh, Vâhid, Ehad, Samed) denilir.

¹⁶ Geniş bilgi için bk., Selami Şimşek, *Anadolu'da Kurulmuş Bir Tarikat Celvetîlik* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020), 349-520.

¹⁷ Harîrizâde, *Tibyân*, 1/227a.

Sülûkün da dört mertebesi vardır: Tabiat, nefis, ruh ve sır. Tabiatın makamı şeriat, nefsin tarikat, ruhun mârifet ve sırrın ise hakikattir. Tabiat, mübtedilerin mertebesidir, terbiyesi şeriat ile dir. Bu mertebede sâlik tabiatın gereği olan yeme, içme ve cinsî münâsebatten mücâhede yoluyla uzaklaşmaya çalışır. Zaruret ölçüsünde yer, içer ve belli bir süre evlenmez. Nefis mertebesinde nefisten kaynaklanan kötü huy ve sıfatlarını mücâhede yoluyla terk etmeye çalışır. Nefsin kötü fiilleri iki türdür. Bir grubu kendi irâdesi ile işlediği günahlar; diğerleri iyice yerleşmiş kötü huy ve alışkanlıklardır. Bunların her iki grubu da ancak riyâzat ve mücâhede ile ıslah edilebilir. Nefis, belli şekillerde ıslah edilip kontrol altına alınınca ruh ve sır mertebelerine yol açılmış olur. Dolayısıyla bu mertebenin ıslâhı, tarikat ile dir.

Ruh mertebesinde sâlik, nefsin kötü huylarının tasallutundan kurtulup ruhu ile irtibata geçmiş sayılır. Ruhun bozuk tarafı, ilâhî mârifetten mahrumiyettir. Bu yüzden ruhun terbiyesi ancak ilâhî mârifetle olur. Ruh mertebesinde ilm-i ledün sırları zâhir olmaya başladığında sâlike keşf de vâki olmaya başlar. Tabiat ve nefis mertebelerinde keşf yoktur. Sâlik ruh mertebesinde mârifet ve ilâhî aşkı elde ettikten sonra sır mertebesine yükselir. Bu mertebenin gereği mâsivâdan ilgiyi kesmek, Hak'tan başkasına gönül vermemektir. Bu makam, mahv, fenâ ve tecellî nûrlarının zuhûr ettiği vuslat makamıdır.¹⁸

3. İntisâb ve Evrâd

Celvetiyye âdâbına göre tarikata intisâb etmek isteyen mürid adayı istihâre, istişâre ve abdest gibi ön hazırlıkları yaptıktan sonra şeyhin huzuruna varıp elini dizine koyarak oturur ve şeyhi ile beraber üç defa “*Estağfirullah min külli zenbin kavlen ve fi’len ve amelen ve i’tikâden*” (Allah’tan amelî, fiilî ve kavli bütün günahlarımın bağışlanmasını dilerim) dedikten sonra yine istiğfar ederek “Âmentü” duasını okur. Bundan sonra şeyh tâlibe her gün 100 defa istiğfar etmesini, 100 salavat, 700 kere kelime-i tevhid okumasını, sabah namazından sonra tefekkürle meşgul olmasını, sonra da dört ya da altı rek’at duhâ (kuşluk), akşam namazından sonra altı rekât evvâbîn, gece de iki ya da on rek’at teheccüd namazı kılmasını, pazartesi, perşembe günleriyle Zilhicce ve Muharrem’in on gününde, Receb ve Şâbanın tamamında, Şevvâlin altı gününde oruç tutmasını, daima abdestli bulunmasını, abdest aldığı zaman iki rekât abdest şükür namazı kılmasını söyler. Ayrıca müride sabah namazından sonra Hüdâyî’nin tertip ettiği ve “Hizb-i Hüdâyî” diye meşhur olan virdin¹⁹ okunması telkin edilir.

4. Tevhid Zikri ve Mücâhede

Celvetiyye, Hz. Ali kanalıyla gelen bir tarikat olması itibarıyla cehri (sesli) zikri esas alan ve nefis tezkiyesine önem veren bir tasavvuf yoludur. Her çeşit ibadet ve zikirden maksat, insanı gerçek kuluğa erdirmek, kalp tasfiyesi ve nefis tezkiyesiyle olgunluğa ulaştırmaktır. Celvetiyye tarikatının temel esasları, yine Celvetilerin kabul ettiği usûle göre, “zikir” ile “mânevî ve sûri mücâhede” sûretiyle gerçekleştirilir. Kısaca “kelime-i tevhid” zikri denilen tevhid zikri, bu tarikatın farklı bir özelliği olarak kabul edilebilir.

Celvetî yolunda sâlike intisâbından itibaren tevhid zikri telkin olunur. Sâlik bu zikre kendi durumuna göre üç mertebede ve her birine ayrı ayrı niyet ederek devam eder. Mübtedî (yolun başında) olan sâlik, kelime-i tevhidi “Lâ ma’bûde illallâh” (Allah’tan başka mâbud yoktur) mânâsını düşünerek zikreder. Bu mertebe tevhidin ilk mertebesi olup bunun mânâsı şer’î ve zâhiri mânâdır. Mutavassıt (yolda ilerleme kaydetmiş) olan sâlik ise kelime-i tevhidi “Lâ matlûbe illallâh” (Allah’tan başka matlubum yoktur) veya “Lâ maksûde illallâh” (Allah’tan başka maksadım yoktur) fikriyle icrâ eder. Bu sırada kalpte bir Allah’ın dışında bir sevgi hissi duyulur ve o varlık peygamber veya velî sınıfından bir vasıta değilse o zaman “Lâ mahbûbe illallâh” (Allah’tan başka sevgili yoktur) diye düşünülerek zikredilir. Müntehî (yolun sonuna gelmiş) olan sâlik ise tevhidin “Lâ mevcûde illallâh” (Allah’tan başka varlık yoktur) mânâsını düşünerek zikreder ve bu zikre, kâinatın itibarı varlığı nazarında zâil olup, tevhidin nûru zâhir olana kadar devam eder.²⁰

¹⁸ Mehmed Şihâbeddin Efendi, *Tuhfetu’s-Sâlikin* (İstanbul: Bahriye Matbaası, 1331), 26-28.

¹⁹ Bk., Selami Şimşek, *Evrâd-ı Celvetiyye Seyyid Aziz Mahmûd Hüdâyî Hazretlerinin Evrâdı* (İstanbul: Buhara Yayınları, İstanbul 2018).

²⁰ Aziz Mahmûd Hüdâyî, *Câmi’u’l-Fazâil ve Kâmiu’r-Rezâil*, nşr. H. Kâmil Yılmaz (İstanbul: Erkam Yayınları, 1988), 166.

Azîz Mahmûd Hüdâyî, tevhid zikrinin uygulama tarzını anlatırken belli bir zaman tespiti yapmakla beraber, asıl amacın hep bu zikirle meşgul olmak gerektiğini belirtir. Mübtedî sâlik tevhid zikrini cehri (âşikâr), mertebesi yükseldikçe ise hafî (sessiz) olarak yerine getirir. Celvetiyye yolunda tevhid zikri esas olmakla beraber, irtibatlı olduğu Halvetî sülûkunun esasî olan esmâ-i seb'â zikrinin büyük bir yeri ve önemi vardır. Bilhassa Hüdâyî'den sonra gelen Celvetî şeyhleri sâlike esmâ-i seb'â zikrini telkin ettikleri görülmektedir.

İsmail Hakkı Bursevi'ye göre ise kelime-i tevhid zikri, nûrun kazanılması, var olması ve karanlıkların dağılması yok olması içindir. İnsanın sol tarafı, Allah'ın celâl tutumundan olmakla perdeli ve karanlıklar yeri, sağ yanı, Allah'ın cemâl tutumundan olmakla açılma ve nûr yeridir. Bunun için kelime-i tevhidle zikre sol taraftan başlanmalıdır. Yani "Lâ" sözü ile soldan başlayıp "İlâhe" sözü ile sağa eğilmeli ve ondan isbât sözü olan "İllallah" ile sol tarafına çarpmalıdır. Çünkü "Lâ" ile olumsuz kılmak ve yok etmek içindir ki, karanlıklara bağlıdır. Bununla da sağda olan nûru alıp sol tarafta boş kalan karanlıkların yerine salıvermekle orayı nûrlandırır ve o zaman sağ da, sol da nûr ile dolar. Zira sağ nûr kaynağıdır. Karanlığın sağ tarafa aktarılması demek, onun mutlaka yok edilmesi demektir. Bu sûretle Kur'an'daki: "*Nûrubum yes' a beyne eydihim ve bi-eymânihim*" (Onların nûrları, önlerinde ve sağ yanlarında dönüp dolaşmaktadır).²¹ anlamındaki âyetin sırrı âşikâr olmuştur. Zira sol tarafın nûru sağ taraftan alınmıştır, ay nûrunu güneşten aldığı gibi. Bu şekilde sağ ve sol bir olur ve onların sağ ve solu kalmaz.²²

Mücâhedeye gelince, Celvetiyye yolunda nefisle mücâhede, hemen bütün nefsânî tarikatlarda olduğu gibi amellerin en faziletlisidir. Zira, nefis bütün kötülüklerin kaynağıdır. Nitekim Hz. Peygamber, "*Küçük cibâddan büyük cibâda döndük*" buyurmuşlar, Ashâb-ı Kirâm da: "*Nedir o büyük cibâd yâ Resûlellah!*" deyince Peygamberimiz: "*Nefs ile mücâbededir*"²³ buyurmuşlardır.

Celvetilikte mücâhede de sülûk iledir ve bundan dolayı bu tarikat sâliklerinin zevki, mihnet ve elemi gerektiren riyâzî amellerle meşgul olmaktadır. Hakk'ın yolu, mücâhede ve muzâyaka yoludur. Çünkü insan bu âleme, lâhût âleminden sefer ederek gelmiştir. Nasıl ki zâhirde yapılan yolculuğun bir takım mihnet ve meşakkatleri varsa, aynı şekilde mânevî seyrin de bir takım sıkıntıları bulunmaktadır.

Nefs ile yapılan mücâdelede en etkili silah riyâzettir. Bu da nefsin arzu ve isteklerine muhâlefetle, yani az yemek, az konuşmak, az uyumakla mümkün olur. Celvetiyye'de nefis ile mücâhedede riyâzetin büyük önemi kabul edilmekle beraber, bunda itidalin elden bırakılmaması tavsiye olunmuştur. Şöyle ki, Azîz Mahmûd Hüdâyî, "*Şeyh müridin riyâzâtında ifrat eylese yolda tozuttur, ihmal eylese ilhâda düşer, savab itidaldedir*" diyerek durumu açıklığa kavuşturmuştur.

5. Zikir Usûlü ve Mûsiki

Tasavvufta her tarikatın kendine özgü âyin ve zikir usûlü olduğu bilinmektedir. Meselâ, Mevlevîlerin zikir usûlüne *semâ*, Kâdirîlerinkine *devrân*, Rifâîlerinkine *zikr-i kıyâm*, Nakşibendîlerinkine *batm-i hâcegân* ve Halvetîlerin zikir usûlüne *darb-ı esmâ* adı verilmiştir.

Celvetiyye tarikatında ise diğer tarikatlardan farklı olarak dizler üstüne kalkılıp yarı-kıyâm hâlinde icra edilen bir zikir tarzı vardır ki buna "nisf-ı kıyâm" yahut "Hızır kıyâmı" adı verilir. Kaynaklarda bu zikir tarzı hakkında iki rivâyet bulunmaktadır:

1. Ku'ûd tevhidi sırasında Azîz Mahmûd Hüdâyî, postunda otururken Hz. Peygamber'in ruhaniyetini müşâhede etmiş, hürmet ve tazim için ayağa kalkmak isteyince Hz. Peygamber işaret ederek ayağa kalkmamasını emretmiş, o da zikre dizi üzerinde devam etmiş, bu hâdiseden sonra Celvetiyye'de bu zikir tarzı gelenek hâline gelmiştir.

²¹ et-Tahrîm 66/8.

²² Bursevi, *Kitâbu'l-Hitâb* (İstanbul: Matbaa-i Kürsiyyü'l-Hilâfeti'l-Hâkâniyye, 1256), 62.

²³ İsmail b. Muhammed Aclûni, *Keşfü'l-Hafâ ve Muzilü'l-İlbâs Amma'stebere mine'l-Abâdis alâ Elsinetin-Nâs*, (Beyrut: Dâru'l-Kü-tübü'l-İlmiyye, 1408/1988), 1/424.

2. Aziz Mahmûd Hüdâyî, söz konusu postta otururken Hz. Peygamber'i değil Hızır'ı müşâhede etmiş, tazim için ayağa kalkmak istediğinde Hızır oturmasını işaret buyurmuştur. Bu nedenle "nısf-ı kıyâma", "Hızır kıyâmı" da denilmiştir.

Celvetî mûsikîşînâslarının en önde geleni, tarikatı sistemli hâle getiren Aziz Mahmûd Hüdâyî'dir. Çârgâh makâmındaki Tevşih'i (*Kudûmün rahmet u zevk u safâdır yâ Rasûlellah*), dinî mûsikimizin parlak eserleri arasındadır. Bu tarikatta mûsikîşînâsların çoğu başta Üskûdar'daki merkez âsitâne olmak üzere Celvetî tekkelerinde zâkirbaşılık görevinde bulunmuşlardır. Âyinleri zâkirbaşılığın başlatma geleneği, zâkirbaşılığın mûsikiyi iyi bilmelerini gerektiriyordu. Bunlar arasında aynı zamanda birer besteci olan Hâfız Kumral (v. 1030/1621) ve Şaban Dede (v. 1060/1650) başta gelmektedir.

Celvetiyye âyinine zâkirbaşının özel görevinin bulunması sebebiyle diğer tarikat tekkeleri zâkirbaşılığından daha önemli olan "Hüdâyî Âsitânesi Zâkirbaşılığı" görevinde hep değerli mûsikîşînâslar bulunmuştur. Debbağzâde Ömer Efendi (v. 1228/1813), Hatip Aziz Efendi (v. 1273/1855), Hayrullah Zekâî Efendi (v. 1288/1871'den sonra) bunlardan bazılarıdır. Sunûhî Efendi (v. 1301/1884) de çeşitli tekkelerde na't ve kaside okuyan Celvetî dervişlerindendi. Söz konusu zatlardan başka pek çok Celvetî mûsikîşînâs olup, bu konuda geniş bilgi için Selami Şimşek'in "Anadolu'da Kurulmuş Bir Tarikat: Celvetîlik" adlı eserine bakılabilir.

6. Tâc ve Hırka

Celvetiyye mensuplarının giydiği tâc, on üç dilimli olup, kubbesi (tepe kısmı) siyaha yakın koyu yeşildir ve ortasında kendi renginden bir düğme bulunur. Hüdâyî'nin şeyhi Muhyiddin Üftâde'nin on sekiz terkli ve bazen de yeşil renkli tâc giydiği kaydedilmektedir.

İsmail Hakkı Bursevî ise, Üftâde'nin önceleri yeşil tâc giydiğini, sonra bunun "Seyyidlik" alâmeti olmasından dolayı edeben terk ederek beyazda karar kıldığını ve bir defa da siyah sarık sardığını ancak siyah rengi sevmemesinden onu çıkardığını, siyah giymesinin sebebinin de Hz. Peygamber'in Mekke'nin fethi günü siyah giymesine imtisal olduğunu belirtmektedir.²⁴

Celvetî tâcının on üç dilimli olması, Hüdâyî'nin sünnetidir. On iki terk, sülûkte esas olan on iki isme (esmâ-i isnâ aşer, usûl-i esmâ) ve on üçüncüsü de onların toplamının birliğine işarettir. Çünkü her sayı birer birer itibar olunduğu gibi toplamı da itibar olunur. Hakikat bakımından isimlerin anası dördttür ki "Hayy, Âlim, Mürîd, Kadîr" isimleridir. Her ismin taayünde üç tekrarı vardır. Üç kere dört on iki eder. Buna bir de bunların toplamının birliği eklenince toplamı on üç olur. Yahyâ Âgâh İstanbulî, *Mecmû'atu'z-Zarâif* adlı eserinde Celvetî tâcının on dört dilimli olduğunu kaydediyorsa da bu bilgi doğru değildir.²⁵

Pîr makâmı olarak adlandırılan Celvetî Âsitânesi'ne mensup dervişlerin giydiği tâcin sarığının ucu tuğ gibi ön taraftan gösterilir ve bu cemâl alâmeti sayılır. Ayrıca tâcin ön kısmı mihrâbî ve minberî, arka tarafı da kafesî biçiminde sarılır ki bu şekil diğer tarikatların hiçbirinde mevcut değildir.

Celvetî âsitânesine devam eden muhibler intisâb etmeden önce beyaz sarıklı tâc giyerler, tarikata girip derviş olduklarında ise yeşil sarık sararlardı. Muhiblerin sardığı sarığın tepesi siyah olmakla beraber sarılma şekli "ilmiye sarığı"na benzediği için bu tâci giyen muhiblere "Celvetiyye sofusu" adı verildi. Tarikata girip derviş olanlar da tâclarının ön kısmına "Cüneydi" arka kısmına ise "kafesi" biçimde sarık sararlardı. Fakat bu âdet Mudanyalı Büyük Rûşen Efendi (v. 1208/1794) tarafından kaldırılmış ve onun zamanından sonra sarığın düz sarılması âdet haline gelmiştir. Ayrıca bu âsitâne postnişin olan şeyhin aile halkı da tepesi kavuniçi renginde tâc giydikleri rivayet edilmektedir.

²⁴ Bursevî, *Ferâhu'r-Râb*, 1/190; İsmail Hakkı Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz fî Bâbi'r-Ricâl (Atpazarı Kutup Osman Menâkıbı)*, çev. Ramazan Muslu-Ali Namlı (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2020), 108.

²⁵ Yahyâ Âgâh İstanbulî, *Mecmû'atu'z-Zarâif ve Sandûkatu'l-Mevârif (Tarikat Kıyafetlerinde Sembolizm)*, Transkripsiyon ve Önsöz: M. Serhan Tayşi (İstanbul: Ocak Yayınları, 2002), 91-94.

Hırka hususuna gelince, Celvetî dervişlerinden bidâyet ehli olanlar yani tarikata yeni girenler, siyah hırka giyerlerdi. Zira bidâyet ehli hicâb ve berzah ehlidir ki bu celâlin ta kendisidir. İster zengin, ister fakir olsun seyr u sülûklerindeki hâllerine bu renk uygun düşer. Hicâbları, ağıyar köprüsünü geçerek kemâle erdiklerinde, Hakk'ın otağından yeşil nûr tecelli ettiğinde ve sıfatlar mertebesine dönüştü kendilerini siyah nûr bürüdüğünde Ahad ve Samed olan Allah'ın tecellilerine göre yeşil ve siyah giyerlerdi.²⁶

Bursevî, *Rûhu'l-Mesnevî* adlı eserinde ise şunları söylemiştir: “Meşâyihın hırkası ve müridlerin kisvesi, onların ahlâkının bir sûretidir. Ahlâk bilfiil mevcûd olmayınca mücerred hırkadan bir şey hâsıl olmaz. Asolan ahlâkını ıslâh etmektir. Bundan dolayı “*el-İbretü li'l-bırkati lâ li'l-burkati*” yani hırkaya değil yanmaya itibar edilir. Nice hırka giyen, kendilerine derviş adı veren, hattâ velâyete ayak bastık diye söyleyen, hırkadan başka arkalarına Bektâşî ışıkları gibi aslan ve kaplan postu, koyun ve ahû derisi alan, bazıları sünnettir diye karınlarına taş bağlayan, bununla birlikte oruçtan haberleri olmadığından belki Ramazan ayında bile oruç tutmayan, dahası keyif verici şeyler alan kimseler vardır. Bunlar derviş sûretine giren dilencilik ve yemek için şeklini değiştiren kimselerdir. Aslanın resmi, gerçek aslan olmadığı gibi bunlar da hakikatte derviş değillerdir.”²⁷

Sonuç ve Değerlendirme

Çalışmamızda görülmüştür ki kültür ve medeniyet dünyamızda önemli izler bırakmış olan tarikatlardan birisi de ilk önce Bursa'da kendisini gösterip daha sonra İstanbul'da gelişip yayılan Celvetîlik'tir. Şöyle ki Hacı Bayrâm-ı Velî'nin tesis ettiği Bayrâmîliğin bir şubesi olarak da gösterilen Celvetîlik, Aziz Mahmûd Hüdâyî'den önce, mürşidi Muhyiddin Üftâde devrinde kurulmaya başlamış olup Hüdâyî ile kemâle ermiş bir tarikattır.

Celvetiyye'nin Halvetiyye, Bayrâmîyye ve Nakşibendiyye tarikatları ile yakınlığı da dikkatleri celp etmektedir. Bundan dolayıdır ki İsmail Hakkı Bursevî, tarikatın İbrahim Zâhid Gilânî zamanında hilâl, Şeyh Muhyiddin Üftâde zamanında yarım ay, Aziz Mahmûd Hüdâyî zamanında ise dolunay hâline geldiğini söylemiştir.

Celvetiyye'de sülûk “tezkiye, tasfiye, tecliyе” esaslarına dayanırken, mertebeleri “tabiat, nefis, ruh ve sır”dır. Tarikatı “tevhid zikri” ile “sûrî ve mânevî mücâhede”nin ayrı bir yeri bulunmaktadır. Tarikatın zikir usûlüne “nisf-ı kıyâm” yahut “Hızır kıyâmı” denilmektedir. Celvetiyye tâcı, on üç dilimli olup, kubbesi (tepe kısmı) siyaha yakın koyu yeşildir ve ortasında kendi renginden bir düğme bulunur.

Celvetiyye, İstanbul ve Bursa başta olmak üzere Edirne, Ankara, İzmir, Amasya, Kastamonu gibi Anadolu şehirlerinde çokça yayılma imkânı bulduğu gibi Balkanlar, Ortadoğu ve Afrika'da da uzun yıllar etkisini göstermiştir. Celvetiyye'nin önde gelen şahsiyetlerinin söz konusu yerlerden yetişmiş olması da bu durumu teyit etmektedir. Mezkr coğrafyalarda kurulan onlarca tekke de bir başka teyit unsurdur. Meselâ İstanbul'da kırk yedi, Bursa'da on yedi, Edirne'de beş, Ankara'da iki Kastamonu'da bir, İzmir'de iki, Amasya'da iki Celvetî tekkesinin kurulmuş olduğunu biliyoruz.

İstanbul'daki Hüdâyî Dergâhı, Celvetiyye'nin merkez âsitânesi olarak her dönemde nüfûz ve tesirini göstermiştir. Tarikatın İstanbul başta olmak adı geçen şehir ve bölgelerde yayılıp gelişmesinde merkez âsitânenin liyâkatlı şeyhlerinin yanı sıra Selâmî Ali Efendi'ye nispet olunan Selâmîyye, Kütahyalı Ali Fenâyi Efendi'nin temsil ettiği Fenâiyye, Mustafa Hâşim Baba tarafından kurulmuş olan Hâşimiyye ve özellikle İsmail Hakkı Bursevî'nin tesis ettiği Hakkîyye koluna mensup şeyhlerin büyük katkısı olmuştur.

Burada Üftâde'den itibaren Hüdâyî, Fazlı ve Bursevî gibi tarikatın önde gelen şeyhlerinin Osmanlı padişahları ve diğer devlet yöneticileriyle yakın ilişkiler içinde olduğunu, bazı olumsuz durumlar yaşansa da genelde onlardan büyük destek gördüklerini, zaman zaman ordu ile birlikte sefere iştirak ettiklerini, halkın da bu zâtlara büyük teveccüh gösterdiğinin de altını çizmek gerekir.

²⁶ Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz fî Bâbi'r-Ricâl*, 109.

²⁷ İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Mesnevî* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1287), 2/509.

Celvetiyye'nin ilim, kültür, sanat ve edebiyat dünyamıza da büyük etki ve katkılarının olduğunu burada altını çizmek gerekir. Nitekim bu tarikata bağlı onlarca ilim ehli, şair, mûsikişinâs ve hattât yetişmiştir. Bunda da Üftâde ve Hüdâyî başta olmak üzere Osman Fazlî, Selâmî Ali, Fenâyî Ali, İsmail Hakkı Bursevî, Mustafa Hâşim Baba gibi tarikatın önde gelen şeyhlerinin dinî, tasavvufî, ilmî ve edebî şahsiyetlerinin rolü oldukça büyüktür.

OSMANLI TASAVVUF GELENEĞİNDE BİR MİRAS İSMAİL HAKKI BURSEVÎ DERGÂHI ve CÂMİ-İ MUHAMMEDÎ'Sİ

Hayrettin ELDEMİR*

İsmail Hakkı Bursevî, Osmanlı tasavvuf geleneğinin en velûd ve etkili şahsiyetlerinden biridir. Bugün Bulgaristan sınırları içerisinde kalan Aydos kasabasında doğmuş olsa da Bursa ile özdeşleşmiş, eserleriyle hem Osmanlı hem de İslam dünyasında derin izler bırakmıştır. Mevlânâ, Yunus Emre, İbnü'l-Arabî gibi büyük mutasavvıfların izinden gitmiş; tefsir, hadis, fıkıh, akaid, tasavvuf, şiir, ve musiki gibi alanlarda 130'dan fazla eser kaleme almıştır. En meşhur eseri olan "Rûhu'l-Beyân" tefsiri, Ulucami kürsüsünde 23 yıl süren vaazlarının ürünü olup, Kur'an'ı başından sonuna kadar takrir etmiş olması yönüyle bir örneklik teşkil etmektedir. Kaleme alındığı gündünden itibaren İslam dünyasında Rûhu'l-Beyân tefsirine gösterilen teveccüh, günümüzde de devam etmektedir.

Kendisi hakkında "Hak Teâlâ bu kulunu kitâbetle mübelâ kılmıştır"¹ der. Nesirde olduğu gibi şiirde de üslubu ve kullandığı dil, yaşadığı döneme göre fazlasıyla sadedir. Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinin ilk 738 beyti üzerine yazdığı *Rûhu'l-Mesnevî* adlı şerh, Yunus Emre'ye atfedilen bazı ilahilerin şerhleri, Osmanlı tasavvuf kültürünün önemli kaynaklarından Yazıcızâde Mehmed Efendi'nin *Muhammediyye* adlı eserine *Ferahu'r-Rûb* ismini verdiği şerh, Ferîdüddîn Attâr'a nisbet edilen *Pendnâme* adlı eserin Türk-

* Yüksek Mimar, hayrettin_eldemir@hotmail.com, ORCID: 0009-0003-0143-8450

¹ İsmail Hakkı Bursevî, *Kitâbü'd-Düveri'l-İrfâniyye*, 29b; İsmail Hakkı Bursevî, *Tuhfe-i Atâiyye*, 20b; Ali Namılı, İsmail Hakkı Bursevî: Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı (İstanbul: İnsan Yayınları, 2001), 161.

çe tercüme ve şerhi Bursevî'nin hacimli eserlerinden bazılarıdır. Dîvân ve Mi'râciye gibi manzum eserlerinin yanı sıra mensur eserlerinin içinde de çok sayıda şiirleri bulunmaktadır. Bir eserinde şiirlerinin sayısının on binden fazla olduğunu söylemektedir.²

İsmail Hakkı'nın birçok alanda tanınan bir isim olması, çok sayıda ve hacimli eserler kaleme almış olması yanı sıra seyahatleri ile hareketli bir ömür yaşamış olmasıyla da açıklanabilir. Çocuk yaşta ilmi ve tasavvufî eğitimini Edirne ile İstanbul gibi başkentlerde aldıktan sonra 1675-1685 yılları arasında Üsküp, Köprülü, Ustrumca gibi Rumeli şehirlerinde irşat faaliyetlerinde bulunmuştur. 1685'te Bursa'ya gelip yerleşmekle birlikte belli aralıklarla beş kez İstanbul'a giderek hocası Atpazarlı Osman Fazlı Efendi'yi ziyaretlerde bulunmuştur. 1690 yılında sürgünde bulunan hocasını vefatlarından önce Kıbrıs Magosa'da ziyaret etmiştir.

1695 ve 1696 yıllarında Sultan II. Mustafa zamanında I. ve II. Avusturya Seferlerine katılmış ve aldığı yaralar ile gazi unvanını alarak Bursa'ya dönmüştür. Bursevî düşman üzerine katıldığı seferlerde de sair seyahatlerinde olduğu gibi yazma alışkanlığından ödün vermemiştir. Avusturya seferi esnasında kaleme aldığı *Mecmûatü'l-Tefâsir* adlı eserinin son sayfasına düşüğü bir notta; "*Bu kitabın evrâkı 1108(1696) senesi müşt'emil olduğu sefer-i hümâyünun avdetinde Tımışvar yolunda Ordusuyu nâm nebirden ubür ederken âb-zede olmuştur. Hakkı*"

Sefer dönüşü bugün Romanya sınırları içerisindeki Tımışvar bölgesinde Ordusuyu'nu (Beregşâu Nehri) geçerken mecmuasını suya düşürdüğünü ve kitabın ıslandığını eserin sonuna bir dipnot olarak yine kendisi düşmüştür. ^(Resim 1)

Bursevî, 1700 ve 1710 yıllarında iki defa kutsal topraklara giderek Hac farızasını ifa etmiştir. Bu yolculuklarının ilki karayolu ikincisi ise denizyolu ile gerçekleşmiştir. İsmail Hakkı Bursevî hac yolculukları sırasında Kahire ve Şam gibi önemli merkezleri de ziyaret ederek ilim, tasavvuf ve kültür muhitleriyle temaslar kurmuştur.³

Hac yolculukları haricinde yaklaşık üçer yıllık müddetlerle, Tekirdağ (1714-1717), Şam (1717-1720) ve Üsküdar' da (1720-1723) ikamet eden Bursevî, ömrünün son yıllarını yine Bursa'da geçirmiştir. Ahir ömürlerinde kitaplarını dergâhına vakfederek ev eşyasını da varislerine dağıttıktan sonra o zamana kadar elinde toplanan parayı da tekkesinin yenilenmesi ve "Câmi-i Muhammedî" adını verdiği dergâhının tevhidhânesinin inşası için sarf etmiştir (1723).⁴

İsmail Hakkı Bursevî, 6 Zilkade 1135 (Ağustos 1723) tarihli bir varidini zikrederken caminin inşaatına Cemâziyelevvel (Mart) sonlarında başladığını, Zilhicce (Eylül) başlarında tamamlanacağını umduğunu, ancak ince işlerini ve tezyinatının (tamâmât-ı nakş ve binâ) 1136 (Ekim 1723) Muharrem'e dek uzayacağını belirtmektedir. Aynı eserdeki kayıta göre inşaatın yarısına kadar 1250 kuruş, tamamlanana dek 10 kese harcanmıştır.⁵ Cami yapılırken İsmail Hakkı'nın tekkesi de yenilenmiştir.⁶

Bursevî ömrü boyunca bulunduğu bütün yerlerde ilim, irşat ve telif faaliyetlerinden geri durmamıştır. Onun asıl gayesinin kâmil insan yetiştirmek ve gönüller fethetmek olduğu söylenebilir. Kendisini Muhiddin İbnü'l-Arabî, Sadreddin Konevî, Mevlânâ, Yunus Emre, Üftâde, Aziz Mahmûd Hüdâyî ve üstâdı Atpazarlı Osman Fazlı Efendi gibi mutasavvıfların çizgisini devam ettiren, ilmi ve irfanî şahsında birleştirmiş bir din ve tasavvuf büyüğü olarak tanımlamak uygun düşecektir. Geniş Osmanlı coğrafyasında ilim yolunda gerçekleştirdiği seyahatler ve ikamet ederek vazife gördüğü şehirlerden sonra yeniden dönüş yaptıkları Bursa'da, 1725 yılının 20 Temmuz günü vefat etmişler

² Mustafa Kara-Kadir Atlansoy, *Bursa Dergâhları/Yâdigâr-ı Şemsî* (Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2021), 166.

³ İsmail Hakkı Bursevî, *Mecmua* (İstanbul: Âtîf Efendi Kütüphanesi, 1496), 46a; Namlı, İsmail Hakkı Bursevî: Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı, 229.

⁴ İsmail Hakkı Bursevî, *Kitâbü Hayâtü'l-Bâl*, 159a; Namlı, İsmail Hakkı Bursevî: Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı, 109.

⁵ İsmail Hakkı Bursevî, *Kitâbü'l-Lezî'l-Ademî* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, *Âtîf Efendi*, 1420), 121b, 122a; Namlı, İsmail Hakkı Bursevî: Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı, 109.

⁶ İsmail Hakkı Bursevî, *Mecmua* (Bursa: Bursa İnceyazma Eser Kütüphanesi, Genel, 161), 50a; Namlı, İsmail Hakkı Bursevî: Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı, 110.

ve kendi imkânlarıyla inşa ettirdikleri Câmî-i Muhammedî'nin kible tarafına defnedilmişlerdir. Hayatı seyahatlerle geçen Bursevî bir şiirinde;

*Kişinin ölümü bir beldede olduğu zaman
Bir ihtiyaç onu oraya çağırır da uçar gider⁷*

ifadeleriyle Bursa'ya son gelişinin aldığı manevi bir işaret üzerine vurgulamaktadırlar. İsmail Hakkı Hazretleri irtihallerinden üç sene evvel kaleme aldıkları *Nakdü'l-Hâl* isimli eserlerinde bir kerametleri olarak vefat tarihini işaret eden nutk-ı âlileri olmuştur. Bu nutku iki asır sonra Bursa Mısıri Dergâhı son şeyhi Mehmed Şemseddin Ulusoy, 1912 tarihinde hazretin kabir demir parmaklıklarına astığı mermer yazdırmış olup halen kabrin ayakucunda bulunan nutkun mısraları şu şekildedir;

*Aşk ile tut kûşe-i dâmân-ı şer'-i Ahmed'i
Abd-i mabz ol bulmak istersen felâb-ı sermedi
Câm-ı feyz-i vahdet-i zâtiyyeden nûş eyle kim
Olasın bu bezm-i hâssâ içre merd-i evhadî
Sidre vü Tûbayı kılma cilve-gâb-ı cân u dil
Âlem-i ervâha ir gör tâ ser-i serv-kaddi(ni)
Aşka zâhid gözüyle eyleme bergiz nazar
Âlim ü dâna ile bir görme tıfl-ı ebcedi
Âteş-i tevhibi her kim yaktı kânun-i dile
Hakkıya envâr-ı Hakk ile pür oldu merkadi 1137^(Resim 2)*

İsmail Hakkı Bursevî kaleme aldığı çok yönlü eserleri ile ölümlerinden sonra da toplumu irşat vazifesini yürütmeye devam etmektedirler. Vefatları sonrası inşa ettikleri dergâhlarında önce oğlu Bahaeddin Efendi, daha sonra Hikmeti Mehmet Efendi ve zâdelerce meşihat görevi devam ettirilmiştir. Dergâhların sırlandığı 1925 yılına kadar devam eden tekkedeki hizmetler, 1952 yılına kadar sekteye uğramış olsa da tekke bugün Bursa'nın dini hayatı için önemli bir merkez konumundadır.

İsmail Hakkı Bursevî Hazretleri'nin Bursa'daki dergâhı, Kur'an ve İslâmî ilimlerin öğretildiği bir mekân olmanın yanı sıra genç cumhuriyetin bilimsel ve sosyal örgütlenmesinin temelini atıldığı merkezlerden biri konumundadır. Bursa Çarşı ve Hanlar Bölgesindeki dergâha adını veren İsmail Hakkı Hazretleri, 17. yüzyılda yaşamış Celvetî Tarikatı'nın otuz ikinci ve son şeyhidir.⁸ Otuz yılı aşkın ikamet ettiği Bursa'ya muhacir olarak gelmesine rağmen, Bursa'yı vatan-ı aslîsi bilmiş, şiirlerinde Hakkı mahlasını kullanmış ve Bursevî namı ile anılmaya devam edilmektedir. İsmail Hakkı'nın kaleme aldığı birçok eserde Bursa'ya ait övgü dolu cümleler kurduğuna şahit olmaktadır.

*Şayet o şehri ziyaret etsen, yeryüzünü bir evde
Görürsün neşveyi bir türbede, hayrı da bir komşuda.
İşte o şehir Bursa'dır. Allah Teâla onu her zaman afetlerden korusun.
Onun sakinlerini sûra üfleninceye kadar Beytülma'mûr'un sakinleri gibi kulsın.
Beni bu hoş beldeye çok bağışlayıcı olan Rab ve takdir saiki sevk etti.⁹*

İsmail Hakkı'nın Bursa'ya duyduğu sevgi, şiirlerine de yansımıştır. Bursa ile ilgili kaleme aldığı diğer bir dizelerinde şehri "Ruh-ı Kudüs'ün mazharı" olarak tanımlamıştır. Bursa'yı afetlerden ko-

⁷ İsmail Hakkı Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz fi Bâbi'r-Ricâl*, 196b; İsmail Hakkı Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz fi Bâbi'r-Ricâl*, çev. Ramazan Muslu-Ali Namılı (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2020), 343.

⁸ İsmail Hakkı Bursevî, *Kitâbü's-Silsile* (İstanbul: Haydarpaşa Hastanesi Matbaası, 1291), 103.

⁹ Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz fi Bâbi'r-Ricâl*, 2a; Muslu-Namılı, *Tamâmü'l-Feyz fi Bâbi'r-Ricâl*, 26.

runmuş bir belde olarak görmüş, sakinlerini Beytülma'mûr'un halkına benzetmiştir.

*Acep midir hayat-ı nev bulsa mürdeler anda
Hakikat mazhar-ı envar-ı Rub-ı Kudsdür Bursa
Nice gencine pinhan eylemişdir kudsiyanından
Der-âğuş eyleyüp anlarla daim ündür Bursa¹⁰*

İsmail Hakkı Bursevî Dergâhı farklı kaynaklarda Sırrî Zâviyesi, Hikmetizâde Dergâhı ve İsmail Hakkı Âsitânesi veya hânkâhı gibi değişik isimler ve unvanlar ile anılmıştır. Hazretin inşa ettiği yapı bunların hepsine layık olup, kurduğu meşsesenin isimlendirilmesi tekke, dergâh ve hânkâh hatta âsitâne tanımlamalarına uymaktadır.¹¹

İsmail Hakkı, şeyhi tarafından ilk vazife yeri olarak tayin edildiği Üsküp ve havalisindeki ikametleri esnasında beldenin mühim camilerinde verdiği vaaz ile halkın teveccühünü kazanmış ekonomik bir zorlukla karşılaşmadan rahat bir hayat sürmüştür. Hazret kaleme aldığı eserlerinde Rumeli'de eline geçen dünyalığı biriktirmediğini Bursa'ya göçleri sonrası fakirliğe müptela olduğunu ifade etmişlerdir. Mayıs 1685 tarihinde teşrif ettikleri Bursa yıllarının başlangıcında ailesi ve maiyetinde bulunan müritlerle toplam dokuz kişinin geçimi onun üzerinde olduğu için ev eşyası ile bazı kitaplarını, hatta tespihini bile satmak zorunda kalmıştır. İki yıl süren bu imtihanlı süreç esnasında Bursa'da ilk ikametini Ulucami imamlarından birine ait meşrûta da gerçekleştirmiştir. Daha sonra Sebzi Mehmed Efendi tarafından ulema için vakfedilen Tekye Mescid mahallesindeki meşrûtanın yeniden ihya edilip kendisine tahsis edilmesiyle buraya taşınmıştır.¹² Kendisi gibi divanı bulunan bir şair olan Sebzi Mehmed Efendi'nin vakfettiği eve yerleşmesi sonrası oluşan sevincini İsmail Hakkı divanında şu beyitlerle ifade etmektedir:

*Diyâr-ı Bursa'da Sebzi Efendi hânesine
Şükür ki biz de dubûl eyledük inâyetle
Ne denli mihnet-i hicret çekildi âlemde
Hüdâ'nun oldu hele şimdi lütfi gayetle¹³*

Hazretin Bursa Tuz Pazarı mevkii, Tekye Mescid Mahallesi, Sebzi Mehmed Efendi vakfiyesine ait meşrûtada başlayan ikametleri, belli dönemlerde Bursa'dan ayrılmak durumunda kalmış olsalar da mahalle ile ilişkisinin devam ettiği görülmektedir. 1711 tarihini taşıyan Bursa şer'i sicilinde Bursevî'nin satın aldığı bir mülkten bahsedilmektedir. Tekye Mescid Mahallesi'nde oturan Zeynelâbidin kızı Neslihan, mahkemede İsmail Hakkı'nın vekili aracılığıyla aynı mahallede "bir tarafı Süleyman Çelebi menzili ve bir tarafı el-Hâc Mustafâ menzili ve bir tarafı Sebzi Efendi menzili ve bir tarafı tarik-ı âmma müntehi" olan bir haneyi 70 kuruşa sattığını ve parayı İsmail Hakkı'nın elinden tamamen aldığını belirtmektedir.¹⁴

Bursevî'nin satın aldığı bu mülk hâlihazırda kendisi tarafından vefatlarından iki sene önce (1723) inşa ettikleri dergâhın temelini oluşturmuştur. Şer'i sicil kaydındaki komşuluk yönlerinin tarifine baktığımızda, Hazret'in âhir ömürlerinde inşa eyledikleri cami ve dergâh çevresinde daha önce de farklı mülkleri kullanmış olduklarını söyleyebiliriz. Ayrıca ilerleyen dönemde dergâh ve hizmetlerinde kullanılmak üzere aynı muhitte bazı mülklerin dergâha vakfedildiğine dair belgeler de bulunmaktadır.

1790 yılında Seyyid Şerif Mehmed Efendi, Tekye Mescid Mahallesi'ndeki, çevresini; zâviye, dönemin şeyhi Hikmetizâde Mehmed Efendi (Dergâh'ın 4. postnişini) ve Küçüzkâde Hacı Ali Yusuf Ağa menzilleri, ayrıca yolun oluşturduğu büyük bir mülkünü zâviyeye vakfettiğini görüyoruz.¹⁵

¹⁰ İsmail Hakkı Bursevî, *Divan*, Bursa nüshası, 113a; Murat Yurtsever, İsmail Hakkı Bursevî Divan (Bursa: Arasta Yayınları, 2000), 357.

¹¹ Hayrettin Eldemir, İsmail Hakkı Bursevî Dergâhı (Bursa: Osungazi Belediyesi Yayınları, 2023), 35.

¹² Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz fi Bâbi'r-Ricâl*, 235b; Muslu-Namlı, *Tamâmü'l-Feyz fi Bâbi'r-Ricâl*, 410.

¹³ Bursevî, *Divan*, Bursa nüshası, 39b; Yurtsever, İsmail Hakkı Bursevî Divan, 327.

¹⁴ (*Bursa Şer'îye Sicilleri*, B 81), 62a; Meşihat Arşivi, *Şer'îye Sicilleri*, d-2742, 29/12/1124.

¹⁵ (*Bursa Şer'îye Sicilleri*, B247), 15b, 16a; Meşihat Arşivi, *Şer'îye Sicilleri*, d-2906, 1206; Mefail Hızlı, "Bursa Mahkeme Sicillerine göre Bursevî'nin Ailesi, Tekkesi ve Vakıfları", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (2004), 10.

1792'de İsmail Hakkı Zâviyesi vakfına, mütevellinin tasarrufunda olan aynı mahalledeki diğer bir vakıf menzilin "zamm u ilhâk" olduğunu görülmektedir.¹⁶

1793'te Tekye Mescid Mahallesi'nde oturan Rukıyye binti Abdullah'ın evinde ilgili kişiler ve diğer Müslümanlar huzurunda gerçekleştirilen "meclis-i şer'-i Nebevî"de, aynı mahalledeki iki katlı menzilin bütün haklarıyla vakfetmiştir.¹⁷

Hüseyin Vassaf, *Kemâl-nâme-i Hakkı* adlı eserinde; "*Bursa'yı ilk ziyaretim 1312 (1894) senesinde idi. Türbe ve hücreleri ve câmi-i şerif muhtâc-ı tamir olmuş idi. Beş sene sonraki ziyaretimde Hacı Ali Paşa merhumun himmetiyle hânkâhın etrafında bazı evler iştirâ (satın alma) olunmuş, türbe meydana çıkarılmış, dergâh-ı muallâ mükemmelen tamir edilmişti.*"¹⁸ şeklinde ifadeler göze çarpmaktadır. Hüseyin Vassaf'ın zikrettiği hususa bakılırsa, Hacı Ali Paşa dönemindeki tamir ve telvin işlemleri (1894) öncesinde dergâh etrafında bazı mülkler satın alınıp yapıları inhidam olunarak türbe ve dergâhın önünün açılmış olabileceğini söyleyebiliriz.

Yukarıda detaylarına yer verdiğimiz arşiv belgelerini değerlendirdiğimizde İsmail Hakkı Dergâhı'nın bulunduğu mahal ve çevresi hakkında hazretin mahalleye gelişi sonrasına ait ziyadesiyle malumat edinmekteyiz. Ayrıca hayatı hakkında birçok bilgiyi kaleme aldığı eserlerine derç eden Bursevî, Tekye Mescid Mahallesi'nde başlayan ikametleri sonrası Bursa'da farklı bir muhitte yaşadığına dair malumat da aktarmamaktadır. İsmail Hakkı Bursevî'nin 30 yılı aşan bir süre ikametlerini Bursa'da dergâhının bulunduğu Tekye Mescid Mahallesi'nde gerçekleştirdiğini söyleyebiliriz.

İsmail Hakkı Dergâhı ve çevresinin mülkiyet durumlarını bize gösteren arşiv belgeleri haricinde dergâhın farklı dönemlerde geçirdiği tamiratları da kayda alan belgeler ile karşılaşmaktayız. Dergâh bölümlerini de tarifleyen 1843 (1259) tarihli tamir keşif defterinde, inşa edilmişinden 120 yıl sonra tamire ihtiyaç duyulan dergâh yapıları için dönemin İsmail Hakkı Hankâhı post-nişini eş-Şeyh el-Hâc İsmail Efendi tarafından durum "ifâde ve isti'dâ" olununca "keşf ve mu'âyene" ettirilmesi cihetine gidilmiş ve ortaya konulan keşiflerle dergâhın onarılan yerleri birer birer gözden geçirilmiş, keşifler esnasında sarf olunan mesârif farkı da kayıtlara geçirilmiştir.

Bu onarım kaydına göre, zâviyede mevcut "tevhîdhâne -ki belgede semahâne ismi de kullanılmaktadır- tavan üzerine sarfolunan" ağaç aksâmının yanı sıra aynı yerin 21 adet pencere çerçeve ve camları tamir edilmiş, 300 neccâr ve 80 amele yevmiyesi verilmiş, sıvası ikmâl edilmiş, değişik renkteki boya ve nakış işçiliğine ödeme yapılmış, taş merdivenleri ve tırabzanları gözden geçirilmiş, yine belgenin orijinal ifadesiyle, "*muhyî-i hankâh-ı mezkûr merhûm-i müşârun-ileyhin kabr-i şerifinin etraf dıvârları ta'mirine harc u sarf olunmuş olan kirec ve borasan ve müceddeden inşa olan demir parmaklık ve ırgâdiye ve neccâriye*" ye de tahsisat ayrılmış, ayrıca hankâhın tamir gören "tahtânî sofası"na çok sayıda kereste alınmış, yeni yaptırılan iki büyük kapiya normalden büyük kilitler takılmış, bu arada hankâhın içinde bulunan sekiz odanın onarımıyla noksan çerçeveleri de ihmal edilmemişti.¹⁹

27 Ekim 1876 (8 Şevval 1293) tarihli Evkaf-ı Hümayun Nezaret-i Celilesine hitaben yazılmış belgede; "*müşrif-i harab olan dergâh-ı şerifine müteallik buyrulan irade-i seniyye mücebince kırk dört bin guruş masrafla tamirine mübazeret olunmuş ise de meblağ-ı mezburun nuhas [bakır] akçe verilmesinden naşi bazı mahalleri natamam kalmış olduğundan akçe farkının dabi itasıyla dergâh-ı mezkûrun kusur mahallerinin ikmali postnişin Faik Efendi tarafından istida bulunduğu ve müşârun ileyh hazretleri dergâh-ı şerifinin muhtâc-ı ta'mir olan mahallerinin masarifi olan mezkûr diye kıymet bedeller zikredilerek benüz natamam ma'ballı kalmış ise kaç guruş masrafla ikmâlî mümkün olacağı hakkında Sermühendis Mösyö Batyano tarafından bi'l-keşf tanzim ve ita olunan keşif defte-*

¹⁶ (Bursa Şer'îye Sicilleri, B89), 31a; Meşihat Arşivi, Şer'îye Sicilleri, d-2750, 29/12/1209; Hızlı, "Bursa Mahkeme Sicillerine göre Bursevî'nin Ailesi, Tekkesi ve Vakıfları", 10.

¹⁷ (Bursa Şer'îye Sicilleri, B86), 41a; Hızlı, "Bursa Mahkeme Sicillerine göre Bursevî'nin Ailesi, Tekkesi ve Vakıfları", 10.

¹⁸ Hüseyin Vassaf, *Kemâl-nâme-i Hakkı* (Bursa: Bursa İnceby Kütüphanesi, Genel, 129), 45; Murat Yurtsever, *Hüseyin Vassaf Kemâl-nâme-i İsmail Hakkı* (Bursa: Arasta Yayınları, 2000), 46.

¹⁹ Osmanlı Arşivi (BOA), *Tamir Keşif Defteri*, [EV-THR], Gömlek No. 147, 010; (Bursa Şer'îye Sicilleri), 22/7b; Meşihat Arşivi, Şer'îye Sicilleri, No. d-3044, 1260; Hızlı, "Bursa Mahkeme Sicillerine göre Bursevî'nin Ailesi, Tekkesi ve Vakıfları", 7.

rine göre, *dergâh-ı mezbur tamiratına başlanılalı iki seneye karîb olduğu cibetle bir müddet daha sarf eder ise yani mevsim-i şitâya kalacak olduğu surette tamiri icra edilen mahallerin dahi tekrar tamire muhtaç olacağı*" yazılmıştır.²⁰

Dergâhın tamiri sonuçlanmaması nedeniyle on dört yıl sonra 28 Ekim 1889 (3 Rebiulevvel 1307) tarihinde yazılan bir talimat yazısında; "*Mülga komisyona muhavvel işbu mazbata ve saire meali Bursa'da nâtamam kalan İsmail Hakkı Hazretleri Dergâh-ı Şerifi'nin dört bin sekiz yüz dokuz guruş daha masrafla ikmâl-i ta'miri vücûda geleceği hakkında olup böyle on dört sene evvelki bir keşif defteri üzerine şimdi muamele icrası kabil olamayacağından muabahren bu bâbda bir muamele cereyan ederek işbu evrakın hükmü kalmamış ise battalda hükmü baki ise te'kiden işcâr vukuunda icabına bakılmak üzere masarîfâtta hıfzı lazım gelir*"²¹ şeklinde belge düzenlenmiştir.

Yukarıdaki vakıf arşiv belgelerinde geçen dergâhın tamirine ilişkin dönem kayıtları yanı sıra dergâh ve dönemin postnişini Faik Efendi ile alakalı *Yâdigâr-ı Şemsi* adlı eserde; "*Şeyh Mehmed Fâik Efendi Dergâh'ın nısf-i meşihatı uhdesine tevcih olunduktan sonra işleri yoğunluğu münasebetiyle dergâh-ı şerife bakılamaz ve perişân bir hâlde kalır, Şeyh Efendi'nin İstanbul'a gidip geldikçe Hazreti Hakkı'ya hümet-i muhsûsası olan ve devr-i Hamidi'de başmâbeynci olup 1318 (1900) târihinde dergâh-ı şerifi kîse-i hamiyetden imâr eyleyen Hacı Ali Paşa tarafından olunan muâvenet sâyesinde dergâh-ı şerifhâl-i sabıkına ircâ edilir*" denmektedir.²²

1894 tarihli Hüdâvendigâr Vilayeti Salnâmesi 349. sayfasında "*musannifinden İsmail Hakkı Hazretleri'nin Dergâhı şerifi varidat vakfiyesinden tamir ve termim olmuştur*" şeklinde bir ibare geçmektedir.²³

Hüseyin Vassaf, 20 Mayıs 1901 tarihindeki gezi notlarını içeren *Bursa Hatırası* adlı eserinde, Bursevî Dergâhı ziyaretlerine ait kaleme aldığı bölümlerden birinde; "*Nihayet Dergâh-ı Şerifin kapısından girdim. Beş sene evvelki gibi, harâbe-zâr değildi. Ser-karîn-i hazret-i şehriyari Hacı Ali Bey, gerek hücreleri, gerek dergâhı pek mükemmel bir surette tamir ettirmiş.*" şeklinde ifade kullanmıştır.²⁴

Kamil Kepcioğlu *Bursa Kütüğü* adlı eserinde "*1843'te diğer tekkelerin tamiri esnasında bu Tekke de tamir edilmişse de bakımsızlık yüzünden tekrar harap olmuş ve 1900 yılında Ser-karîn-i şehriyari Hacı Ali Paşa'nın himmetiyle, Bursa İdâre-i Vilâyet Meclisi âzâsından diğer Hacı Ali Paşa riyasetinde teşekkül eden komisyon marifetiyle ve Halil Paşa valiliği zamanında mükemmelen tamir edilmiş ve tekkelerin ilgâsından sonra da cami olarak bırakılmıştır. İsmail Hakkı Hazretleri'nin kabir taşını dahi Hacı Ali Paşa (ser-karîn - başmâbeynci) tamir ve tecdid eylemiştir.*" şeklinde yazmıştır.²⁵

Hasan Taib Efendi dergâh tamiri için *Hâtıra Yâhud Mirât-ı Burûsa* adlı eserinin Ulucami ve civârı Elmalık Mahallesi bölümünde; Bu mahallede İsmail Hakkı Hazretleri'nin (Allah ruhunun sırrını kutsasın) dergâhı bulunmaktadır. Bu Dergâh haraba yüz tutmuştu; ama padişahın yakınlarından Hacı Ali Paşa Hazretleri'nin yüksek gayretleriyle vilayet idare meclisi üyelerinden kendi başkanlığında (burada Hacı Ali Paşalar karıştırılmış) bir komisyon oluşturulmuş, eski valilerden Halil Paşa zamanında mükemmel bir surette onarılmıştır. Padişahın tahta çıkışının 25. yıldönümüne rast gelen gün (31 Ağustos 1901), İsmail Hakkı Bursevî Dergâhı'nın açılış töreni gerçekleştirilmiştir. Caddeye bakan demir parmaklı kapı üzerinde şu yazı asılıdır. "*İsmail Hakkı kuddise sirruhul-âli hazretlerinin dergâh-ı şerifleridir. Sene 1316 (1898).*"²⁶ (Resim 3)

²⁰ Osmanlı Arşivi (BOA), *Vakıflar Arşivi*, [EV.MKT1554], Gömlek No. 104.

²¹ Osmanlı Arşivi (BOA), *Vakıflar Arşivi*, [EV.MKT1554], Gömlek No. 104.

²² Kara-Atlansoy, *Bursa Dergâhları/Yâdigâr-ı Şemsi*, 181.

²³ *Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi* (1312), 349.

²⁴ Mustafa Kara-Bilal Kemikli, *Hüseyin Vassaf/Bursa Hatırası* (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2011), 15.

²⁵ Kamil Kepcioğlu, *Bursa Kütüğü, İsmail Hakkı Âsitânesi* (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2014), 2/351-352

²⁶ Hasan Taib Efendi, *Hatıra ya da Bursa'nın Aynası* (Bursa: Bursa İl Özel İdaresi Yayınları, 2007), 87.

İsmail Hakkı Bursevî Dergâhı'nda Sultan II. Abdülhamîd'in karîn-i sani-i (daha sonra ser-karîni-başmâbeyncisi) olan Hacı Ali Paşa tarafından yaptırılan esaslı tamiratlar Câmî-i Muhammedî, dergâh hücreleri, İsmail Hakkı Hazretleri'nin kabir taşı ve bahçedeki evi ile bu evin altında bulunan çilehâne bölümü gibi dergâhın umumunu kapsamaktaydı.

Hüdavendigar Gazetesi 30 Ağustos 1894 tarihli "Âsar-ı Hayriye Tamiri" adlı haberde; "...Bursa'da defîn-i bâk-i itirnâk olan ecille-i musannifinden İsmail Hakkı Hazretleri dergâh-ı şerifinin muhtâc-ı tamir olan mahallerinin tamir ve termimi hakkında vaki olan tebliğat-ı mahsusa-i vilayetpenâbi üzerine keşfi bi'l-icrâ dergâh-ı şerif mezbûrun iki bin (2.000) gurus masrafla tamirat ve termimatının icra kılınacağı anlaşılmasına mebni mebalîğ-i mezkûrenin varidât-ı vakfiyeden tesviye ve ita ve tamiratın Vilayet Evkaf Muhasebeciliği ve Komisyon-ı mahsusanın Nezaret-i Osmaniye'siyle icrası, Meclis-i İdare-i Vilayetçe kararlaştırılarak evrak-ı keşfiyesi maâ tefriât mezkûr muhasebeciliğe havale buyurmuş ve icabı derdest icra bulunmuştur" denilerek dergâh tamirâtı için hazırlanan keşiften bahsetmektedir.²⁷

1894 yılı keşif sonrası dergâhta gerçekleştirildiği ifade edilen esaslı ta'miratlar ile alakalı olarak yazılan bilgilerde ilgili tamiratların Sultan II. Abdülhamid Han'ın başmâbeynci Aksaray Ortaköy'lü Hacı Ali Paşa'nın himmetiyle yapıldığı görülmektedir. Dergâhların sırlandığı 1925 yılı sonrasında bir dönem spor kulübü antrenman salonu olarak kullanılması gibi inşaatına aykırı kullanım dönemini yaşamış olan tekke de, 1951 yılında spor kulübünden tahsisatın alınarak Kur'an-ı Kerim Öğretimini Koruma Derneği'ne verilmesi sonrası dergâhta bir kısım tadilatlar yapılmıştır.

1952 tarihinde Kur'an hizmetlerine ait eğitim yuvası olarak faaliyet göstermeye başlayan dergâh avlusu, İsmail Hakkı Kur'an Kursu olarak anılanın yanı sıra Bursa'da Cumhuriyet Döneminde istisnai olarak "Tekke" adı ile anılan bir mekân olmuştur. İsmail Hakkı Bursevî'nin temellerini attığı dergâh avlusu Bursa'nın dini hayatı için önemli bir merkez olma konumunu da devam ettirmiştir.²⁸ 1963 yılında Bursa İmam Hatip Okulu da yine bu dergâh avlusunda açılmıştır. Bu dönemde Câmî-i Muhammedî'ye beton bir minare de ilave edilmiştir. Bazı kaynaklarda Dergâh ve Câmî-i Muhammedî'den bahisle; "Binayı latifin minaresi yoktu..."²⁹ şeklinde bilgiler de olsa, Kamil Kepecioglu'nun *Bursa Kütüğü* adlı eserindeki "İsmail Hakkı Âsitânesi" maddesinde; "1740'ta Câmî-i Muhammedî ile etrafındaki dokuz odasında barınan fukara ve dervişlerin iâşeleri için vazife tayin edilmiş olan miktar için dönemin şeyhi Hikmetî Mehmed Efendi, ta'âmiye'nin yeterli olmadığını ve camiinin vakfının da olmadığını belirtmiş, bunu müteakip camide ve minaresinde yakmak için Gazi Hüdavendigar Vakfı ziyadesinden her gün verilmek üzere 20 akçe şem' babâsi ile birlikte toplam 60 akçe tahsis edilmişti." şeklinde atıf yapılan belgede Dergâh 'ta bir minare varlığından bahsedilmiştir.³⁰

Bu bilgi haricinde arşivlerde yapılan inceleme esnasında 24 Rebiulahir 1285 (1868) tarihinde Nişân-ı Hümâyün'a yazılmış olan bir belgede; "Müşârunileyh İsmâil Hakkı Efendi Câmî-i Şerif ve minâresi için izdiyâd-ı vakf-ı mezbûrdan almak üzere yevmi on akçe babâ-i rûğan-ı zeyt ve yevmi altı buçuk akçe câmi-i mezbûrun babâ-i şem'-i rûğan vazîfelerinin nisf bisseleri tekje-i mezbûr şeybi Şeyh Seyyid İsmâil Efendi'nin uhdesinde iken..." diye yazarak, caminin minaresinde yakılmak üzere verilecek 10 akçe zeytinyağı tahsisatından bahsedilmektedir.³¹

İsmail Hakkı Bursevî, Türk mü'ellifleri arasında mümtaz bir simadır. Bugüne kadar isimleri kayıt altına alınabilmiş ve kendi hatrı ile yazılmış eserlerinin sayısı 132'dir. Divanlarındaki beyit sayısı 10.000'den fazladır. Sayı-i âsârının mühim kısmını dergâhlarında kaleme almış olup, vefatlarından sonra da hacimli bir kitaplığının varlığını kütüphane demirbaş defteri ile Mehmed Şemseddin Ulusoy ve Hüseyin Vassaf gibi son dönem Osmanlı münevverlerinin kaleme aldığı satırlarda da görmekteyiz.³²

²⁷ *Hüdavendigar Gazetesi*, (27 Safer 1312/17 Ağustos 1310 [30 Ağustos 1894]), 1.

²⁸ Bayram Sarıcan- Mustafa Öcal, *1930'lardan Günümüze Bursa'da Dini Hayat* (Bursa: Düşünce Yayınları, 2005), 92.

²⁹ Vassaf, *Kemâl-nâme-i Hakkı* (Bursa: Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 129), 19; Yurtsever, *Hüseyin Vassaf Kemal-nâme-i İsmail Hakkı*, 21.

³⁰ Kepecioglu, *Bursa Kütüğü*, *İsmail Hakkı Âsitânesi*, 2/351.

³¹ Osmanlı Arşivi (BOA), *Evkaf/Nezaret Muhasebe Kalemi*, [24/R/1285], Gömlek No. 01327, 00064.

³² Kara-Atlansoy, *Bursa Dergâhları/Yadigar-ı Şemsi*, 170.

İsmail Hakkî Bursevî'nin Şerh el-Usul el-'Aşere adlı eserinin hâtimesinde bulunan bir bilgidir; “*Bu şerb-i latif ve beyân-ı münîf min-kâr-ı kalem-i şeyb İsmail Hakkî'dan çekide ve imzâ-i ihtimâm-ı keşide olup 1137 Şehr-i Rabîu'l-evvelin evâbirinde Bursa'da Câmî-i lâmi-i Muhammedî'ye muttasıl kütüphanede sureti risâlede kitâb-ı celil oldu. Ve gaybdan tenzil olunup âlem-i şebâdette şekl-i bedî-i buldu*” şeklinde yazmaktadır. İsmail Hakkî Hazretleri'nin kendi yazdığı eserden anlaşıldığı şekliyle kütüphanesinin caminin bitişiğinde olduğudur.³³

Câmî-i Muhammedî batı duvarında vaktiyle var olan bir kapıdan Dergâh'ın harem dairesi olarak kullanılan bölümüne ait bir koridor ile şeyh efendinin meşrutasına ulaşıldığı, hazretin kitaplarından oluşan kütüphanesinin ise bu koridorda bulunan bir odada bulunabileceği 1951-54 döneminde tekkede hafızlık talebesi olarak bulunan Sami Uslu tarafından ifade edilmektedir.³⁴

İsmail Hakkî Bursevî, Şam ve Üsküdar ikametleri sonrası ahir ömürlerini geçirdikleri Bursa'da kaleme aldıkları *Kitâbu'n-Netice* adlı eserinde “*Yatan-ı aslim Bursa'ya giderek Câmî-i Muhammedî binasını yapmaya muvaffak oldum, her yüzden bâki eserimiz olarak kaldı*” diyerek dergâhlarında inşa ettirdiği camilerinden bahsetmektedir. Bursa'ya yeniden göç ederek tüm varikatlarını bir bina inşa etmek üzere dergâhları için tasarruf etmişlerdir. Bu durumu kendi yazma eserlerinde şu şekilde kaleme almışlardır. “*El-hamdü lillâhi Teâlâ bu işareten evvel nemiz var ise câmî-i şerîf binasına sarf edip murâdımız üzere mücerred kalmışız ve alâka-i dünyâyı bi'l-küllîyye kat'edip kaldırmışızdır.*”³⁵

Mehmed Şemseddin Ulusoy *Medâr-ı Şemsi* adlı eserinde Câmî-i Muhammedî'den bahisle; “*Tekkes-mescid Mahallesi'nde vâki İsmail Hakkî Hazretleri'nin tekkesidir. Yâdigâr-ı Şemsi nâm eserimizde tafsilat vardır. Tekâyânın ilgâsı münasebetiyle burasını cami olarak ibkâ ettirmişler ise de Diyanet İşleri'ne merbût kadro dâhilinde değildir. Tevhîdhâne epeyce büyüktür. Şarktan garba on altı, şimâl-den cenûba on dört adımdır. Pencereler üstünde İsmail Hakkî'nin hattıyla ebyat vardır. Mibrâbın cihetinde alt-üst iki, sol tarafta alt-üst beşer, arka cihetinde kapının tarafeyninde birer pencere vardır. Kapının üstü mahfel, altı maksûrelerdir. Sağ cihet kafestir. Minber, kürsü, sakfi, zemini ahşaptır. Son cemaat mahalline sekiz ve on bir ayak merdivenle çıkılır. Kapının üstünde bâninin söylediği tarih vardır ki 1135 (1722) “*Temme beytullah sallû va'budû*” (Allah'ın evi tamamlandı, namaz kılınız, ibadet yapınız.) misrâ tarihtr.³⁶*

Bursa Eski Eser Sevenler Kurumu adı altında kurulan sivil inisiyatif ile birçok anıtsal yapı yanı sıra kadim tarihimize ışık tutan sivil mimarlık örneği binanın günümüze ulaşmasına arkadaşları ile vesile olan Kâzım Baykal, *Bursa ve Anıtları* kitabında İsmail Hakkî Bursevî Camii'nden bahsederken; “*Dergâh ahşap, üstü kiremit, alt katı odalar, üst katı semahâne, taş merdivenlerden çıkıktan sonra kapı üstünde İsmail Hakkî'nin yaptırdığını bildiren kendi şiir kitâbesi var. Bu binaya Levhi Hasan Efendi isminde bir edip tarih manzumesi yazmış. Levhi Hasan divan sahibi bir edip ve müderris olup 1265/1752 de vefat ile Deveciler mezârlığına gömülmüştür*” şeklinde Câmî-i Muhammedî ve yapılanlar hakkında bilgileri kaleme almıştır.³⁷

Fransız arkeolog ve mimar Albert Gabriel'in 1958 yılında Paris'te *Une Capitale Turque: Brousse/Bursa* adıyla iki cilt halinde Bursa'daki yapıların tam envanterini vermek, temel ve karakteristik özelliklerini tespit etmek amacıyla neşrettiği kitabında İsmail Hakkî Tekke ve Semahanesi'nin planına yer vermiştir.

Albert Gabriel, İsmail Hakkî Dergâhı'ndan bahsederken; “*Semahane taştan yapılmış ve birçok odaya sahip bir alt katın üstünde bulunmaktadır. Mibraplı odanın güney duvarı da aynı şekilde taştır, yapının diğer cephe yüzeyleri ise ahşap ve kerpiçtendir. Kuzeyde odanın önüne taş basamaklarla geçi-*

³³ İsmail Hakkî Bursevî, Şerh el-Usul el-'Aşere, hitam.

³⁴ Eldemir, İsmail Hakkî Bursevî Dergâhı, 89.

³⁵ İsmail Hakkî Bursevî, *Kitâbu'n-Netice*, 3a; İsmail Hakkî Bursevî, *Kitâbu'n-Netice*, nşr. Ali Namılı (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 7.

³⁶ Mustafa Kara-Betül Taraççı-Selime Terzioğlu, *Bursa Camileri ve Medreseleri Medâr-ı Şemsi, Devvâr-ı Şemsi* (Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2021), 78-79.

³⁷ Kazım Baykal, *Bursa ve Anıtları* (Bursa: Aysan Matbaası, 1950), 120.

len ahşap direkli revak gelmektedir. Merdiven altına çeşme yerleştirilmiştir. Tekkenin kitabelerinde H. 1135'te kendi imkânlarıyla tekkeyi yaptırmış olan ve H. 1137'de vefat eden İsmail Hakkı'nın adı tekrarlanmaktadır. 19. yy'da şimdiki şekliyle semahänenin restore edilip yeniden yapılmış olması muhtemeldir. Eserimize almış olduğumuz bu bina yüksek sanatsal değerde bir eser değildir ancak, ölçülü yapılmış ve doğru inşa edilmiş yapıdır. Ancak bugün yok olmuş, Bursa'nın sosyal hayatında önemli yer tutmuş olan dini ve tasavvufî ayinlerin çerçevesi olmuş ve bu sıfattan dolayı zikredilmeyi hak etmiştir." diyerek yapı ve fonksiyonunu övmüştür.³⁸

Gabriel'in kitabında verilen fotoğraf ile plan şeması incelendiğinde son cemaat mahallinin pencere ile kapatılmadan önceki hali görülmektedir. Son cemaatin kapatılmadan önceki haline benzer bir çalışmaya 18.06.1949 tarihli Saim Ülgen arşivinde de rastlanmaktadır. Söz konusu plan ve çizimlere göre; her iki cepheden devam eden beden duvarı son cemaat mahallini yarı açık revaklı hale getirmiş, enine dar ve uzun bu revaklı kısmın batı istikametinde beden duvarına kadar uzanmadığı görülmektedir. Keza son cemaate bakan pencerelerin sayısının, kapı mihrap aksında simetri oluşturacak sayıda olmayıp sağ ve solda birer adet olacak şekilde çizilmiştir. Cami harim bölümünün (10,5 x 12,5) ebatında olduğu, cümle kapısından içeri girildiğinde sağda ve solda iki maksûrenin bulunduğu bu maksûrelerden müezzin mahfili olarak ta kullanılan sağ taraftakinden fevkâni mahfil katına çıkış merdiveni bulunduğu görülmektedir. (Resim 4)

İsmail Hakkı Dergâhı ve Câmi-i Muhammedî'de yapılan 1951 yılındaki yenileme ve tamiratlar esnasında son cemaat mahallinin ahşap pencere ve cemeânla kapatıldığı, 1963 yılındaki tamirat ile de mahfil katının son cemaat kısmına doğru büyütülmüş olduğu görülmektedir. (Resim 5)

Cami son cemaat yeriyle birlikte 13,85 × 21,75 m. ölçüsünde ahşap tavanlı ve kiremit çatılıdır. Caminin mahfili, son cemaat mahallinden başlayarak önde kare kesitli iki ahşap ayak üzerine oturmaktadır. 1963 yılında mahfil katının harim kısmına doğru büyütülmesinin yanı sıra son cemaat mahalli üzeri de mahfil kısmına ilave edilmiştir.

İsmail Hakkı dergâhı avlusunda kurulan Kur'an-ı Kerim Öğretimini Koruma Derneği, tekkedeki faaliyetlerini ilerleyen süreçte İmam Hatip ve İlahiyat Öğrencilerine Yardım Derneği adı altında devam ettirmiştir. Dernek, Vakıflar Müdürlüğü'nden gerekli izin ve tahsisatı alarak evvelce muattal olan ve yıkılmaya yüz tutan İsmail Hakkı Bursevî Dergâh binalarında farklı zamanlarda yapılara müdahaleleri ile kapsamlı tamiratları olmuştur. Bu müdahalelerinin en kapsamlısı 1980 yılında yapılmıştır. Maalesef bu tadilat, ahşap çatıklı bağdadi sıvalı yapının, tuğla duvara tahvil edilmesi nedeniyle eserin mimari yapı özgünlüğüne çok ciddi zararlar vermiştir. Binaya yapılan müdahale ile sadece dış cephede fiziki değişim meydana gelmekle kalmamış, iç mekândaki ahşap aksam ve tezyinatını da ortadan kaldırılmıştır. Böylece hem içi hem dışıyla cami beton görümlü bir hale dönüştürülmüştür. 1980 yılının farklı aylarında Câmi-i Muhammedî'de çekilen resimlerde, iç mekân içerisinde görülen sıcaklık ile kalbe huzur veren mekân hissi, tadilat sonrası ortadan kaybolmuştur. (Resim 6)

Binanın özgünlüğü ve taşıdığı hatıraları dikkate almayan bu dönüşüm esnasında İsmail Hakkı Dergâhı Câmi-i Muhammedî pencerelerinin pervaz içlerinde bulunan kitabelerin de söküldüğü görülmüştür. Ortaya çıkan durumu yayınladığı "Bir Zamanlar Bursa'ydı, Bir Payitahtın Pâyimalı" adlı eserinde fotoğraflarla belgeleyen Safiyüddin Erhan Bey, kitâbelerdeki şiirlerin turük-ı aliyyeden merhum Hüseyin Vassaf Bey'in Kemâl-nâme-i Hakkı adlı eserinde bulunduğunu Kazım Baykal'ın Bursa ve Anıtları eserine atıfla zikretmiştir. Ayrıca dergâhın pencerelerine ait sökülen kitabelerin bulunduğu pervazlardan aldığı bir kısım parçaları kırk yılı aşkın bir süre saklamış ve yıllar sonra 2023 yılında dergâhın pencere değişimi esnasında bu beyitlerin yeniden yerine konulmasına imkân oluşturmuştur. (Resim 07)

İsmail Hakkı Dergâhı'nda 1980 yılında görülen bu betonlaşma, yapıların orijinal mimarisinden pek çok özelliği alıp götürmüştür. Dergâhın ilk günkü rûhaniyetine ve eski zarafetine yeniden

³⁸ Albert Gabriel, *Une Capitale Turque Brousse* (Bir Türk Başkenti Bursa), çev. Neslihan Er, Hamit Er, Aykut Kazancıgil (Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2008), 160.

dönmesi velûd mutasavvıfa karşı vazifemiz, muhibbânının gönlünü kazanmak için vesiledir. İsmail Hakkı Bursevi Dergâhı'na "*Gülşen-i Bülbülân-ı Celvetiyân*" denmiş, O gülşenden bugün geriye ne kaldı?

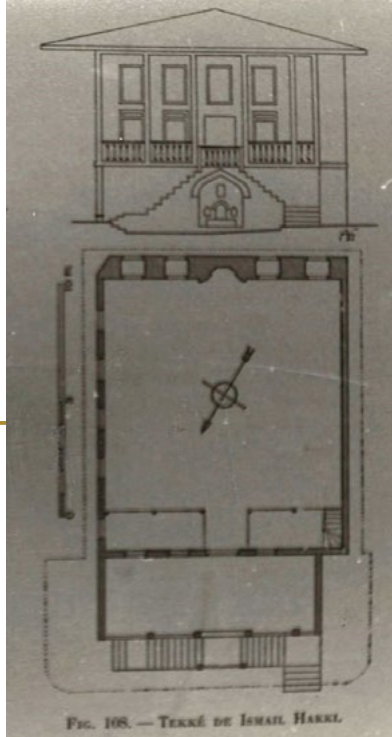
Hüseyin Vassaf, Bursa Hâtırası adlı eserinde; "*İsmail Hakkı Câmi-i Şerifin derûnuna girdiniz mi, gam ve kasvet ve meyl-i dünya sizden zail olur. O kadar müferreh, o kadar münşerih bir mabed-i mukaddesdir ki, içinden çıkmasını canınız istemez.*" diyerek Dergâha ait güzelliklerden bahsetmişlerdir. Vefatlarının 300. yılında andığımız İsmail Hakkı Bursevi'nin, kaleme aldığı eserlerinin ve ahir ömürlerinde inşa ettikleri dergâhlarının, kıyamete kadar yaşaması dua ve niyazıyla "sâdık-ı Hakkı" olarak kalasınız.

2-Kabir Ön Taşı

3-Tekke Kapısı

4-Albert Gabriel'in Tekke Çizimi

5-Kapatılan Son Cemaat Yeri

6-İç Mekân, 1980

7-Sol Ön Pencere

8-Hazire ve Tekke

9-Tekke Doğu Cephede

10-Tekke Doğu Cephe, 1980

11-İsmail Hakkı Bursevî Kabir Taşı

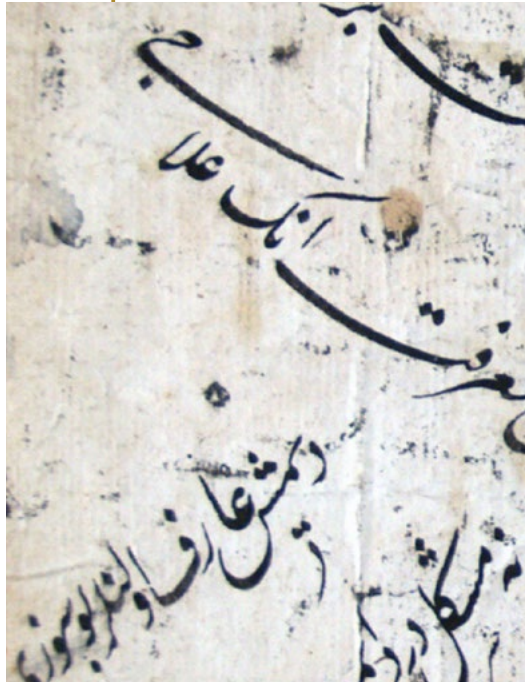
İSMAİL HAKKI BURSEVÎ'NİN ESERLERİ

Hilal Nur KILIÇ*

İsmail Hakkı Bursevî eserlerini genel itibariyle; ayet tefsirleri, hadis şerhleri ve tasavvufî konular ağırlıklı; manzum, mensur karışık ve Arapça-Türkçe olarak kaleme almıştır. Müellif vasfıyla oldukça bereketli bir ömür geçirmiştir. Pek çok seyahat ve ziyaret dolu seneler içerisinde mütemadiyen yazıma devam etmiştir. Aşağıda hazırlanan listede Bursevî'ye ait her bir eser; dili, varak sayısı, kütüphane kaydı, muhtevası gibi temel bilgiler eksik bırakılmadan telif tarihine göre sıralanarak ele alınmaya çalışılmıştır. Bunu yaparken Ali Namlı'nın "*Kitâbetle Mübtelâ Olmak: İsmail Hakkı Bursevî*" makalesi ve "*İsmail Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı*" kitabı, Özlem Güngör'ün "*İsmail Hakkı Bursevî ve Eserlerine Dair Bir Bibliyografya Denemesi*" makalesi ve Mahmûd Nâsîh tarafından yazılıp M. Murat Yurtsever tarafından hazırlanan "*Sübhatü's-Sâlikin İsmail Hakkı Bursevî'nin Şiirleri ve Takrirleri*" kitabının "*Telif Sırasına Göre Eserleri*" başlığı kaynak olarak kullanılmıştır. Ayrıca Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı bünyesinde bulunan Yazma Eserler Veritabanı'na ait <https://portal.yek.gov.tr/works/search/full> internet adresinden de dijital bir kaynak olarak istifade edilmiştir.

1. Nuhbetü'l-Letâ'if / h. 1085

Fıkıh, vâridat ve tasavvuf konularının ihtiva eden 86 varaklık, Arapça bir eserdir (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 138 B, 25849, müellif hattı). Eser üzerine Necmi Sarı "*İsmail Hakkı Bursevî'nin Şerhu*

* Doktora Öğrencisi, Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 712022011@ogr.uludag.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3505-1273

Nubbeti'l-Fiker Adlı Eserinin Tabkik ve Tablîli" adıyla doktora tez çalışmasını tamamlamıştır. (Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017).

2. Mecâlisü'l-Va'z ve't-Tezkîr / h. 1086

Vaaz ve nasihat konularına dair matbu, 176 varaklık, Arapça bir eserdir. Eser iki kez basılmıştır (İstanbul, 1303, 1266).

3. Şerhu Mukaddimeti'l-Cezerî / h. 1103

İbnü'l-Cezerî (v. 833/1429)'nin tecvitle ilgili Mukaddime'sine yazılmış 7 varaklık, Arapça bir ta'likadır. (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 38, 176-183, müellif hattı).

4. Şerhu Risâle fi Âdâbi'l-Münâzara li-Taşkôprizâde / h.1092

Mübâhese ve münâzara adabına dairdir. Taşkôprizâde Ahmed Efendi (v. 968/1561)'nin "*Risâle fi İlmi Âdâbi'l-Babs*" adlı eserinin Arapça, 30 varaklık şerhidir. Basılmıştır (İstanbul, 1273).

5. Şerhu'l- Hadîsi'l-Erba'in / ?

Riyâzu's-Sâlihîn'den seçilen kırk hadise kimi kısa şerhler düşülerek yazılmış Arapça, 14 varaklık bir eserdir. (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 38, müellif hattı).

6. Şerhu'l-Fıkhi'l-Keydâni / h. 1094

Lütfullah Fâzıl en-Neseî el-Keydâni'nin "*Mukaddimetü's-Salât*"ına yazılmış Arapça, 19 varaklık bir şerhidir (Âtıf Efendi Kütüphanesi, 873, müellif hattı).

7. Mecâlisü'l-Müntehabe / h. 1094

Vaaz ve nasihatlere dair 101 varaklık, Arapça bir eserdir. Hüdâyi'nin "*el-Mecâlisü'l-Va'zıyye*" (Nefâisü'l-mecâlis) adlı eserinden ve diğer bazı eserlerden intihâb edilmiştir (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 32, müellif hattı).

8. Kitâbü'l-Furûk (Furûk-ı Hakkî) / ?

Arapça dil yapısına dair 44 varaklık bir eserdir. Arap dilinde eş veya yakın anlamlı kelimeler arasındaki farklara dair "*el-Furûk*" bölümü kitap adı olmuştur. Gazzizâde Abdullatif Efendi (v. 1247/1832) tarafından ihtisar edilmiştir (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Orhan Gâzi, 1626). Çeşitli tarihlerde basılmıştır (İstanbul, 1251, 1291, 1310, 1317). Ali Enver Efendi tarafından "*el-Vüsûk fi Tercemeti'l-Furûk*" adıyla Türkçeye tercüme edilerek *Mekteb* (1311-1312) ve *Hazîne-i Fûnûn* (1313) mecmuasının bazı sayı-larında yayınlanmıştır. Ömer Aydın, Türkçe'ye tercüme etmiştir (İstanbul, 2011). Eser üzerine Mehmet Faruk Çifçi, doktora tezi hazırlamıştır. (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013).

9. Mecmû'atü Âyâtî'l-Müntehabe / h. 1097-1098

Bazı ayetlerin tefsirine dair 14 varaklık, Arapça bir risaledir. (İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, AY, 1363).

10. Mecmûatü't-Tefâsir / h.1098-1123

Bazı ayetlerin tefsirine dair 267 varaklık, Arapça bir eserdir. (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 33).

11. Makâlât-ı İsmail Hakkî / h.1098-1100

Bazı manzumeleri, muhtelif makale, mektup ve risaleleri hâvî 159 varaklık bir mecmuadır. (Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Genel, 3504, müellif hattı). Basılmıştır (Bulak, 1257, İstanbul, 1288).

12. Dîvân-ı İsmail Hakkî (Fütûhât-ı Burûseviyye) / h. 1098

Gazellerin çoğunlukta olduğu, az sayıdaki Arapça ve Farsça gazelle birlikte kâfiye sırasına göre tertip edilmiş Türkçe divandır. Hece vezni ile yazılmış ilahiler de aynı tertip halinde gazeller arasında yer alır. (Bulak, 1257) ve (İstanbul, 1288)'da basılmıştır. Divan hakkında M. Murat Yurtsever tarafından doktora tezi hazırlanmış (Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1990) ve basılmıştır (Bursa, 2000).

13. Es'ile-i Şeyh Mısıri'ye Ecvibe-i İsmail Hakkî / ?

Niyâzi-i Mısıri (v. 1105/1694)'nin "Müşkilim var size ey Hak dostları eylen küşâd" dizesi ile başlayan ve çeşitli sorular soran şiirinin şerhidir. *Makâlât-ı İsmail Hakkî* eseri dâhilinde iki kez basılmıştır (Bulak, 1257, 3-9; İstanbul 1288, 3-8). Eseri Abdullah Çaylıoğlu yüksek lisans tezi bünyesinde Latin alfabesine aktarmış (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994) ve bu tez basılmıştır (İstanbul 1999).

14. Levâih Teteallaku bi-Ba'dı'l-Âyâtı ve'l-Ehâdis / h. 1098

İsmail Hakkî'nin gönlüne kimi ayet ve hadislerle dair doğan manevî tecelliler (lâiha) içermektedir. *Makâlât-ı İsmail Hakkî* dâhilinde iki kez basılmıştır. (Bulak, 1257; İstanbul, 1288).

15. Risâletü't-Tehaccî fi Hurûfi't-Teheccî / h. 1100

Harflerin sırlarına ve remzlerine dair Arapça, 15 varaklık bir risâledir. (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 162, müellif hattı).

16. Mecmû'atü'Âyâtı'l-Müntehabe / h. 1100-1102

Bazı ayetlerin tefsirine üzerine yazılmış 52 varaklık, Arapça bir eserdir. (İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY, 3706, müellif hattı).

17. Şerhu'l-Hadis "el-Mü'minü Mir'atü'l-Mü'min" / h. 1102

"Mümin müminin aynasıdır." hadisinin 4 varaklık, Arapça bir şerhidir (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 41, müellif hattı).

18. Mecmûatü'l-Esrâr / ?

Bursevî'nin şeyhi Osman Fazlî Efendi başta olmak üzere mutasavvıfların muhtelif eserlerinden yapılan seçmelerden oluşan 125 varaklık, Arapça bir eserdir. *Tamâmü'l-Feyz* ile konu benzerliği taşır. (Âtîf Efendi Kütüphanesi, 1500).

19. Kitâbü Tamâmi'l-Feyz fi Bâbi'r-Ricâl / h. 1103

İsmail Hakkî'nin şeyhi Osman Fazlî Efendi'nin yaşayışını, eserlerini, kerametlerini, devlet erkânıyla ilişkilerini, şeyhinin birebir ve toplu sohbetlerinden notlarını kaydettiği Arapça, 244 varaklık bir eserdir. (Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Revan Köşkü, 497). Kitapta Celvetiyye'nin tarikat adabına da değinilmiştir. Eser hakkında Ramazan Muslu ve Ali Namlı tarafından yüksek lisans tezleri hazırlanmıştır (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994) ve basılmıştır (thk. Ahmed Ferid el-Mezîdî Beyrut 2010; thk. Ramazan Muslu ve Ali Namlı, c. I-II, Dımaşk: Dâru Ninawa, 2011).

20. Ferahu'r-Rûh (Şerhu'l-Muhammediyye) / h. 1105-1107

Yazıcızâde Mehmed Efendi'nin kaleme aldığı *Muhammediyye*'ye yazılmış Türkçe bir şerhtir. Üç cilt ve 500 varaktan müteşekkil hacimli bir eserdir. İki ve üç cilt hâlinde muhtelif defalar basılmıştır (Bulak, 1252, 1255, 1256, 1258; İstanbul, 1274, 1294).

21. Şerh-i Salavât-ı İbn Meşîş / h. 1113

Salavât-ı şerife şerhini içeren 20 varaklık Türkçe bir risaledir. (Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah,

217, 76-97) İki kez basımı yapılmıştır. (Bulak, 1279; İstanbul, 1256). Eser üzerine Zehra Çelebi tarafından “*Tasavvuf Tarihinde Vird-Hizb Geleneği ve İsmail Hakkı Bursevi'nin “Şerh-i Salavât-ı Meşîşîyye” İsimli Eseri*” adıyla yüksek lisans tez çalışması yapılmıştır. (Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007). Nedim Tan esere dair “*Varlığın Dili -İbn Meşîş Salavatı ve Şerhi*” adıyla 2014 yılında bir kitap yayınlamıştır. (İstanbul, 2014).

22. Es'iletü's-Sahafîyye ve Ecvibetü'l-Hakkîyye (Şerhu'l-Atâ li-Ehli'l-Gitâ) / h. 1114

Şeyh Mehmed Sahafî'nin (v. 1146/1733) manzum sorularının cevaplarını ihtiva eden Türkçe, mensur, 73 varaklık bir şerhtir. (Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi, 250, 73) Eser üzerine Zülfiye Eser tarafından “*İsmail Hakkı Bursevi'nin Es'iletü's-Sahafîyye ve Ecvibetü'l-Hakkîyye Adlı Eseri*” adıyla yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003).

23. Er-Risâletü'l-Câmia li'l-Mesâil'n-Nâfia / h. 1114

Fıkıh ve kelâm ilminin bazı hususlarına dair 120 varaklık, Türkçe bir eserdir (Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hüdâyi, 442). Eser hakkında Fatmanur Betül Öncel tarafından yüksek lisans tezi hazırlanmıştır (Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009).

24. Vâridat-ı Hakkîyye (Vâridat-ı Kübrâ) / h. 1114-1115

Vâridat ve şerhlere dair 152 varaklık, Arapça bir eserdir (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 86, müellif hattı). Eser üzerine Betül İzmirli “*İsmail Hakkı Bursevi'nin Vâridat-ı Hakkîyye'si*” adıyla yüksek lisans tezi hazırlamıştır. (Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010).

25. Risâletü Eyyühe'l-Bülbül / h. 1115

Bursevi'nin vâridatı ve şerhlerine dair 25 varaklık, Arapça bir eserdir. “Bülbül” ile gönül kastedilmiştir. (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 86, müellif hattı).

26. Kitâbü'ş-Şecv / h. 1115

Hayatın türlü zaruret ve müşkülâtını konu alan 25 varaklık, Arapça bir eserdir. (Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi, 789, müellif hattı).

27. Kitâbü'l-Hutabâ / h. 1114-1115

Bursevi'nin muhtelif hutbelerini ihtiva eden 40 varaklık, Arapça bir eserdir (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 85, müellif hattı).

28. Mecmûatü'l-Fevâid / h. 1115-1116

Vâridatı ve şerhleri ile pek çok manzumesinin bulunduğu 184 varaklık, Arapça-Türkçe bir mecmuadır. (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 87, müellif hattı). Eser üzerine Tubanur Kaya, “*İsmail Hakkı Bursevi'nin Fevâid Mecmûası Üzerine Bir İnceleme (Transkripsiyonlu Metin)*” adıyla yüksek lisans tezi hazırlamıştır. (Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019).

29. Mecîü'l-Beşir li-Ecli't-Tebşir

Hız İsa tarafından Hz. Muhammed'in müjdelanmesine dair Saff sûresinin 6. ayetinin tasavvufî tefsirini hâvî Arapça, 26 varaklık bir risaledir. Eserin hâmişlerinde Bursevi'nin elliden fazla manzumesi mevcuttur. (Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi, 789, müellif hattı).

30. Rûhu'l-Mesnevî (Şerhu'l-Mesnevî) / h. 1116

Mevlânâ (v. 672/1273)'nın *Mesnevî'sinin* ilk 738 beytinin 610 varaklık, Türkçe şerhidir. İstanbul'da 1285 ve 1287'de iki cilt hâlinde basılmıştır. Eserin ilk cildi üzerine Saliha Baryaman yüksek lisans tezi hazırlamıştır (Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000). İkinci cildi üzerine Mustafa Efe tarafından yüksek lisans tez çalışması yapılmıştır (Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002). Ese-

rin tamamı ise İsmail Güleç tarafından doktora tezi olarak çalışılmış (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002) ve basılmıştır (İstanbul, 2004, 2017). Bunlardan başka son dönemlerde eser Büyüyenay Yayınları bünyesinde Suat Ak tarafından hazırlanarak “*Mesnevî'nin Rubu*” adıyla tekrar basılmıştır.

31. Şerhu'l-Kebâ'ir (Rumûzü'l-Künûz) / h. 1116

Büyük günahlara ve bunlardan uzak durmaya dair 60 varaklık, Türkçe bir eserdir. Basılmıştır (İstanbul, 1257). Ayrıca eser hakkında İbrahim Halil Güler tarafından yüksek lisans tezi hazırlanmıştır (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005).

32. Rûhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'an / h. 1096-1117

Müellifin en meşhur eseridir. Daha çok işârî tefsirler arasında sayılır fakat diğer tefsir türlerinin pek çok özelliğini de taşır. Ayetleri Arap dili, kıraat, sebep-i nüzûl, hadis, fıkıh, kelâm gibi ilimleri ilgilendiren yönleriyle de ele alan, rivayet ve dirayet tefsirlerinin çoğu usulünü kendinde toplayan kapsamlı bir tefsirdir. *Rûhu'l-Beyân* başta klasik tefsirler olmak üzere çeşitli kaynaklardan faydalanılarak telif edilmiş, günümüze kadar özellikle önemli bir kaynak olarak gelmiştir. (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 12-27, müellif hattı). Üç, dört, altı ve on cild hâlinde muhtelif defalar basılmıştır. (İstanbul, 1255, 1285, 1286, 1306, 1330; Bulak, 1255, 1264, 1276, 1278, 1287; Beyrut, 2001, 2013).

33. *Rûhu'l-Beyân* muhtasarları, Türkçe ve Urduca'ya tercümelerinin yanında pek çok ilmi ve akademik çalışmaya da konu olmuştur. Bunlardan bir kısmı aşağıda verilmiştir.

Ali Namlı (2008), “*Rûhu'l-Beyân*” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul Diyanet Vakfı Yayınları, c. 35.

Sâkıb Yıldız (1972), *Türk Müfessiri İsmail Hakkı, Hayatı, Eserleri ve Rûhu'l-Beyân Tefsiri*, (Sorbonne Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Paris).

İsmail Hakkı Bursevî (1988), *Tenvîru'l-Ezbân Min Tefsiri Rûhi'l-Beyân* (İhtisas ve Tahkik: M. Ali Sâbûnî) c.4, Dimaşk, Dâru'l-Kalem.

Seyit Avcı (2005), *Rûhu'l-Beyân -Kur'an Meâli ve Tefsiri, Hadislerin Tabrici* İstanbul, Erkam Yayınları.

İsmail Hakkı Bursevî (2002), *Muhtasar Rûhu'l-Beyân Tefsiri* (nşr. Muhammed Ali Sâbûnî) c.1-10, İstanbul Damla Yayınevi.

İsmail Hakkı Bursevî (2006), *Rûhu'l-Beyân Kur'an Meâli ve Tefsiri* (Arapçadan tercüme Mustafa Altundağ) İstanbul, Erkam Yayınları.

İsmail Hakkı Bursevî (2014), *Rûhu'l-Beyân'dan Kıssalar ve Hisseler* (çev. Recep Tutar) İstanbul, Muallim Neşriyat.

Derviş Dokgöz (2020), *Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân Tefsirindeki Usûli ve Fıkhi Görüşleri*, (İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi).

Fatma Çalık (2002), *Rûhu'l-Beyân'da İşari Tefsir Anlayışı*, (Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa).

M. Fatih Hasçıçek (2000), *İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân'ında "Nefs Kavramı"*, (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Muzaffer İnneci (2018), *Bursevî ve Rûhu'l-Beyân Adlı Eserinde Hak Kavramı*, (Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Fatih Oruç (2008), *İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân Tefsirinde Hârikulâde Olaylar*, (Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Ömer Özbek (2003), *Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân Adlı Tefsirinde "Usûl-i Aşere"*, (Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Azize Süzer (2014), *İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân Adlı Tefsirindeki Hadislerin Tahrîci ve Değerlendirilmesi (Nisa Sûresi Örneği)*, (Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

34. Vâridat/ h. 1116

“Min Vâridatî'l-Fakîr eş-Şeyh İsmail Hakkî Min Evâhiri Zilhicce Min Seneti 1116” ibaresi ile başlar ve kimi listelerde bu şekilde isimlendirilmektedir. Bursevî'nin vâridatı ve şerhlerine dair 160 varaklık, Arapça bir eserdir. (Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi, 789, müellif hattı). Eser içerisinde Türkçe şiirlerine de yer vermiştir.

35. Eş'âr-ı Hakkı/ h. 1117

“Min Ba'dı Mâ Nazamehü'l-Fakîr eş-Şeyh İsmâil Hakkî bi'l-Lisâni't-Türkî Min Evveli Seneti 1117” ibâresiyle başlayan mensur takrir ve hâmiştekilerle birlikte 150'den fazla manzume içeren 30 varaklık, Türkçe bir eserdir. (Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi, 789, Müellif hattı).

36. Şerh-i Ebyât-ı Hacı Bayrâm-ı Velî / h. 1118

Hacı Bayrâm-ı Velî (v. 833/1430)'nin “Çalabım bir şâr yaratmış” mısraı ile başlayan altı beyitlik şiirinin 25 varaklık, Türkçe, mensur şerhidir (Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1521, müellif hattı). Eser üzerine Münir Atalar mezuniyet tezi (Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, 1971), Arzu Polatoğlu yüksek lisans tezi (Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008) hazırlanmıştır. Ahmet Taştan tarafından hazırlanan yüksek lisans tezi dâhilinde Latin harflerine aktarılmıştır (Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999). Daha sonra Suat Ak Latin harfleriyle neşretmiştir (İstanbul, 2013).

37. Şerh-i Ebyât-ı Yunus Emre / h. 1118

Yunus'un “Çıkdım erik dalına anda yedim üzümü” dizesi ile başlayan on üç beyitlik manzumesinin 7 varaklık, Türkçe şerhidir. (Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1521, müellif hattı). Emine Sayın (Sevim) yüksek lisans tezinde şiire yapılan diğer şerhlerle birlikte Bursevî'nin şerhini de incelemiş ve metni Latin harflerine aktarmıştır (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1986). Bu çalışma basılmıştır (Necla Pekolcay-Emine Sevim, *Yunus Emre Şerhleri*, Ankara, 1991). Ahmet Taştan, yüksek lisans tezi dâhilinde şerhi Latin harflerine aktarılmıştır (Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999). Suat Ak aynı şiiri, Niyâzi Mısrî ve Şeyhzâde şerhleri ile latinize ederek neşretmiştir (*Çıktım Erik Dalına: Yunus Emre'nin Bir Şiirinin Üç Şerhi*, İstanbul, 2012).

38. Ecvibetü'l-Hakkîye an Es'ileti's-Şeyh 'Abdurrahmân / (h. 1118-1123)

(Ecvibetün Hakkîyyetün Şehdiyye An Esviletin Hakkâniyyetin Abdiyye)

Şeyh Abdurrahmân (v. 1120/1709)'ın ibadetlere dair hikmetlerle ilgili manzum yedi sorusuna Bursevî'nin cevap mahiyetindeki 10 varaklık, Türkçe şerhidir (Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1521, müellif hattı).

39. Risâle fî Beyâni'l-Halve ve'l-Celve / h. 1118

Tasavvufî muhtevalı, halvet ve celvete dair 3 varaklık, Türkçe bir risaledir (Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hüdâyi, 1797, 68b-70b).

40. Risâletü'l-Mî'râciyye / h. 1121

Mesnevi tarzında kaleme alınmış 477 beyitlik ve 40 varaklık, Türkçe bir manzumedir (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 124). Basılmıştır (İstanbul, 1267). İrfan Poyraz tarafından Latin harfleriyle neşredilmiştir (Bursa, 2007).

41. Sülûkü'l-Mülûk (Tuhfe-i Aliyye) / h. 1121

Sadrâzam Çorlulu Ali Paşa'ya ithaf edilmiş 50 varaklık, Türkçe bir eserdir (Âtîf Efendi Kütüphanesi, 1412). Eser hakkında Şeyda Öztürk tarafından yüksek lisans tezi hazırlanmış (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999) ve bu çalışma "*Seyr u Sülûk Üç Tuhfe*" adıyla basılmıştır (İstanbul, 2000).

42. Şerh-i Nazmü's-Sülûk / h. 1121

(İlîş-Şeyh Ömer İbni'l-Fârız)

İbnü'l-Fârız (v. 632/1234)'ın *Nazmü's-Sülûk* (et-Tâiyyetü'l-kübrâ) adlı kasidesinin ilk dört beytinin 20 varaklık, Türkçe şerhidir (Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah, 189). Ahmet Taştan tarafından hazırlanan yüksek lisans tezi içinde Latin harflerine aktarılmıştır (Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999).

43. Kitâbü'l-Envâr / h. 1121

İsmail Hakkî'nin İstanbullu müntesiplerinden "Evliyâ" lakaplı Derviş Mehmed için yazdığı doksan sekiz beyitlik kasidenin yine kendisi tarafından yapılmış 80 varaklık, Türkçe şerhidir (Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah, 189, müellif hattı). Eser üzerine Naim Avan tarafından yüksek lisans tezi hazırlanmış (Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997) ve çalışması basılmıştır (İstanbul, 1999). Murat Yurtseven, eseri bir makalesinde ele almıştır ("İsmâil Hakkî Bursevî'nin Kitâbü'l-Envâr'ı", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/7 (1998), 279-296). Nevin Gümüş tarafından ise esere dair doktora tezi (Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998) hazırlanmıştır. Ahmet Taştan tarafından hazırlanan yüksek lisans tezi dâhilinde Latin harflerine aktarılmıştır (Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999).

44. Mecmûa-i Hakkî / h. 1122

Vâridat ve şerhlerin yer aldığı 285 varaklık, Arapça bir eserdir. 1122 (1710) yılındaki hac yolculuğu sıralarındaki vâridatı ve şerhlerine dairdir. Bu mecmuada Bursevî'nin bazı Mısır ulema ve meşâyihine hediye ettiği, bir kısmı kısa sûre ve ayet tefsirlerinden oluşan risaleler de yer alır (Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Genel, 3507).

45. Tefsîru Âmene'r-Rasûlü / h. 1125

Bakara suresinin son iki ayetinin 12 varaklık, Arapça tefsiridir (Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi, 414).

46. Şerhu Ayet-i "ve mâ Besse fihimâ min Dâbbe" / ?

(Kelimetün Zâbbe Ammâ Yeridü Alâ Metni Dâbbe)

Şûrâ suresinin 28. ayetinin 2 varaklık Arapça tefsiridir (Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Genel, 3507).

47. Şerhu Ayet-i "Yâ Eyyühe'n-Nâsü 'budü Rabbeküm" / ?

Bakara suresinin 21 ve 22. ayetlerinin tefsir edildiği 17 varaklık, Arapça bir risaledir (Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Genel, 3507).

48. Risâletü'l-Umâriyye / ?

1122/1710'da ikinci hac yolculuğunda uğradığı Mısır'da Şeyh Umâre el-Mısrî'ye hediye etmiştir. "Küllemâ zekerake'z-zâkirûn..." ibaresinin 8 varaklık, Arapça şerhidir. Risalenin sonunda İsmail Hakkî'nin Mısır ulemasına hitap ettiği on soru da bulunmaktadır (Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Genel, 3507).

49. Tefsîru Sûreti'z-Zelzele / h. 1122

Zilzâl suresinin 5 varaklık, Arapça tefsiridir (Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Genel, 3507).

50. Risâle-i Hakkı / h. 1122

Tefsire dair 3 varaklık, Arapça risaledir. Mekke'de iken ulemanın kendisinden Kadı Beyzâvi tefsiri ve İsamüddin hâşiyesindeki bazı meseleleri açıklamasını istemeleri üzerine yazmıştır (Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Genel, 3507).

51. Şerh-i Ebyât-ı Yûnus Emre / 1123

Aslında Âşıkpaşazade'ye ait olan "Çıkımdım bâdem dalına anda yedim üzümü" dizesi ile başlayan 15 beyitlik manzumenin 17 varaklık, Türkçe şerhidir (Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1521, Müellif hattı).

52. Şerh-i Nazm-ı Ahmed (Ahmedî) / h. 1121

Dukakinzâde Ahmed Bey'e ait "Dinler isen hâlimi eydeyim ey nev-civân" şeklinde başlayan şathiye türündeki yedi beyitlik manzumesinin 5 varaklık, Türkçe şerhidir (Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1521, müellif hattı). Basılmıştır (İstanbul, 1330). Cemal Kurnaz ve Mustafa Tatçı tarafından Latin harfleriyle neşredilmiştir (*Bitmemiş Ot Dibinde Doğmadıcağ Bir Göcen: Şerh-i Nazm-ı Ahmed*, Ankara: 2000; *Türk Edebiyatında Şathiye*, Ankara, 2001). Ahmet Taştan tarafından hazırlanan yüksek lisans tezi içinde Latin harflerine aktarılmıştır (Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999).

53. Risâle-i Şem'iyye / h. 1124

Şem'i Mehmed Efendi için yazılmış "Âdem bir demdir." ifadesinin 8 varaklık, Türkçe şerhidir. Sekiz nûr ve mahiyeti üzerinde durulmuştur (Süleymaniye Kütüphanesi Mihrişah, 217).

54. Şerhu Şuabi'l-Îmân / h.1124

Akaide dair 60 varaklık, Türkçe bir eserdir (Topkapı Sarayı Kütüphanesi, EH., 853). Eser basılmıştır. (İstanbul, 1304) Eser üzerine Yakup Çiçek tarafından "İman Esaslarına Tasavvuf Bir Bakış: Şerhu Şuabi'l-Îman" isimli bir kitap yayımlanmıştır (2002).

55. Mecmûa-i Hakkı / h. 1124

Bazı ıstılahların izahı ile vâridat ve şerhlerin yer aldığı 97 varaklık, Türkçe bir mecmuadır. Mecmuanın baş ve son tarafında Bursevî'nin 1114-1118 tarihleri arasında değişik kimseler için yazdığı mektup ve şiirler de yer almaktadır (Süleymaniye Kütüphanesi, Pertev Paşa, 645, Müellif hattı).

56. Mecmûatü'l-Hutab ve'l-Vâridat / h. 1118-1125

Müellifin Arapça-Türkçe kaleme aldığı manzumelerini, vâridat ve şerhlerini ihtiva eder. Mecmuanın sonunda insanlara gönderdiği kimi mektuplar, şiirler ve tarih düştüğü müsveddeleer bulunmaktadır. 275 varaklık bir eserdir (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 85, müellif hattı).

57. Şerh-i Ebyât-ı Yûnus Emre / h. 1125

Yunus'un "Sırâtdan gel sıfâta anda safâ bulasın" dizesi ile başlayan manzumesinin 12 varaklık, Türkçe şerhidir. (Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1521, Müellif hattı). Ahmet Taştan tarafından hazırlanan yüksek lisans tezi dâhilinde (Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999) Latin harfleriyle neşredilmiştir.

58. Risâle-i Gül (Risâle-i Verdiyye) / h. 1125

Gül hakkında kaleme aldığı 3 varaklık, Türkçe risaledir (Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi, 414).

59. Tefsîr-i Âmene'r-Rasûlü / h. 1125

Bakara suresinin son iki ayetine dair Türkçe kaleme alınmış 4 varaklık kısa bir tefsirdir. (Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi, 414).

60. Risâle-i Ma'nâ-yı Şerîf-i İsm-i Muhammed / h. 1125

Seyyid Mehmed Efendi'ye hediye edilen bu küçük risale, Muhammed (Mehmed) isminin harfleri ve mahiyeti hakkında 5 varaklık, Türkçe bir risaledir (Millet Kütüphanesi, Şer'iye, 1182).

61. Ta'lika alâ Evâil-i Tefsîri'l-Beydâvî (Şerh-i Tefsîr-i Fâtîha) / h. 1127

Beyzâvî (v. 691/1286)'nin tefsirinin Fâtîha ve Bakara suresinin son ayetleri üzerine yapılmış 210 varaklık, Arapça bir ta'likadır (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 31, 209, müellif hattı).

62. Şerh-i Ebyât-ı Yûnus Emre / h. 1128

Bursevî'nin Yunus Emre'ye atfettiği "Adım adım ileri beş âlemde içeru" dizesi ile başlayan ilahisinin 2 varaklık, Türkçe şerhidir (Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1521). Şerhin Âmil Çelebioğlu ("Yûnus'un Bir Şiirinin Şerhi", *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul 1998), Cemal Kurnaz-Mustafa Tatçı (*Türk Edebiyatında Şathiye*) ve Ahmet Taştan (Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999) tarafından yapılmış Latin harfleriyle neşirleri vardır.

63. Şerhu Nuhbeti'l-Fiker / h. 1129

İbn Hacer (v. 852/1449)'in *Nuhbetü'l-Fiker* adlı eserinin 322 varaklık, Arapça şerhidir. (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 35-37, müellif hattı). Hadis ilminin bazı meselelerinden ve muhtelif hadis şerhlerinden müteşekkildir. Eser hakkında Necmi Sarı tarafından doktora tezi hazırlanmıştır (Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017).

64. Kitâbü'l-Mir'ât li-Hakâiki Ba'dr'l-Ehâdis ve'l-Âyât / h. 1130

Muhtelif ayetlerin tefsiri, hadis şerhleri ve vâridatına dair 290 varaklık, Arapça bir eserdir. (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 40, müellif hattı). Çeşitli tertiplerde baskıları yapılmıştır (Kahire, 2009; Beyrut 2013).

65. Kitâbü'l-Hitâb / h. 1130

İtikad, ibâdet, zahir, bâtın ve diğer tasavvufî meselelere dair 220 varaklık, Türkçe bir eserdir (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 65-66). Basılmıştır (İstanbul, 1256 ve 1292). İ. Turgut Ulusoy (İstanbul, 1975) ve Bedia Dikel (İstanbul, 1976).

66. El-Vâridat / h. 1130

Bursevî'nin varidât ve şerhlerine dair 220 varaklık, Arapça bir eserdir (Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi, 789, Müellif hattı).

67. Mecmûa-i Hakkı / h. 1130

Manzume ve şerhlere ek olarak vâridatların da yer aldığı 42 varaklık, Türkçe bir mecmuadır (İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Nadir Eserler, TY. 9793, müellif hattı).

68. Kitâbü'd-Düreri'l-İrfâniyye / h. 1130-1131

Şam'daki bazı vâridatı ve şerhlerine dair 63 varaklık, Arapça-Türkçe bir risaledir (İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Nadir Eserler, TY. 4019). Eser hakkında Fazlı Dinç tarafından yüksek lisans tezi hazırlanmıştır (Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998).

69. Mecmûatü'l-Fevâid ve'l-Vâridat / h. 1130-1131

Bursevî'nin vâridatının, ayet ve hadislerle dair tefsir ve şerhlerinin yanı sıra bir bölümünde de kırk adet musiki makamı faslı bulunan 184 varaklık, Arapça-Türkçe bir eserdir. (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 87, müellif hattı). Eser üzerine Zeynep Türkoğlu (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023) ve Tubanur Kaya (Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019) tarafından yüksek lisans tezi hazırlanmıştır.

70. Risâle-i Hakâik-ı Hurûf-i Teheccî (Hakâiku'l-Hurûf) / h. 1131

Harflerin esrarı ve tasavvufî remzlerine dair 6 varaklık, Arapça bir risaledir (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 162, müellif hattı).

71. Tuhfe-i Recebiyye / h. 1131

Şam valisi Recep Paşa'ya ithaf edilmiş Türkçe, 100 varaklık bir eserdir. (Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1374, müellif hattı). Eser hakkında Selim Çakıroğlu tarafından yüksek lisans tezi hazırlanmış (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006) ve bu çalışma *İlâbi İsimler* (İstanbul, 2008) ve *Esmâü'l-hüsna Şerhi* (İstanbul, 2014) olarak iki kez basılmıştır. Zübeyir Akçe ise eser üzerine doktora tezi (Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008) hazırlamıştır.

72. Vâridat / h. 1131

Bazı ayet ve hadislerin tefsir ve şerhlerine de yer verilen 80 varaklık, Arapça-Türkçe bir eserdir. (Süleymaniye Kütüphanesi, Âşir Efendi, 165, Müellif hattı) Eser hakkında Fatih Tüzek tarafından "*İsmail Hakkı Bursevi'nin Vâridat Adlı Eserinin Transkripsiyon ve İncelenmesi*" ismiyle bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011).

73. Kitâbü'n-Necât / h. 1131

Amelî ve itikâdî konuların tasavvufî açıdan ele alındığı yer aldığı 305 varaklık, Türkçe bir eserdir. Basılmıştır (İstanbul, 1290).

74. Mecmûa-i Hakkı / h. 1131

Çeşitli konularda şiir ve makalelerin yer aldığı 133 varaklık, Arapça-Türkçe bir mecmuadır (Topkapı Sarayı Kütüphanesi, EH, 1790).

75. Mecmûa-i Hakkı / h. 1132

Bursevî'nin hayatına dair bilgileri ve vâridatını içeren 75 varaklık, Arapça-Türkçe bir mecmuadır (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 41). İlk yarısında ayrıca Osman Fazlı Efendi'nin eserlerinden derlemeler yer alır.

76. Risâletü'l-Hazarât / h. 1132

Cürcânî (v. 816/1413)'nin *et-Ta'rifât* isimli eserinden "el-hazarâtü'l-hamsü'l-ilâhiyye" ve "el-insânü'l-kâmil" maddelerinin 29 varaklık, Türkçe şerhidir (Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah, 189). Eser hakkında Elif Söyleyici Dedeler tarafından yüksek lisans tezi hazırlanmıştır (Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009).

77. Tuhfe-i İsmailiyye / h. 1132

Bursevî'nin I. ve II. Avusturya seferlerinde yol arkadaşı yapan Lefkevizâde Hacı İsmail Piyâde'ye ithaf edilmiştir (Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hüdâyi Efendi, 459). İman ve ilmihal ile bazı tasavvufî tavsiyelere dair 58 varaklık, Türkçe bir eserdir. Basılmıştır (İstanbul, 1292, 1303). Eser hakkında Ahmet Koç tarafından yüksek lisans tezi hazırlanmıştır (Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008).

Nevin Gümüş, kaleme aldığı makalesinde eseri “vasiyetnâme” olarak isimlendirmiş ve metnini Latin harflerine aktarmıştır (“İsmail Hakkı Bursevî'nin Vasiyetnâme'si”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2009)).

78. Tuhfe-i Haliliyye / h. 1133

Bursevî'nin büyük kardeşi Halil Çelebi'ye ithaf ettiği 100 varaklık, Türkçe risaledir. (Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah, 165). Basılmıştır (İstanbul, 1256, 1293). Eser üzerine Arife Koçak Pulat tarafından yüksek lisans tezi hazırlanmıştır (Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018).

79. Tuhfe-i Atâiyye / h. 1133

Bursevî'nin Tekirdağlı müritlerinden Hacı Mehmed Atâi'ye ithaf edilmiş Türkçe, 75 varaklık bir eserdir (Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, 1537, 75). Eserle ilgili Veysel Akkaya tarafından yüksek lisans tezi (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999) hazırlanmış ve bu çalışma basılmıştır (Kâbe ve İnsan, İstanbul, 2012).

80. Kitâb-ı Kebîr (el-Kitâbü'l-Kebîr) / h. 1132-1133

Eserde vâridat ve şerhlerin yanı sıra bazı istilahlar açıklanmış, İbnü'l-Arabî (v. 638/1240)'nin *Divân*'ından kimi beyitler şerh olunmuştur (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 71). 135 varaklık, Arapça-Türkçe bir kitaptır. Eser hakkında Nuran Döner yüksek lisans tezi hazırlamış (Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000) ve bu çalışma basılmıştır (Bursa, 2016).

81. Kitâbü'z-Zikr ve's-Şeref / h. 1133

Bursevî'nin vâridatı ve şerhlerine, bazı tasavvufî konularla ilgili kısa değerlendirmelere ve İbnü'l-Arabî (v. 638/1240)'nin *Divân*'ından seçilen beyitlerin şerhlerine dairdir (Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud, 2752). Türkçe-Arapça, 63 varaklık bir eserdir. Eser hakkında Mehmet Zeki Başyemenici tarafından yüksek lisans tezi hazırlanmıştır (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997).

82. Kitâbü's-Sülûk (Tuhfe-i Vesîmiyye) / h. 1133

Enderun ağalarından Seyyid Ahmed Vesîm Ağa'ya ithaf edilmiş 50 varaklık, Türkçe bir eserdir (Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa, 359). Eserde tarikat erkânı ve tasavvufî konular ele alınmaktadır. Basılmıştır (İstanbul, 1240). Eser üzerine Recep Yaman (Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998) ve Şeyda Öztürk (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999) tarafından yüksek lisans tezleri hazırlanmış ve Şeyda Öztürk'ün çalışması basılmıştır (*İsmail Hakkı Bursevî, Üç Tuhfe/Seyr-i Sülûk*, İstanbul).

83. Şerh-i Ebyât-ı Fusûs / ?

Seyyid Ahmed Vesîm Ağa'ya ithaf edilen ve *Fusûsu'l-Hikem*'in *Kelime-i İshâkiyye Faslı*'nın son tarafındaki beyitleri şerh eden, 32 varaklık, Türkçe bir risaledir. (Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1474).

84. Tuhfe-i Bahriyye / h. 1133

Bahçeler müfettişi Bahrî Hüseyin Efendi'ye ithaf edilmiş Türkçe, 15 varaklık, kara ve denizin esrarı gibi çeşitli meseleleri hâvî bir risaledir. (Süleymaniye Kütüphanesi, Pertev Paşa, 637). 2018 yılında İsmail Fakirullah'ın hazırlamış olduğu eser Ketebe yayınevi tarafından basılmıştır (*İsmail Hakkı Bursevî, Tuhfe-i Bahriyye -Tevhid ve Sırlar Denizi*, İstanbul).

85. Risâle-i Hüseyniyye / h. 1133

Bahrî Hüseyin Efendi'ye ithaf edilen diğer bir risaledir. Türkçe, 7 varaklık bir eserdir. “Hüseyin” isminin ve harflerinin tasavvufî işaretleri hakkındadır (Süleymaniye Kütüphanesi, Pertev Paşa, 637; Yer ve

tarikh bilgisi bulunmayan bir baskısı da mevcuttur.). Mehmet Asağ'ın hazırladığı metin Büyüyenay Yayınları tarafından basılmıştır. (*İsmail Hakkı Bursevî, Hz. Hüseyin Risâlesi Risâle-i Hüseyiniyye*, İstanbul, 2020).

86. Kitâbü'l-Hakkı's-Sarih ve'l-Keşfi's-Sahih / h. 1133

Yer yer vâridatların da yer aldığı bazı ayet ve hadislerin tefsir ve şerhine dair 500 varaklık, Arapça bir eserdir. (Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hüdâyi, 468, müellif hattı). Halifelerinden Ahmed Pertevî Efendi ihtisar etmiştir (İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Nadir Eserler, AY., 3577).

87. Kitabu Hucceti'l-Bâliğa / h. 1133

Eserde muhtelif tasavvufî konular ele alınmıştır. Reşahât kenarında basılmış, Türkçe, 110 varaklık bir eserdir (İstanbul, 1291). Eser hakkında Abdullah Kargılı tarafından yüksek lisans tezi hazırlanmıştır (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011).

88. Kitâbu Nakdi'l-Hâl / h. 1133-1134

Vâridatların, bazı ayet ve hadislerin tefsir ve şerhine dair 300 varaklık, Arapça metinler de içeren fakat geneli itibarıyla Türkçe bir eserdir. (BUÜ İlahiyat Fakültesi, İsmail Hakkı Bursevî Nadir ve Yazma Eserler Kütüphanesi, 58005, müellif hattı). Eserde Ay'ın 28 menziline tekabül eden kalbin 28 hali yakın şeceresi olarak başklandırılmış ve tek tek ele alınmıştır (Şeceratü'l-Yakîn ve't-Tevhid). Eser hakkında Nurefşan Gündüz, Hilal Nur Kılıç, Beyzanur Tuna ve Hilal Bayalan tarafından Murat Yurtsever danışmanlığında yüksek lisans tezleri hazırlanmıştır (Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019; 2020; 2022; 2022). Eserin müellif nüshasına dair Hilal Nur Kılıç "İsmail Hakkı Bursevî'ye Ait Kayıp Bir Müellif Nüshası Vâridatın Keşfi: Kitâbu Nakdi'l-Hâl" isimli bir makale yayınlamıştır (*Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 34 (2025)).

89. Tuhfe-i Hasakiyye / h. 1134

Tübâzâde Mehmed Ağa'ya ithaf olunan, 380 varaklık, Türkçe bir eserdir. Eserde kelime-i tevhid, Hz. Peygamber'in Hz. Âdem'e kadar nesebi, arş-ı a'zam, şems, sırr-ı insan, kutbu'l-aktâb gibi istilahlar ile Osmanlı idari teşkilâtının önde gelen makamlarının tasavvufî yorumu, ilmihâl ve tasavvufî ilgili hususlar üzerinde durulmuştur. (Ankara Üniversitesi DTC. Fakültesi Kütüphanesi, İ. Saib Sencer, 2029, müellif hattı). Eser üzerine İhsan Kara, Muammer Cengiz ve Mehmet Tabakoğlu tarafından yüksek lisans tezleri hazırlanmıştır (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997, 2007, 2008).

90. Risâle-i Bahâiyye / h. ?

Celvetiyye adab ve erkânına dair bu küçük risaleyi Bursevî Üsküdar'da ikamet ettiği sıralarda Bursa'da bulunan oğlu Bahâeddin Mehmed'e yazmış ve ona izâfe etmiştir (Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hüdâyi, 70b-75b). Türkçe, 5 varaklık bir eserdir.

91. Kitâbü Zübdeti'l-Makal / h.1134

Ayet tefsirlerini de ihtiva eden tasavvufî meseleler üzerine yazılmış Türkçe, 30 varaklık bir eserdir. (Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hüdâyi, 449).

92. Tuhfe-i Ömeriyye / h. 1134

Bursevî'nin müritlerinden Derviş Ömer Nevâlî'ye ithaf ettiği eserde tevhid, esmâ, seyrüsülûk, Ömer isminin tasavvufî şerhi, iman, ihsan, velâyet, nübüvvet, marifet ve çeşitli mekânlara dair mülâhazalar üzerinde durulmuştur (Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah, 162). Türkçe, 92 varaklık bir tuhfedir. Basılmıştır (İstanbul, 1240). Eser üzerine Mehmet Ali Akidil, yüksek lisans tezi hazırlamıştır (Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü 1996). Bu çalışma basılmıştır (Üç Tuhfe/Seyr-i Sülûk, İstanbul 2000).

93. Şerh-i Esmâ-i Seb'â / h. ?

Kitâbü't-Tevhîd, Şerh-i Kelime-i Tevhîd gibi isimlerle de anılan risale, Celvetiyye'nin bazı erkânına dair yazılmış Türkçe, 11 varaklık bir eserdir (İBB. Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin, 609).

94. Kenz-i Mahfî / h. 1134

Eserin bir bölümünde "Küntü kenzen mahfiyyen" rivayeti incelenerek şerh edilmiştir. Geri kalan kısmı ise vâridat ve şerhlere dairedir. Türkçe, 87 varaklık bir kitaptır. Basılmıştır (İstanbul 1290, 1307). Eser üzerine Engin Sögüt yüksek lisans tezi hazırlamıştır (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007).

95. Vesiletü'l-Merâm / h. 1134

İtikat, şeriat ve tarikata dair hususların ele alındığı 62 varaklık, Türkçe bir eserdir (Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi, 243). Eser üzerine Nizamettin Burak yüksek lisans tezi hazırlamıştır (Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006).

96. Müteferrikât-ı Şeyh Hakkî / h. 1134

Bursevî'nin vâridat ve şerhleri ile bazı tasavvufî istilahlara dair yazdığı Arapça-Türkçe, 290 varaklık bir eserdir (Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1667, müellif hattı). Eserin ikinci yarısı üzerine Büşra Belgeli yüksek lisans tezi hazırlamıştır (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015).

97. Kitâbü Müzîlî'l-Ahzân / h. 1134

Müellifin ayet tefsirleri, hadis ve vâridat şerhleri ile bazı tasavvufî istilahlar hakkındadır (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 79, müellif hattı). Yer yer manzumeler de içeren Arapça- Türkçe, 262 varaklık bir kitaptır. Eser üzerine Saliha Kübra Solaş Yanık yüksek lisans tezi hazırlamıştır (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022).

98. Kitâbü Hayâtî'l-Bâl / h. 1135

Bursevî'nin ayet tefsirleri, hadis ve vâridat şerhleri ile bazı tasavvufî meselelerle ilgili kısa değerlendirmelerini içeren Arapça-Türkçe, 177 varaklık bir eserdir. (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 84, 177, müellif hattı). Eser üzerine İrfan Poyraz yüksek lisans tezi hazırlamıştır (Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001) ve çalışması "Kalbin Hayatı" adıyla neşredilmiştir (Bursa, 2016).

99. Kitâbü'l-Izzi'l-Âdemî / h. 1135-1136

Bursevî'nin vâridatı ve şerhlerine dair 200 varaklık, Arapça-Türkçe bir eserdir (Âtîf Efendi Kütüphanesi, 1420, 120-316). Eser hakkında Faruk Duran yüksek lisans tezi hazırlamıştır (Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019).

100. Şerh-i Pend-i Attâr / h. 1136

Ferîdüddîn Attâr (v. 618/1221)'ın *Pendnâme* adlı eserinin Türkçe tercüme ve şerhidir. Basılmıştır (İstanbul, 1250, 1287). Eser üzerine Rafiye Duru tarafından yüksek lisans (Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998), Tuba Onat Çakıroğlu (Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012) ve Kezban Paksoy (Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012) tarafından doktora tezi hazırlanmıştır.

101. Kitâbü'n-Netîce / h. 1136

Bursevî'nin vâridatı ve şerhlerini ihtiva eden Türkçe, 500 varaklık bir kitaptır (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 64, müellif hattı). Ali Namlı tarafından hazırlanarak Yazma Eserler Kurumu ile neşredilmiştir (İstanbul, 2019).

102. Şerhu'l- Erba'ine Hadîsen / h. 1137

İmam Nevevî'nin kırk hadisininin 200 varaklık, Türkçe tercüme ve şerhidir. Eser, birkaç kez basılmıştır (İstanbul, 1253, 1313, 1317). Ayşe ve Hikmet Gültekin tarafından eser üzerine yüksek lisans tezleri hazırlanmış (Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996), Latin harflerine aktarılıp Hikmet Gültekin ve Sami Erdem tarafından İstanbul'da 1998'de neşredilmiştir.

103. Kitâbü's-Silsileti'l-Celvetiyye / h. 1137

Celvetiyye tarikatı meşâyihî ile tarikat adab ve erkânına dair bilgileri hâvî 115 varaklık, Türkçe bir eserdir (Millet Kütüphanesi, Şer'iye, 1040). Basılmıştır (İstanbul, 1291). Bedia Dikel (İstanbul, 1981) ve Rahmi Serin (İstanbul, t.y.) tarafından sadeleştirilmiştir. Eser üzerine İlyas Efendi yüksek lisans tezi hazırlamıştır (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994).

104. Şerhu'l-Usûli'l-Aşere / h. 1137

Necmeddîn Kübrâ (v. 618/1221)'nin seyrüsülûkun on esasına dair eserinin Türkçe, 37 varaklık şerhidir (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 70). Müstakil olarak (İstanbul, 1256, 1291) ve Reşahât tercümesi kenarında (İstanbul, 1291, 124-221) basılmıştır. Mustafa Kara tarafından sadeleştirilmiş ve Necmeddîn Kübrâ'nın diğer bazı eserleriyle birlikte neşredilmiştir (Tasavvufî Hayat, İstanbul, 1980).

105. Şerh alâ Tefsîri'l-Cüz'î'l-Ahîr li'l-Kâdi'l-Beydâvî / h. 1137

Beyzâvî (v. 691/1286) tefsirinin Amme cüzününün Arapça, 735 varaklık şerhidir (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 28-30, müellif hattı). Eserin üçüncü cildi üzerine Hasan Yersiz tarafından yüksek lisans tezi hazırlanmıştır (Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017).

106. Risâle-i Nefesü'r-Rahmân / h. 1137

İmam Seyyid Abdurrahmân b. Abdullah Efendi'ye hediye edilmiştir. İlmihal ve tasavvufî muhtevalı bazı değerlendirmeler içeren Türkçe, 10 varaklık bir risâledir. Bursevi'nin son risalelerindedir (Atıf Efendi Kütüphanesi, 1405).

107. Mecmûatü'l-Müteferrikâ / ?

Bazı hadis şerhlerini ihtiva eden 60 varaklık, Türkçe bir mecmuadır. (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 42, müellif hattı).

108. Şerhu'l-Hadîs "Le-ene Ekramü Alellâhi" / ?

"Le ene ekramü Alallâhi min en yedeânî fi'l-arzı ekser min selâs" hadisininin Türkçe, 5 varaklık şerhidir (Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hüdâyi, 467).

109. Şerhu'l-Hadîs "İzâ Tehayyartüm fi'l-Umûri" / ?

"İzâ tehayyertüm fi'l-umûri fe'sta'inü min ehli'l-umûr" hadisininin Türkçe, 17 varaklık şerhidir (Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1549).

110. İhtiyârât / ?

İtikadî ve kelâmî istilâhların izahına dair yazılmış Türkçe, 14 varaklık bir risaledir (Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi, 414).

111. Risâle-i Mesâil-i Fıkhiyye / ?

Fıkhî meseleler üzerine kaleme alınmış Türkçe, 14 varaklık bir eserdir. (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 161, müellif hattı).

112. Kitâbü'l-Fazl ve'n-Nevâl / ?

Fıkıh, itikat ve tasavvuf konularının karışık bir tertiple işlendiği 101 varaklık, Türkçe bir eserdir (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 83, müellif hattı). Eser üzerine Davut Öz tarafından yüksek lisans tezi hazırlanmıştır (Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018).

113. Tefsîru Sûreti'l-Fâtiha / ?

Fâtiha suresinin tefsirine dair yazılmış, manzumeler de ihtiva eden 25 varaklık, Türkçe bir risaledir. (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 83, 32-57) Eser üzerine Ziyaeddin Coşan yüksek lisans tezi hazırlamıştır (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001).

114. Şerh-i Nazm-ı Hayretî / ?

Hayretî (v. 941/1534) 'nin altı beyitlik şathiyesinin 4 varaklık, Türkçe bir şerhidir. (Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud, 2749). Ahmet Taştan tarafından hazırlanan yüksek lisans tezi içinde Latin harflerine aktarılmıştır (Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999, 350-357).

115. Şerh-i Ebyât-ı Hasan el-Kâdirî / ?

Hasan el-Kâdirî'nin kaleme aldığı iki beytin 9 varaklık, Türkçe şerhidir (İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Nadir Eserler, TY, 3339). Ahmet Taştan tarafından hazırlanan yüksek lisans tezi dâhilinde Latin harflerine aktarılmıştır (Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999, 29- 325-340).

116. Kitâbü'l-Fasl fi'l-Esrâr / ?

Bazı tasavvufî ıstılahların izah edildiği 8 varaklık, Türkçe bir risaledir. Bazı tasavvufî terimlerin izahına dair küçük bir risaledir (Âtıf Efendi Kütüphanesi, 1501).

117. Esrâru'l-Hurûf / ?

Harflerin rumuzuna dair Türkçe, 10 varaklık bir risaledir (Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud, 2537).

118. Mecmûatü'l-Müntehabe / ?

Bazı eserlerden yapılmış iktibaslarla beraber ayet ve hadislerin tefsir ve şerhini içeren 107 varaklık bir mecmuadır. (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 125, müellif hattı).

119. Bey'atnâme ve İcâzetnâmeler / ?

Bursevî tarafından bazı kimselere verilen bey'atname ve icazetleri hâvî müstakil eserler olarak kabul edilmişleridir (Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Genel, 3507; Genel, 7890; Âtıf Efendi Kütüphanesi, 1496).

120. Esrâru'l-Hâc / ?

İsmail Hakkı'nın 1111'de gittiği ilk haccından dönerken yolda eşkiya saldırısı sırasında kaybolmuştur. Eserde haccın hikmetlerine, bazı manzume ve vâridatına yer vermiştir.

121. Tuhfe-i Şeybiyye / ?

Hakkı'nın kayıp eserlerindedir.

122. Tuhfe-i Hayriyye / ?

Hakkı'nın kayıp eserlerindedir.

123. Kitâbü'l-Cehr ve'l-İhfâ / ?

Hakkı'nın kayıp eserlerindedir.

İSMAİL HAKKI BURSEVÎ'NİN ESERLERİNDE CELVET ve CELVETİLİK

Mustafa KARA*

*Câm-ı aşkı Celveti bezminde içtin Hakkıyâ
Ânın için zevk-i hâlin oldu gâyetde pesend*

“Sûri ihtilaf manevî ittifaka zarar vermez. Ey Celvetiler, Halvetileri tenkit etmekten uzak durun!
Ey Halvetiler, Celvetileri rahat bırakın, Ey dâva erbabı, mânâlar nerede?
Ey mânâ ehli hakikatler nerede?”

Tasavvuf klasiklerinde birbirine zıt anlamlar taşıyan bazı terimler çoğu zaman birlikte kullanılır. Kabz-bast, havf-reca, halvet-celvet gibi. Halvet, ibadet ve tefekkürle yoğunlaşabilmek için sakin bir köşeye çekilmeyi ifade ettiği halde celvet ortaya çıkmak, toplum içinde insanlarla bir arada bulunmak anlamını taşımaktadır. Halvet, tasavvuf eğitiminin mühim derslerinden biridir. Yeri, zamanı, süresi ve takibi mürşide aittir. Şartlarına uygun hareket edildiğinde sona erer ve bir yoruma göre celvet dönemi başlar. Bu dönem -Nakşibendîlerde olduğu gibi- bazen halvet der encümen=toplum içinde halvet diye de isimlendirilir. Zaman içinde bu iki terim önce Buhara coğrafyasında Halvetiyye, sonra Bursa şehrinde Celvetiyye isimli iki tarikat ad olacaktır. Birincisi bütün İslâm

* Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, makara@uludag.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1108-7781

dünyasında yaygın olduğu halde Celvetiyye daha çok Osmanlı topraklarında varlığını sürdürebilecektir.

Tasavvuf edebiyatının iki ayağı vardır: Nazım ve nesir. Bazı sûfiler sadece nazım alanında yadigârlar bırakırken bazıları her iki alanda da cevlan etmiş, farklı sadaka-i cariyelere imza atmışlardır. Osmanlı yüzyıllarında Bağdat-Bursa-Bosna hattında, Kırım-Konya-Kahire güzergâhında Türkçe eserler kaleme alma konusunda en önde olan dervişlerden biri de Bursevî'dir.

O, medreselerde okutulan hemen bütün ilim dallarıyla ilgili eserler kaleme almıştır ama onun esas ilgi alanı, bilindiği gibi tasavvuftur. Konu ile ilgili eserlerinin bir kısmı Arapça, Farsça olmakla birlikte çoğunlukla Türkçe yazmıştır. Kitaplarının bütünü göz önüne alındığında onun ilmî birikiminin yeterli, ilhamî zenginliklerinin coşkunun, edebî kabiliyetlerinin en üst seviyede olduğu söylenebilir.

Uzun zamandan beri tekrar ettiğim bir ifade vardır: Osmanlı asırlarında Bursa'da yaşayan mutasavvıfların en velüdü, en çok eser vereni İsmail Hakkı Bursevî'dir. Doğrusu bu genellemeyi yaptığımda onun *Kitabü'n-Netice* isimli eserinde geçen şu ifadesini görmemişim: “*ve ez cümle envâ-ı belâ ile mübtelâ iken nice müddet gecelerim seher ile mürur edip tabir ettiğim kitaplar ve tasnif eylediğim âsâr, bu a'sârda (asırlarda) kimseye maddûr olmamışdır.*”¹

Üç Nefes

Yazma ve konuşmadaki maharetinin ve ruhuna üflenen manevî kokuların/mevhibelerin kaynakları konusunda ise şöyle diyor:

*“Ve biz size bu manayı taklit ile demeziz, belki enfâs-ı evliyanın âsârını vücudumuzda müşabede ve revâihini istişmamdan sonra söyleyip pend ve nush ile irşad eyleriz. Ve benim vücuduma evvel-i nâfih, şeyhim Seyyid Fâzıl-ı İllâhî'dir ki Sure-i Fatihâ üzerime nefh edip bilâfet vermiş ve âbir ol nefes üzerine yerine vâris kılıp dünyadan ol vechile intikal etmiştir. Ve sâniyen nâfih-i nefesim Şeyh-i meşâyihî'd-dünya, Hatmü'l-evliyâ ve meşhed-i ekber-i Cenâb-ı Huda Muhyiddin el-Arabî'dir. Kuddise sırruh. Ağzımı takbil edip nefes-i nefis bahşetmiştir. Ve ondan sonra Hazret-i Hızır'a mülakat ve nice evliya-i kirâm ve ervâh-ı izâma ittisâl hâsıl olup enfâs-ı tayyibelerinden pür-büy olmuşuzdur. Çünkü bu ilm-i azizin onların nefesleriyle âsâr-ı celilesi zuhur eyleye ve burhân-ı bâhir ola. Medh ve senâdan gayri kâr ne ola! İşte biz onların evladınız. Münkir her ne sayıklarsa sayıklasın”*²

Buradan hareketle yaptığım başka bir üçlü tasnif ile bir istitrat yapayım ve Bursevî'nin yanında iki “ulu” kişiye daha altın madalya verilmesini teklif edeyim: Şemseddin Ulusoy ve Süleyman Uludağ. Birinci isim Bursa kültürüne tahsis ettiği eserler ile³, ikinci isim ise son elli yılda bu şehirde kaleme aldığı kültür ve medeniyetimizle ilgili telif, tercüme pek çok eser ve yaptığı hasbî rehberliklerle bu ödülü hak etmektedir.

Şimdi şöyle bir soru sorma hakkınız vardır: Bu konuda yani çok kitap yazma konusunda bu şehrin “üçler”ini anladık. Peki, Bursevî'nin “üçler”i kimlerdir. Cevap şöyle: “*Ve fenn-i tasavvufta tafsil-i kelâm üç kimseye ihsan olunmuştur ki biri Şeyh-i Ekber ve biri Sadruddin Konevî ve biri şeyhim Seyyid Fâzıl-ı İllâhî'dir. Kaddesellahu esrârehum. Nitekim Kitâbu'l-Hitab'ta tafsil etmişizdir*”⁴

Yeni Neşirler

Bursevî'nin eserlerinin bir kısmı uzun zamandan beri yeni harflere aktarılarak/tercüme edilerek/sadeleştirilerek kamuoyuna sunulmakta idi.⁵ Divan'ı ise ilk defa Murat Yurtsever tarafından 2000 yılında yayınlanmıştı. Vefatının 300. yılı (2025) ise bir başka cemalî tecelliyiyle tanıştı. 1902 tarihinde Bursa'da

¹ İsmail Hakkı Bursevî, *Kitâbu'n-Netice*, nşr. Ali Namılı (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 917.

² Bursevî, *Kitâbu'n-Netice*, 968-969.

³ Bu eserlerin büyük bir kısmını arkadaşlarımla birlikte yeni harflere aktardık, sekiz cilt halinde basıldı.

⁴ Bursevî, *Kitâbu'n-Netice*, 914.

⁵ *Râhu'l-Beyân* tefsiri bir heyet tarafından tercüme edilerek 23 cilt halinde basılmıştır.

vefat eden Mahmûd Nâsîhî isimli İstanbullu bir Bursevî âşığı, ömürlük bir çalışma yaparak şairimizin farklı eserlerinde ve değişik kaynaklarda bulunan bütün şiirlerini bir araya getirmişti. Bir ara kayıplara karışan büyük boy bin sayfalık *Subbatü's-Sâlikin*⁶ isimli bu eser, 1925 sonrası Bursa Mevlevîhanesi'nin kütüphanesinden⁷ Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi'ne⁸ tek nüsha olarak intikal etmişti. Büyüklüğünü ifade etmek için şöyle söyleyelim: Divan'da yaklaşık 600 şiir var, bu eserde iki bin altı yüz şiir var.

Murat Yurtsever hocamız, uzun yıllarını bu mühim eserin gün ışığına çıkması için harcadı. Son anda genç akademisyen Ömer Faruk Yiğiterol'un katkılarıyla birlikte iki bin küsur sayfalık iki büyük cilt halinde Türkiye Yazma Eserler Kurumu yayınları arasında kisve-i tab'a büründü. Mahmûd Nâsîhî'nin duaları da 133 sene sonra gerçekleşti:

*Yâ ilâhî bi hakkı Bismillâh
Bizi sırr-ı nevadan et âgâh
Nâsîhî'î Nâzım ile başreyle
Bu kitabın cibana neşreyle*

*

*Yâ ilâhî Şeyh Hakkı hürmetiçün lütfedip
Ver bu abd-i âcize nâr-ı cebennemden emân
Yalınız bir ben değil bu mecmuayı
Mazhar-ı afvın ola bilcümle yârân okuyan*

Mutasavvıf yazarlar eserlerinde genel olarak tasavvufi ahlâkın ilkelerini kendi neşvesine ve meşrebine uygun olarak anlatırlar. Bazan daha özele inerek bağlı olduğu "yol"un özelliklerini, âdap ve erkânını veya bağlı bulunduğu mürşid-i kâmilin hususiyetlerini bazen özet bazen tafsilatlı bir şekilde aktarırlar. Bu tespit Bursevî için de geçerlidir.

Celvetî Mürşidi: Osman Fazlî İlâhî

Aydos'lu İsmail Hakkı Efendi, eğitim öğretim sürecinde birçok kişiden istifade etmiştir. Tasavvufi anlamda mürşidi 1632 Şumnu doğumlu Atpazarlı Osman Efendi diye tanınan Celvetî şeyhidir. Kalemle aldığı eserlere bakılırsa onun Muhyiddin İbn Arabî, Sadreddin Konevî çizgisinde yürüyen bir sûfi olduğu kanaatine varılabilir. Sürgün olarak bulunduğu Kıbrıs'ta vefat eden şeyhin hayatından kısa bir kesit vererek onu mizacını/meşrebini biraz daha yakından tanıyalım⁹.

"1683 Avusturya seferi sebebiyle devlet ricâliyle arası açıldı. Ona göre bu sefer Osmanlıların hayrına değildi, barış yapılmalıydı. Ayrıca Kara Mustafa Paşa bu işleri becerebilecek bir kabiliyete de sahip değildi. Bozgunun sonra IV. Mehmed kendisini sohbet için Edirne'ye davet ettiğinde konu ile ilgili düşüncelerini padişaha açık bir şekilde arz etti. Sultan memnuniyetini bildirdiyse de Sadrazam Kara Kethüdâ İbrâhim Paşa'nın faaliyetleri neticesinde Şumnu'ya sürgün edildi. Üç ay sonra yeni sadrazam Bosnevî Süleyman'ın daveti üzerine Osman Fazlî Edirne'ye döndü ve IV. Mehmed ile birlikte İstanbul'a geldi. Daha sonra 1689 Belgrad Seferi'ne davet edildi. Sadrazam Tekirdağlı Bekri Mustafa Sofya'ya vardıklarında geri dönmelerini istedi. Osman Fazlî da ordu bozguna uğrayıp geri dönünceye kadar Sofya'da kaldı, daha sonra İstanbul'a döndü. Bursevî'nin ifadesine göre bu olaydan sonra devlet yetkilileriyle ilişkisini kesti. Köprülüzâde Fâzıl Mustafa Paşa'nın sadrazamlığı sırasında Magosa'ya sürülen Atpazarî Konya, Lârende, Silifke, Lefkoşe yoluyla Magosa'ya gitti. İsmail Hakkı Bursevî, Atpazarî'nin oğlu Mustafa, Osman Dede, Yâkut Dede ve Yahyâ Dede ile birlikte 1690 yılında Magosa'ya giderek şeyhini ziyaret etmiştir. Atpazarî 17 Zilhicce 1102'de (11 Eylül 1691) vefat etti ve Magosa'da defnedildi. Daha sonraki

⁶ 1900'lü yılların başında kaleme alınan *Osmanlı Müellifleri ve Sefine-i Evliya*'da eser kayıplar listesindedir.

⁷ Mühürde şu ifade var: "Kadıızâde Sâib Efendi'nin Bursa Mevlevîhanesi Dergâhı Kütüphanesine vakfidir."

⁸ Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 1700.

⁹ Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Bursevî ve mürşidi Osman Fazlî'yi nasıl değerlendirdiğini anlamak için Beş Şehir'in Bursa bölümünü okumak gerekir.

yıllarda türbesinin yanına Kutub Osman Tekkesi inşa edildi.”¹⁰

Bursevî, müşşidinin Celvetiyye tarikatına intisabı ile ilgili olarak ondan duyduklarını şöyle aktarıyor:

“On yedi yaşıtma irdikte sevdâ-yı sülûk ile seyâhat idüp İstanbul’a duhûlümde Üsküdar’da Âsîtâne-i Hazret-i Hüdâyi’ye (k.s.) varup ol vakitte seccâdenişin olan Mesud Çelebi -ki Hazret-i Hadâyi’nin kızı oğludur- ona mübâyaa murad ettiğimde Cenab-ı Hüdâyi’nin ashabından bir pir-i nûrânî zûbur idüp Mesud Çelebi hakkında ‘O bir meczûb âdemdir, ondan irşad gelmez, gel seni bir müşşide götürëyim’ diyu beni alup İstanbul’da Zeyrek Camii nam mahalde yine silsilebend-i tarikat-ı Celvetiyye’den olup mukaddemen vâlid-i Hazret-i Hüdâyi’ye zâkirbaşî olan Zâkirzâde Abdullah Efendi meclisine götürdü. İbtidâ-yı mülakâtımda nazarım cemâl-i şeyhe dokunduğu gibi ‘ben şeybimi buldum’ deyü kalbimde bir şehadet-i sâdika buldum.”¹¹

İsmail Hakkı, müşşidinden bu hatırayı naklettikten sonra sözü kendisinin aynı tarikata intisabının ilk gününe getirmektedir:

“Ve bu fakire şeyhim mestur Seyyidü’l-aktab Osman Fazlı İläbi’nin meclis-i münîfine ibtidâ-yı duhulümde fi evasıt-ı şehri-i Rebiulevvel 1083. Ben dabi beyat hususunda feth-i dehân itmeden kendi irâdâtımı irâdet eyleyup ol meclisde bilâ te’bir kemerbend-i mübâyaa eyleyup âbir kendilerine vâris olmak üzere tebşir eylediler. Ve bu fakir ol vakitta henüz yirmi yaşında idim. Bu seneden sonra nefh-i rûh-i ilâhî vaki olup bihamdillahi taâla ile’l-ân ol nefhin âsârı vaki oldu. Ve şeyhimin tamamen ahvali ve bu fakirin te’fâsil-i hali ve tarikat-ı Celvetiyye’nin cümle silsilesi ve sâir ana müteallık olan umûr, Temâmü’l-Feyz¹² nâm eserimizdedir ki şeyhim müşşarun ileybin 1102 taribinde harem-i lâhûta birâmân olduğunda tahrir olunmuştur.”

Temâmü’l-Feyz fi Bâbi’r-Ricâl

Müşşidi Osman Fazlı İlähi’yi menkibelerle, hatıralarla tanıtmak ve Celvetiyye tarikatı hakkında bilgi vermek için kaleme alınan *Temâmü’l-Feyz* de şu cümleler var:

“Celvetiyye’ye gelince onun nisbeti ‘celvet’edir. Celvet, kulun itibarî sıfatlara ait elbiseleri çıkardıktan sonra Hakk’a ait hakiki sıfatlara dair elbiseleri giymek anlamına gelen ilâhî sıfatlarla halvetten çıkmasıdır Halvetin de celvetin de manası budur. Halvette (yazılışında) nokta üsttedir, celvette alta. Buna da ilk defa İbrahim Zâhid Geylânî dikkat çekmiştir.” Celvetiyye’de galip olan durum sobbet üzere olmaktadır. Zira onlar gizli ve âşikâr mücadele ile meşgul olurlar.”

“Hz. Şeyh’e, Bursa’daki Celvetiler tarikatlarına devr ve rakısı karıştırdılar. Onu aslından uzaklaştırdılar. Bu zamanda sūfîlerin devr ve rakısı daha önce oldukları sıfat üzere tevbid olur mu?” diye sordum. Şöyle dedi: Hayır, tüysüz oğlanlar ve beva ehli gibi devrana ehil olmayanların filî hevayî bîdayete karıştırmış ve hali ifsat etmişken nasıl tevbid olur.”

“Hz. Şeyh dedi ki Celvetiyye Halvetiyye’nin semeresidir. Çünkü tecliyet tabliyeden sonradır. İki yol hakikatte birdir. Ancak şu kadar var ki mukallit çok muhakkik azdır. Hz. Hüdâyi’nin yolunda ilhad ve zındıklık yoktur. Şeyh-i ekber ve oğlu Sadreddin Konevî evliyanın efsâlidir. Onların kitapları da kitapların en ince/dakik olanlarıdır. Allah 33 sene sonra onların dilini bana öğretti.”

¹⁰ Sakıp Yıldız, “Atpazarı Osman Efendi” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/83-85. Bu vesile ile ansiklopedi maddesinin yazarı, Bursevî ile ilgili Batı’da ilk doktora tezini yazan Sakıp Yıldız’ı da rahmetle anıyoruz. (Nazilli 1937-Bursa, 1995).

¹¹ Bu konuya *Temâmü’l-Feyz*’de de temas edilir. İsmail Hakkı Bursevî, *Temâmü’l-Feyz fi Bâbi’r-Ricâl*, çev. Ramazan Muslu-Ali Namlı (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2020), 171.

¹² Eseri Arapça’dan Türkçe’ye Ramazan Muslu ve Ali Namlı çevirdi. Bk., İsmail Hakkı Bursevî, *Temâmü’l-Feyz fi Bâbi’r-Ricâl*, çev. Ramazan Muslu-Ali Namlı (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2020).

“Hz. Şeyh ben Celvetiyye tarikatı silsilesindeki otuz kişiden sonuncusuyum. Onlardan hiç birinin müftülük yaptığını bilmiyorum, dedi. Müftü olmama razı olmadı.”

“Celvetiyye tarikatında tavsiye edildiği üzere farz namazların peşinden Hz. Peygamber’e kırkbir defa salavat getirirdi.”

“Celvetiyye tarikatı bütün tarikatların sonuncusudur. O hakikat nazarıyla değil zahir nazarıyla muhdesdir.”

Eserle ilgili şimdilik aktaracağımız son bilgi Haririzâde Kemâleddin Efendi (v. İstanbul, 1882) ile ilgilidir. Onun meşhur Arapça *Tibyânu Vesâilî'l-Hakâyık* isimli büyük ansiklopedik eserinin sonunda *Temâmü'l-Feyz*'i bütünüyle iktibas etmiş olmasıdır.¹³

Subhatü's-Sâlikin

Ben ki tuttum sıdk ile şol pir elin
 Abd-i şeyhim abd-i şeyhim abd-i şeyh
 Anladım bildim nedir hidmet yolun
 Abd-i şeyhim abd-i şeyhim abd-i şeyh
 Bir eli tuttum gerekmez gayri el
 Bir nefes yetmez mi tâ rûz-i ecel
 Var mıdır hizmetten özge hiç amel
 Abd-i şeyhim abd-i şeyhim abd-i şeyh
 Hakkî erdim seyyidü'l-aktaba ben
 Yoluna sıdk ile kodum cân u ten
 İşbu kulluk hak-durur hak anlasan
 Abd-i şeyhim abd-i şeyhim abd-i şeyh¹⁴

*

Matlabın Hak ise Hakkî-veş cihâni geşt idüp
 Seyyidü'l-aktab Şeyh Osman gibi insanı bul

*

Bahr-i ummân-ı hakikatten dür ü mercan sunan
 Hakkıyâ şol şeyh Fazlî Seyyid Osman'dır bana

Mürşidinin vefatına tarih düşürmek için kaleme aldığı 24 beyitlik şiirinin önünde şu övücü ifadeler var:

“Sâhibu't-tasnifâti'r-râika ve't-telifâti'l-fâika efdalü'l-evliyâi'l-müteahhirin emselü'l-ulemâi'l müteahhirin mazharu'l-fenâi'l-küllî madenu't-tecelliyâti'l illi zü'l-gnâi ve'l-bekâ ve'l-visâli ve'l-lika şeyhim azizim Seyyid Osman Efendi hazretleri ki İstanbul'da Atpazarî Emir Efendi demekle ma'rûfdur. Anların vefatlarına bu tilmiz-i efkârları abd-i Hakkî'nin didüğü tevârihdendir.”

¹³ Süleymaniye Kütüphanesi, *İbrahim Efendi*, 430,432.

¹⁴ Mahmüd Nâsîh, *Subhatü's-Sâlikin*, thk. Murat Yurtsever, ed. Ömer Faruk Yigiterol (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2025), 495.

Şiirin son beyti:

*Mücevher harf ile Hakkı didiler
Makam-ı Şeyh Firdevs ola yâ Rab 1102*

Celvetiyye tarikatının silsilesinde 32. halkayı meydana getiren Bursevî'nin, Üftâde ile ilgili kanaati şöyledir:

“Şeyh Üftâde bu makamâtı dolaşmış ve her nesnenin sırrına ulaşmıştır ki hem malum ve hem meçhuldür. Malumiyetleri budur ki zahirde beşeriyet mertebesindedir. Meçhuliyeti budur ki sırr-ı gaybu'l-guyubdadır ki hiç Hak'dan gayri kimsenin ona ıtılai yoktur. Bu cihetten Şeyh Üftâde buyurmuştur ki 'Beni ehl u evlâd ve etâbımdan hiç kimse bilmemiştir' Bu kelimadan Şeyh'in muradı budur ki onu ancak nefes-i nefis evlâdından olan bilir ki intikalinden sonra makam-ı manevisinde seccâdenişin-i irşâd olan halifesidir yoksa makam-ı sûrisinde değil.”

*Onsekizbin âlemi tuttu sadası âşıkın
İruşur yerden göğe elbet nidası âşıkın*

...

*Şeyh Fazlı vü Hadâyî vü dahi Üftâdedir
Pirlerdir lâ cerem Hakkı hüdâsı âşıkın*

Müridin Mürşidi Tenkidi

Bursevî'ye göre bazı mürşitler fazla eser yazmaz fakat yetiştirdiği halifesi çokça kitap telif eder. Üftâde ile Hüdâyî arasında böyle bir ilişki vardır. Bu konuda çok daha farklı bir de şey söylüyor: *“Bazan da halife mürşidini tenkid eder.”* Buna da Sadreddin-i Konevî'yi örnek olarak veriyor: *“ve gâh olur ki tarafeynden kalem zahir olup sâni evvelin, yani halife müstablifin nakkâdı olur. Şeyh-i meşâyihü'd-dünya Muhyiddinü'l-Arabî ile Şeyh Sadruddinü'l-Konevî gibi ki, Şeyh Sadruddin, Şeyh Muhyiddin Hazretlerinin hakayıkını nakd eylemiş ve özge zeban söylemişdir ki ukûl onun hayretinde kalmış ve aceb deryâ-yı efkâra dalmıştır Nitekim erbâb-ı dânişe hafî değildir.”*

Diğer Büyükler

Osman Fazlı Efendi'den başka manevî dünyasına farklı mekânlarda tasavvufî hayatın inceliklerini fısıldayan büyükleri başka bir vesile ile sıralamaktadır:

1. Muhyiddin İbn Arabî¹⁵
2. Muhammed Üftâde
3. Mahmûd Hüdâyî¹⁶
4. Abdülkadir Geylanî
5. İbrahim Edhem
6. Hızır aleyhisselam

¹⁵ Bursevî'nin bir şiirinden beyitler:

*Fehm olunur sanma kemâlât-ı Şeyh
İlm-i ledün oldu kerâmât-ı Şeyh
Her ne kadar dikkat edersen eğer
Akla şîğar sanma Makâlât-ı Şeyh
Feth-i İlâhî gerek âdemde kim
Eyleye ikrâr-ı Fütühât-ı Şeyh.* Ayrıca bk., Nâsh, *Sübhâtü's-Sâlikin*, 209.

¹⁶ Osman Fazlı Efendi, Hz. Üftâde için “Aziz-i Ekber”, Hz. Hüdâyî için “Aziz-i Kebir” unvanlarını kullanmaktadır. Bk., Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz fî Bâbi'r-Ricâl*, 536.

Celvetiyye'nin Dört Kolu Dört Esası

Tasavvufî eğitimin muallimleri kendilerine göre bir eğitim planı çizer ve bu plana göre müridleri yetiştirirler. Söz konusu plan bazen müridlerinden öğrendiklerinin aynı olur, onu taklit eder. Bazan da ondan farklı bir yol/içtihat izleyerek yeni ilkelere, usullere imza atarlar. Tarikatların kol ve şubeleri de çoğu zaman bu farklılıklardan doğar. Celvetiyye, Halvetiyye'nin¹⁷ koludur. Hakkîyye de Celvetiyye'nin koludur. Demek ki Bursevî bu eğitime kendi tecrübelerine dayanarak bazı yeni ilkeler ilave etmiştir.

Celvetiyye'nin kolları şunlardır:

- 1.Selâmiyye, Selâmî Ali Efenidi (v. 1692)
- 2.Hakkîyye, İsmail Hakkı Bursevî (v. 1725)
- 3.Fenâiyye, Fenâî Ali Efendi (v. 1745)
- 4.Hâşimiyye, Hâşim Baba (v. 1783)¹⁸

Bursevî, Celvetiyye'nin dört¹⁹ temel ilkesini nazmen şöyle ifade etmiştir:

*Çâr erkân ile dir resm-i tarikatta bina
Yani dört miftah ile feth olunur bâb-ı Huda*

*1.Kuvvet-i şehviyyeyi taz'if idüp halde
Eylemek lazımdır islâb-ı tabiat evvela*

*Tab-ı sâlik ekl ü şurb ü nevm ile mahcûb olur
Kim behâyım vasfıdır bunlar hakikatde şehâ*

*2.Sâniyen terk-i bevâ elzemdir erbâb-ı dile
Nefs-i emmâre anınla ta bula râb-ı hüda*

*Hubb-i mâl u hubb-i câh hübb-i dünyayı koyup
Hubb-i Mevlâ ile ola gece gündüz âşına*

*3.Sâlisen azmeyleyip bezm-i dile ide dubul
Ruha ârâyiş vire irfan ile subh u mesa*

*Asker-i cebli hisâr-ı dilden ibrâc cyliye
İlm-i ef'al u sıfat u zâta mesken ola tâ*

*4.Râbian birun ide seyrinden ağyârı kamu
Hazret-i Mevlâya ide ol teveccüh dâima*

*Badehu dâhil ola bezm-i visâl-i hazrete
Kim hakikat denilen mana budur beyne'l-vera*

Bursevî'nin eserlerinde dervişlerin seyrusüluk hayatları ile ilgili sık sık kullandığı ifadelerden biri de "sırr-ı halvet, nûr-i celvet"²⁰ tir.

"İmdi tecerrüd fena ve telebüs bekadır ki sırr-ı Celvetiyye'dir. Ve yalnız tecerrüd sırr-ı Halvetiyye'dir ve ikisi dahi fihbakika libas gibidir."²⁰

¹⁷ Halvetilerle ilgili şiiiri için bk., Nâsîh, *Sübhâtü's-Sâlikin*, 1662.

¹⁸ Bektaşî meşrep bir süfidir. Bk., Hasan Kâmil Yılmaz, "Hâşim Baba" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/406-407.

¹⁹ Sıralama rakamları bize aittir. (MK)

²⁰ Bursevî, *Kitâbu'n-Netice*, 765.

“Ve ‘iki daire’ dedikleri bunlardır ki biri kurb-i nevâfil ve biri kurb-i ferâizdir. Ve bunlar urûcen olan dairelerdir. Ve nüzûlen dahi bunlardır velâkin nüzûlün keyfiyeti urûcun keyfiyeti gibi değildir. Zira urûc tablil ve nüzûl ta’kid tarikiyledir ki evvelkisi sırr-ı Halvetiyye’dir. İkincisi sırr-ı Celvetiyye’dir. Ve nüzûlde dahi aşk bâkidir. Velâkin urûcda alevli ateş gibidir ve nüzûlde tabte’r-remâd olan cemr gibidir ki harâret-i mestûre ve mutediledir.”²¹

Bilmedi kimse bu sırrı Hakkî

Meğer ehl-i halavât ü celevât

Yedi Esma

Celvetiyye’de zikir meclisleri, Halvetilerin yedi esmasına beş tane daha ilave edilerek icra edilir.²²

- 1.Lâ ilâhe illallâh
- 2.Allah
- 3.Hû
- 4.Hak
- 5.Hayy
- 6.Kayyûm
- 7.Kahhâr
- 8.Vehhâb
- 9.Fettâh
- 10.Vâhid
- 11.Ehad
- 12.Samed²³

Divan’daki Şiirler

Tarikatların pirleri o tarikatın kurucusu olarak kabul edilir. Abdülkadir Geylânî, Kadiriyye’nin, Hacı Bektâş Velî Bektâşiyye’nin. Ancak buradaki “kurucu” kelimesi günümüz anlayışı ile tam örtüşmez. Bu anlamda hiçbir tarikat piri özel olarak kuruluş faaliyetlerini planlamış, yönetmiş değildir. Kendileri sadece sohbet etmiş, bazıları eser yazmış, sosyal bir kurum olarak tarikatın oluşumu kendilerinden sonra tarih sahnesine çıkmaya başlamış, zamanla temel ilke ve eserleriyle tarihte yerini almıştır. Bir başka ifade ile onlara bu “kurucu” sıfatını verenler sonra yaşayan dostları ve tarihçilerdir.

Celvetiyye tarikatının kurucusu kimdir sorusunun cevabı da net değildir.²⁴ Bu tarikat için şöyle bir ifade vardır: Celvetiyye İbrahim Zâhid Geylânî (v. Lahican 1301)²⁵ zamanında hilâl, Üftâde (v. Bursa,1580) zamanında ay, Hüdâyi (v. İstanbul,1632) zamanında dolunay olmuştur.²⁶

Divan’ın 29 beyitlik ilk mısraları Bursevi’nin mürşidi Atpazarlı Osman Efendi ile ilgilidir:

Rebnüma-yı sâlikân-ı Kibriya

Muktedâ-yı âşıkân-ı bî riya

²¹ Bursevi, *Kitâbu’n-Netice*, 758.

²² Bursevi, *Kitâbu’n-Netice*, 344; Bursevi, *Tamâmü’l-Feyz fî Bâbi’r-Ricâl*, 66-67.

²³ *Halvetî vü Celvetî bir ad olup kaldı hemân
Kaç adeddîr hem nedir bu ikide esmayı sor*

²⁴ Tarikatların adedi ile ilgili sayılar da bölgeden bölgeye değişir. Kesin bir rakam yoktur. Çünkü birinin ana tarikat kabul ettiğini diğeri bir başka ana tarikatın kolu olarak değerlendirmektedir. Osmanlı asırlarında yaygınlaşan bir tasnife göre ana tarikatlar 12 tane dir.

²⁵ Zahidiyye’nin piri kabul edilir. Safiyyuddin Erdebili’nin mürşidi ve kayınpederidir.

²⁶ Üftâde konusunda Bursa’da doktora yapan Mustafa Bahadıroğlu’na göre tarikatın piri Üftâde’dir. Aziz Mahmûd Hüdâyi hak kında İstanbul’da doktora yapan Hasan Kâmil Yılmaz’a göre pir, Hüdâyi’dir. *Vâkıât-ı Üftâde /Vâkıât-ı Hüdâyi* yayımlandığında bu konu biraz daha netlik kazanacaktır diye düşünüyorum.

*Matlab-ı alâ-yı uşşâk-ı İllâh
Maksad-ı aksa-yı ibl-i intibâh*

24 beyitlik ikinci şiirde mürşidine “mahabbet meclisinde ilahî aşk şarabını sunan” diye hitap ederek şöyle sesleniyor:

*Elâ ey sâkı-i bezm-i mahabbet
Elâ ey feyz-pâş-ı câm-ı vahdet*

*Elâ ey mabrem-i râz-ı hakikat
Elâ ey âşinâ-yı sırr-ı hazret*

*Elâ ey gonca-i gülzâr-ı vuslat
Ela ey bulbul-i bâğ-ı kerâmet*

*Çu sensin mazhar-ı âsâr-ı kudret
Çu sensin matla-ı nûr-ı velâyet*

“Azîzim” diye başlayan 51 beyitlik on yedi bölümlük *Niyaznâme* ise daha farklı bir ruh halinin akisleri var:

*Azîzüm çâre-sâzum nurpâş-ı dide-i cânım
Melâzum dil-nevazum feyz-bahşa-yı kalb-i süzânım*

*Delilüm mürşidüm ey maden-i esrârı canânım
Efendüm seyyidüm ey menbâ-ı eltâf-ı Rahmun’um*

*Diriğ itme gedadan himmetün lütfeyle sultanım
Nazardan dür kulma ben fakiri gözle sultanım.*

Bu üçüncü beyit şiir içinde her bölümün sonunda 17 defa tekrar edilmiştir.

“Medh-i Hazret-i Şeyh Kuddise Sırruh” başlıklı 9 beyitlik manzumenin ilk ve son beyti ise şöyledir:

*Bihamdillâh ki mürşid bana Şeyh Osman Efendi’dür
Tarik-i Celveti ve Halveti’nin ercümendidür*

*Pür olmuşdur derûnı Hakkıyâ ilm-i İllâhî’den
Nazar erbabınun ilmi anun yanında indidür*

Şimdi İsmail Hakkı Bursevî’nin farklı zamanlarda kaleme aldığı şiirlerinde bu iki kelimenin kullanılış tarzını takip edelim:

*Ben Celvetiyem Celvetî
Gönlümdedir devrân bana*

*Cismim felek cânım kamer
Âlem bütün seyrân bana*

*

*Ben Celvetiyem Celvetî
Kalbimdedir devrân bana*

*Devr-i kamer gibi katı
Âlem bütün seyrân bana*

*

*Derd kim derd-i Hak ola derdine dermân yeter
Bu sözi hak bildin ise cânna 'ırfân yeter
Celvetî'yem cîm ile men eylemem devri velî
Devr içinde devr olmaz halka bir devrân yeter*

*

*Hidmet it bir 'ârife var rütbe-i 'ulyâya ir
Himmeti bâlâ-bülend it 'âlem-i bâlâya ir
Gir tarikat gülşenine verd-i bî-hem-tâya ir
Gel tarik-i Celvetî'den menzil-i ma'nâya ir*

*Cümle esmâdan murâd olan müsemmâdır begim
Ma'rifetden bil garaz feth-i mu'ammâdır begim
Bu nukûs-i kevnden maksûd ma'nâdır begim
Gel tarik-ı Celvetî'den menzil-i ma'nâya ir*

*Tig-i gayretle idüp nefsin yakasın câk câk
Dest-i himmetle sarây-ı kalbini var eyle pâk
Gel tarik erbâbının yolunda ol 'aşk ile hâk
Gel tarik-i Celvetî'den menzil-i ma'âya ir*

*Âşık-ı sâdık olanlar mâsivâyı terk ider
Ka'be-i maksûda 'azm idüp gece gündüz gider
Bu fenâ vâdîlerin ey dil fenâ ehli n'ider
Gel tarik-i Celvetî'den menzil-i ma'nâya ir*

*Her ne denlü vasf idersem Hakkıya bakdır tarik
Her tarik-i hakda vardır lâ-cerem ni'me'r-Refik
Biri de anın tarik-i Celvetî'dir ey sadık
Gel tarik-i Celvetî'den menzil-i ma'nâya ir*

*

*Nûr-ı nübüvveti 'ıyân idiniz
Sırr-ı velâyeti beyân idiniz
Bildirin Hakkî'ya ibsân idiniz
Tarik-ı Celvetî sırrı kandadır*

*

*Gel ey dil gûş-i cânın aç ki sen bîdâra benzersin
Karârın yok su gibi 'âşık-ı didâra benzersin*

*Dönersin her yana pergâr-veş bir yerde turmazsın
Egerçi Celvetiysen çarh-veş devvâra benzersin*

*

*Devr ide ide Halvetî girdâba düşdiler
Çıkıdı kenâra Celvetî serdâba düşdiler*

*

Halvet-i dil mâsivâdan bî-şu'ûr olmaktadır
Celvet-i dil Hak ile hem pür-zuhûr olmaktadır
Mihnet-i 'aşka bakılsa anda râhat yok-durur
Râhat ammâ nâr-ı 'aşk içinde nûr olmaktadır
Sohbet-i ebl-i küdüretle gönül bulmaz safâ
Ol kederle bu safâ her demde dûr olmaktadır
İbn-i Edbem-vâr dervîş ol bırak sultânlığı
Kim Süleymân'lık hakikatde çü mûr olmaktadır
Nakd-i 'aşk-ı pâk ile bir mi zuyûf-ı zuhd hîc
Aşk ile olan ticâret len-tebûr olmaktadır
Cun beliyye icre Hak'dan çok 'atıyye var-durur
Bu cihân icre hüner 'abd-i şekûr olmaktadır
Fitne-i dünyâdan ey Hakkî balâs ol mevt ile
Kim bu dünyâ dem-be-dem pür şerr u şûr olmaktadır

Dua ile Bitirelim:

İsmail Hakkı Bursevî *Ferâhu'r-Rûh* isimli *Muhammediye* şerhini şu dua ile tamamlamıştır:

İlâbî, dembedem senden ricamız
Bizi iman ile hatm eyle âhir
Budur dergâha rûz u şeb duamız
Bizi iman ile hatm eyle âhir

Babar-ı ömrün erdikte hazânı
Uçur bâğ-ı cinâna murğ-ı cânı
Koma vahşette sen rûh-i revânı
Bizi iman ile habm eyle âhir

Okunmuştur bu hat levh-i ezelden
Kamu zî-ruh içer câm-ı ezelden
Siline çun kalem ketb-i amelden
Bizi iman ile hatm eyle âhir

Tamam olur eğerçi sâlike Râh
Tamam olmaz veli dünyada derd âh
Deyip âhir nefeste Allah Allah
Bizi iman ile hatm eyle âhir

Cenâbından diler Hakkî âtiyyat
Kılar her dem Habib'ine tabiyyât
Bi-hakkî'l-âl hem hayri'l-beriyât
Bizi iman ile hatm eyle âhir.²⁷

²⁷ Osmanlı sultanlarının Muhammediye'ye gösterdiği saygının bazı örnekleri için bk., Mehmet Bilal Yamak, *Yazıcızade Kardeşler* (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2022).

İKİNCİ
BÖLÜM

İZLER / GERİDE
KALANLAR

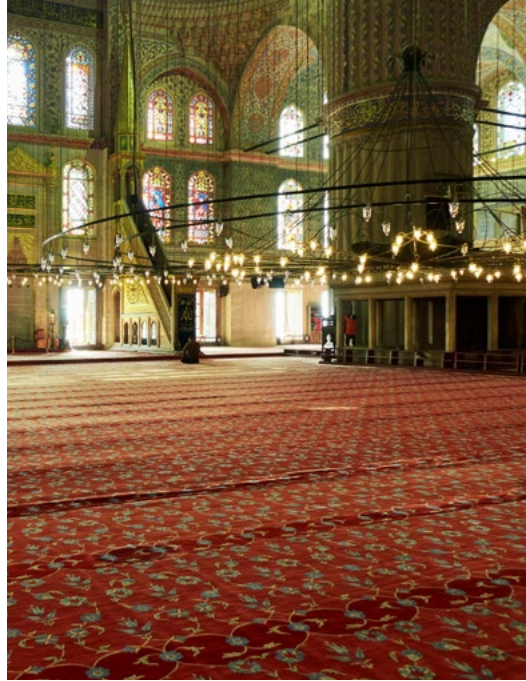

İSMAİL HAKKI BURSEVÎ'NİN SÛFÎ KİMLİĞİ

Salih ÇİFT*

İsmail Hakkı Bursevî (1653-1725) Osmanlı İmparatorluğu'nun duraklama döneminin son elli yılı ile gerileme döneminin ilk çeyreğine tekabül eden ve yalnızca siyasî ve askerî alanlarda değil toplumsal planda da ciddi sıkıntıların baş gösterdiği bir zaman diliminde yaşamıştır. Tarih sahnesine çıktığı vaktitten itibaren Osmanlı toplumunun din anlayışının ana rengini belirleyen ve de hayli yaygın olan tasavvuf bu dönemde düşünce ve uygulama yönüyle belli kesimlerce ciddi şekilde tenkide tabi tutulduğu gibi kimi zaman da aşırı denebilecek tarzdaki saldırılara muhatap olmuştur. Bir başka deyişle Bursevî, ilgili literatürde “Kadıızâdeliler-Sivâsîler” ihtilafı olarak adlandırılan ve yaklaşık olarak bir asır boyunca devam eden tartışmaların oldukça hararetli bir hâl aldığı ikinci ve üçüncü evrelerine doğrudan tanıklık etmiştir. Ayrıca tarihte “Lâle Devri” adıyla bilinen ve Osmanlı toplumunda özellikle düşünce alanında cereyan eden bazı gelişmelerin ve bunların gündelik hayata yansımalarının pek de olumlu addedilemeyeceği yıllar Bursevî'nin hayatının son aşamasına denk gelmiştir. Dolayısıyla mensubu bulunduğu toplumun maruz kaldığı dikkate değer değişim ve dönüşümlerin onun hayat seyri ve düşünce yapısı üzerindeki izlerini belli bir oranda tespit etmek mümkündür.

Çevresel ya da belli bir düzeyde tâli denebilecek olumsuz tezahürlerin sınırlandırıcı ve yıprandırıcı etkisine rağmen Bursevî zâhiri ve bâtnî ilimler alanındaki donanımını tam bir yetkinlikle hayatına ve eserlerine yansıt-

* Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, sacift@uludag.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3675-4608

mış olması yönüyle pek çok özgün niteliği haiz bir “imparatorluk sūfi-âlimi” görüntüsü arz eder. Bu itibarla o farklı zâviyelerden değerlendirilmesi mümkün olan ender şahsiyetlerden biridir. Bununla birlikte bu yazıda özellikle onun sūfi kimliğinin kıvam bulması sürecinde belirleyici olduğu düşünülen temel unsurlar ana hatlarıyla ele alınacaktır. Bu doğrultuda öncelikle bir sūfi olarak Bursevî'nin tasavvufî hayatının belli başlı evrelerine temas edilecek ve akabinde de tasavvuf anlayışının şekillenmesi evresinde katkısı bulunan çeşitli etkenler üzerinde durulacaktır.

İsmail Hakkı Bursevî'nin babası Mustafa Efendi İstanbul'da dünyaya gelmiş ve burada yetişmiş olmakla birlikte hayatının geri kalanını günümüzde Bulgaristan sınırları içerisinde kalan Aydos'ta geçirmiştir. İstanbul'da bulunduğu dönemde tasavvufî muhitlerle irtibatı bulunan Mustafa Efendi bu ilgisini Aydos'ta da devam ettirmiştir. Mustafa Efendi, Osmanlı tasavvuf kültürünün dikkate değer simalarından ve Celvetiyye tarikatının mühim temsilcilerinden biri olan Zâkirzâde Abdullah Efendi'nin (v. 1068/1657) halifesi sıfatıyla söz konusu dönemde Aydos'ta bulunan Atpazarî Osman Fazlı Efendi'ye (v. 1102/1691) intisap etmiştir.

Atpazarî Osman Fazlı Efendi çağdaşı olan pek çok Osmanlı mutasavvıfı gibi vahdet-i vücûd fikrini benimseyen ve dinî-tasavvufî anlayışını bunun üzerine inşa eden bir isim olduğu gibi karizmatik şahsiyeti nedeniyle de faaliyet yürüttüğü yerlerde ilgi odağı hâline gelmiş bir sūfiydi. Buna ilaveten tasavvuf-siyaset ilişkisi noktasında ilkesel olarak öncü sūfilerin yaklaşımını benimsediği anlaşılan Osman Fazlı Efendi her ne şart altında olursa olsun fikirlerini açıkça dile getirmeyi önemsemiştir. Şartlar gerektirdiğinde benimsediği ilkeler doğrultusunda tavır alma hususunda en ufak bir tereddüt göstermeyen Osman Fazlı Efendi bu tercihinin menfi neticeleriyle yüzleşmek durumunda kalmış ve nihayetinde hayatının önemli bir bölümünü sürgünde geçirmiştir. Zira tarihin her döneminde olduğu gibi onun zamanında da hakikatlerle yüzleşme ve bunların sonuçlarına razı olma noktasında gösterilen zaaf halk düzeyinde olduğu gibi siyasî otorite planında da büyük oranda etkin durumdaydı.

İsmail Hakkı Bursevî babasının ilgilerinin tabii bir sonucu olarak tasavvufî hayatın içine doğdu ve çocukluğundan itibaren bu doğrultuda bir eğitim gördü. Bursevî, ilk etapta Osman Fazlı Efendi ile karşılaşmadan evvel çocukluk ve ilk gençlik yıllarında Aydos'ta onun halifesi olarak görev yapan Ahmed Efendi'den (v. ?) Arapça dersleri alarak ilim hayatına adım attı. Akabinde Osman Fazlı'nın Aydos'a uğrayan Edirne halifesi Seyyid Abdülbâki Efendi ile birlikte 1074/1664 yılında Edirne'ye gitti. Burada hem temel dinî ilimleri tahsil edip hem de hüsn-i hat ile ilgilendi. Bu evrede aldığı eğitimin kapsamında daha sonraları tasavvuf anlayışının formunu belirleyecek olan şer'î ilimlerden fıkıh ve kelâm da bulunmaktaydı. İlerleyen zamanlarda başta dil ilimleri olmak üzere ilgili alanlardaki müktesebâtını tasavvufî bakış açısıyla yorumlamak suretiyle ulaştığı neticeler kendisini özgün kılan hususiyetleri arasında yer alır. Gerek çeşitlilik ve gerekse miktar açısından İsmail Hakkı Bursevî'nin beslendiği temel kaynakların zenginliğini yansıtan pek çok eseri arasında *Kitâbu'l-Furûk* özellikle anılmaya değerdir.

Edirne bulunduğu dönemde İsmail Hakkı Bursevî'nin istidadını fark eden hocası Abdülbâki Efendi buradaki eğitimini tamamlamasını müteakiben kendisini İstanbul'da bulunan Osman Fazlı Atpazarî'nin yanına gönderdi. İsmail Hakkı Bursevî 1083/1672 senesinde Osman Fazlı Efendi'ye intisapla onun müridi oldu. Bu süreçte mürşidinin gözetiminde Zeyrek Camii'nde halvete giren Bursevî doksan gün süren halvetten çıktıktan sonra dervişlere hizmetle görevlendirildi. Bilahare mürşidi onu 1086/1675 senesinde halife tayin ederek Üsküp'e gönderdi. İsmail Hakkı Bursevî bu şehirde bulunduğu dönemde tasavvufî ilgililerine uygun olarak Şeyh Mustafa Uşşâkî'nin (1090/1679) kızıyla evlendi.

Zamanın en büyük imparatorluğunun bir ferdi olmanın sağladığı özgüven yanında fitraten sahip olduğu potansiyelin uygun şartlarda açığa çıkmasının tabii bir sonucu olarak İsmail Hakkı Bursevî dinin hem zâhiri hem de bâtını boyutundaki gelişimini hayatı boyunca sürdürmeyi başardı. Nitekim çok sayıdaki eseri bu hükmün en somut delilleri durumundadır. Bir sūfi-âlim kimliğiyle Bursevî'nin zâhirle bâtını aynı potada buluşturma arzusu söz konusu eserlerde yansımaları bulunmuştur. Bununla birlikte ortaya koyduğu görüşler ve bunların ilerleyen zamandaki tesirleri daha ziyade tasavvufî alanda yoğunlaşmıştır.

Öte yandan, İsmail Hakkı Bursevî'nin çalışmaları gerek derinlik gerekse kuşatıcılık açısından emsâline az

rastlanan bir özellik arz eder. Zira bunlardan bazıları ağırlıklı olarak kendi manevî tecrübelerinin ürünleri durumundaki fikirlerini içerirken diğer bir kısmı da ansiklopedik tarzdaki dinî-tasavvufî malumatı bir araya getiren hacimli çalışmalardır. Onun özellikle “vâridat” olarak adlandırılan türe dâhil olan eserleri ekseninde ortalama bir sûfinin manevî gelişim evrelerinin muhtelif aşamalarında deneyimlediği hususlar ile bunları değerlendirme şekline dair ufuk açıcı detaylara ulaşmak mümkündür. Bunlar ayrıca Bursevî'nin tasavvuf anlayışının muhtelif veçhelerini anlamının en sağlam kılavuzları durumundaki metinlerdir.

Rûhu'l-Beyân ile *Ferâhu'r-Rûh* gibi eserleri ise ikinci türe örnek olarak gösterilebilecek olan metinlerdir. Onun bu nevi eserleri kendi dönemine kadar dinî düşünce alanında teşekkül eden birikimin özet tarzda da olsa bir araya getirilmiş şekli olarak nitelendirilebilir. Bir başka deyişle söz konusu metinler üzerinden yalnızca tarih boyunca tasavvuf muhitlerinin gündemini belirleyen ana meselelere ve bunlara dair sûflerin ürettikleri fikirlere değil genel manada Müslüman mütefekkirlerin ilgi alanına giren hemen bütün konulara vâkif olmak mümkün gözükmektedir.

Tıpkı babası gibi Celvetî olan İsmail Hakkı Bursevî zaman içerisinde -tartışmalı olmakla birlikte- “Hakkıyye” adıyla anılan kolun kurucusu olarak kabul edilmiştir. Yaratılışı itibariyle sahip olduğu kimi özelliklerinin müşşidinden tevarüs ettikleriyle uyum arz etmesi Bursevî'nin Osman Fazlî Atpazarî'nin muhtelif olaylar karşısındaki duruşuna benzer bir yaklaşımla hareket etmesi sonucunu doğurmuştur. Nitekim hayatı boyunca karşılaştığı çeşitli sıkıntılar tahlil edildiğinde bunların ardında onun net ve taviz vermez tavrının bir şekilde etkili olduğu görülür. Bursevî'nin dinî-tasavvufî yaklaşımının şekillenmesi sürecinde tesiri bulunan hususlardan bir diğeri ise zâhirî ilimler alanında almış olduğu dinî eğitimin niteliğidir.

“Şeyh-i Ekmel” unvanıyla andığı müşşidi Osman Fazlî Atpazarî dışında bir sûfi olarak İsmail Hakkı Bursevî'nin fikrî manâda tesiri altında kaldığı bilinen başlıca isim Muhyiddin İbnü'l-Arabî'dir. O ayrıca tasavvufun oluşum ve gelişim dönemlerinde yaşamış olan sûfler yanında özellikle Ebû Hâmid el-Gazzâlî (v. 505/1111), Abdülkâdir el-Geylânî (v. 561/1166), Feridüddin-i Attâr (v. 618/1221), Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî (v. 672/1273), Yunus Emre (v. 720/1320 ?), Hacı Bayrâm-ı Velî (v. 833/1430), Yazıcıoğlu Mehmed Efendi (v. 855/1451), Üftâde (v. 988/1580) ve Aziz Mahmûd Hüdâyî (v. 1038/1628) gibi isimlerin manevî anlamdaki yetkinliklerini takdir etmiş ve fikirlerini fazlasıyla önemseyerek yeri geldikçe bunlardan istifade yoluna gitmiştir. Öte yandan, her ne kadar belli açılardan kendisini ciddi şekilde tenkit etmiş olsa da bazı görüşleri itibariyle Bursevî'nin Niyâzi-i Mısırî'nin etkisinde kaldığı kabul edilmektedir.

Buraya kadar özet olarak aktarılan bilgilerden hareketle İsmail Hakkı Bursevî'nin sûfi kimliğinin oluşum sürecinde belirleyici rolü olduğu düşünülen başlıca hususlar şu şekilde sıralanabilir:

1. Yaratılıştan getirdiği özelliklerin irşâd evresinde kıvam kazanmasıyla vücut bulan tavizsiz tavrı;
2. Zâhir ilimleri alanında almış olduğu dinî eğitimin şekillendirdiği bakış açısı;
3. Vahdet-i vücûd fikrinin yönlendirdiği tasavvufî yaklaşım tarzı;
4. Bir sûfi olarak kendi manevî tecrübelerinin belirleyiciliğine atfettiği önem.

Yukarıda sıralanan maddeleri başkaca hususların ilavesiyle çoğaltmak mümkün olmakla birlikte bu kapsamda dile getirilecek olanların ilgili unsurlarla bir şekilde bağlantılı olması sebebiyle bunların ayrıca zikredilmesine gerek görülmemiştir.

Yaratılıştan Getirdiği Özelliklerin İrşâd Evresinde Kıvam Kazanmasıyla Vücut Bulan Tavizsiz Tavrı

İsmail Hakkı Bursevî'nin şahsiyetini kısaca tarif etmek gerektiğinde muhtemelen kullanılacak en uygun ifade kalıpları sûflerin varlıkların vücûda geliş sürecinde belirleyici olan tecellilerin niteliği hakkındaki kanaatlerini dile getirirken sıklıkla başvurdukları “celâl” ve “cemâl”dir. Buna göre o “celâlî tecellilerin cemâlî tecellilere galip geldiği” bir fıtrata sahiptir. Hayatı boyunca karşı karşıya kaldığı hemen bütün nemtamelî vakalarda onun burada ifade edilen realitenin yansıması durumundaki bir tavırla hareket ettiğini

gösteren sayısız örnek zikretmek mümkündür.

Diğer taraftan, Bursevî dinî ve tasavvufî eğitim süresi boyunca ve sonrasında Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkim olduğu coğrafyanın İstanbul, Üsküp, Edirne, Şam, Kahire ve Bursa gibi belli başlı ilim ve kültür merkezlerinde muhtelif sürelerle ikamet etmiştir. Bu durum onun bilimsel anlamdaki olgunlaşma sürecinin yalnızca teorik düzeydeki faaliyetlerle değil aynı zamanda pratik manadaki tecrübelerle donatılmış olduğuna delalet etmektedir. Dolayısıyla aynı inancı paylaşıp aynı imparatorluğun hâkimiyeti altında yaşıyor olsalar da birbirinden oldukça farklı yerel kültürlerle mensup olan halklarla bir arada bulunmanın onun ufkunun genişlemesi ve mükteşabatının zenginleşmesi noktasındaki tesiri inkâr edilemez. Bununla birlikte İsmail Hakkı Bursevî çeşitli sebeplerle söz konusu merkezlerde kimi zaman siyasi otoriteyi temsil edenlerle, halkla ve bazen de ulemâ ve sûfilerle karşı karşıya gelmesine neden olan muhtelif sıkıntılar yaşamıştır.

İrşâd faaliyetinin başlangıcına tekabül eden Balkanlar'daki ikameti sırasında dine aykırı davranışları olduğunu düşündüğü Üsküp müftüsünü ve şehrin bazı ileri gelenlerini eleştirdiği için o muhaliflerince mahkemeye verilmiştir. Şam'da bulunduğu dönemde ise tütün kullanmanın câiz olup olmadığı meselesi çerçevesinde cereyan eden bir tartışma nedeniyle zamanın meşhur sûfilerinden Abdülganî en-Nablusî (v. 1143/1731) ile İsmail Hakkı Bursevî'nin arası açılmıştır. İstanbul'daki ikameti sırasında da vaazlarında vahdet-i vücüd meselesinden bahsettiği, İslâm akidesine aykırı sözler sarf ettiği iddiasıyla hakkında takibat başlatılmıştır.

Bursevî bütün bu süreçlerde kendince doğru bildiğini savunmaktan ve bunu zaman zaman oldukça sert bir dil ve üslup kullanarak hayata geçirmekten geri durmamıştır. Kendisi çeşitli eserlerinde irtibat hâlinde olduğu insanlarla alakalı kanaatlerini dile getirirken de bu yılmaz tavrını sürdürmüştür. Nitekim Yazıcıoğlu Mehmed Efendi'nin (v. 855/1451) *Muhammediyye* adlı eserini şerh amacıyla kaleme aldığı *Ferâhu'r-Râh*'ta o belli bir süreliğine bir arada yaşadığı ve irşâd etmeye gayret gösterdiği Bursa halkından umduğu mukabeleyle karşılaşamayınca kendilerini ağır bir dille eleştirir ve haklarındaki kanaatini şu cümlelerle dile getirir:

“(…) Bursa'da feyizler saçan rahmet bulutundan inen yağmurla gönül sadefi dolup bu saklı manâlar zuhura gelir ve kalemin ağzından varlık suretine bürünürdü. Velâkin kimse sadef gibi ağzını açıp talep etmez ve bu feyzin lezzetinden tatmazdı. Zira ahali gerek fakirler gerek zenginler hepsi acı mizaçlı ve hisleri dumura uğramış idiler. Hâsılı havâs şeklinde olanlar dahi avam gibi yaşamaya başlamış ve havsalları böyle ileri manâları görememişti.”

İsmail hakkı Bursevî'nin muhatap olup eleştirdiği halk yalnızca Bursalılarla sınırlı değildir. Yaklaşık on yıl boyunca çeşitli şehirlerinde belli sürelerle vazife gördüğü Rumeli insanı da onun keskin beyanlarının hedefinde yer almıştır. Bursevî aşağıdaki dizelerinde söz konusu halkın ilme ve ilim adamlarına karşı sergilediği kayıtsızlığa yönelik şikâyetini dile getirmektedir:

Kimi zübdine hursend ü kimi takvâsına kâni'
Bu halkun her biri bir şey ile bulmuş tesellisin

Bursevî, döneminin devlet idarecileri konumundaki kimi zevâta zaman zaman yakın ilişkiler geliştirmiş olsa da bazen kendileriyle ters düştüğü de olmuştur. Bununla birlikte o, siyasi otoritenin tabi olması gerektiğini düşündüğü genel kaideleri konu edindiği bir metin kaleme almıştır: *Sülûkû'l-Mülûk*. Bursevî burada yalnızca siyasi otoritenin bağlı kalması gerektiğini düşündüğü ilkelere değil aynı zamanda bir sûfi-âlim olarak şahsî gözlemlerine dair değerlendirmelerine de yer verir. Bu doğrultuda “Halkın lisanı Hak'ın lisanıdır” şeklinde hikemî bir ifade kullanmak suretiyle Bursevî genel olarak zamane idarecilerinin halkın görüşüne itibar etmediklerinden yakındır. O söz konusu kanaatinin yalnızca siyasi otoriteyle sınırlı olmadığını beyanla aynı hataya düştüklerini düşündüğü sûfileri ve âlimleri de eleştirir. Ona göre döneminin sûfileri hikmetten mahrum oldukları, âlimleri ise hâlleri bozuk olduğu için halk üzerinde herhangi bir etkide bulunamamaktadırlar.

İsmail Hakkı Bursevî “celâli” tecellilerin mazharı durumundaki kimliği sebebiyle maruz kaldığı sıkıntılı durumlar karşısında yılğınlık ya da pişmanlık duygusuna teslim olmak yerine söz konusu vakaları kendisi

için bir “lütuf” olarak değerlendirmiştir. Peygamberlerin hayatlarının sıkıntılar içinde geçmiş olduğu gerçeği onun bu fikre sığınmasının ana nedenidir. Zira ona göre, kendisinin de aralarında yer aldığı, peygamberlerin vârislerinin başka türlü hareket etmeleri zaten mümkün değildir.

Zâhir İlimleri Alanında Almış Olduğu Dini Eğitimin Şekillendirdiği Bakış Açısı

İsmail Hakkı Bursevî vahdet-i vücûd fikrini benimseyen ve tasavvuf anlayışını bunun üzerine inşa eden bir sûfidir. Bununla birlikte o genel olarak söz konusu geleneğe bağlı olanların benimsedikleri, hatları belirsiz bir müsamaha tavrına ve kurnalsız bir esnekliğe sahip değildir. Bir bakıma hem zâhiri sınırları en somut anlamıyla muhafaza etme hem de bâtını neşveyi bununla uyumlu bir şekilde düşünce dünyasına hâkim kılma gayesi ile hareket eden Bursevî'nin bu tercihinin yansımaları bütün eserlerinde bulmak mümkündür. Bunun en net şekilde teşhis edilebileceği eseri ise *Rûbu'l-Beyân*'dır.

Hudutlarını ve şeklini kendisinin belirlediği şahsına özgü bir tasavvuf anlayışına sahip olduğu anlaşılan Bursevî'nin bu durumu özellikle tasavvufun tartışmalı meselelerindeki tercihlerindeki tavrında kendini belli eder. Örneğin o tasavvuf tarihinde Bâyezîd-i Bistâmî (v. 234/848 ?) ile adeta özdeşleşen, mistik tonun belirginliği sebebiyle güçlü manevî hâllerin sevkine açık oluşu ifade eden “sekr” (manevî sarhoşluk) tarafı değildir. Bursevî bunun yerine en ağır tazyik altındayken bile kontrolün kaybedilmemesini esas alan “sahv”ın (bilinçli olma) ve temkinle hareket etmenin en doğru tercih olduğunu düşünür. Dahası o kendi anlayışının aksine bir tutum sergileyenleri ağır bir dille eleştirir. Nitekim, “ene'l-hak” sözüyle meşhur olan Hallâc-ı Mansûr (v. 309/922), “sırrı fâş etmesi” yanında Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin ile alakalı kanaatleri nedeniyle Niyâzî-i Mısrî (v. 1105/1694) ve Şeyh Bedreddin (v. 823/1420) gibi isimler onun eleştiri oklarına hedef olmuşlardır. Bununla birlikte en az yukarıda zikredilenler kadar tartışmalı bir isim olan ünlü Hurûfî şâir Nesîmî (v. 820/1417) hakkında İsmail Hakkı Bursevî bu genel yaklaşımına uymayan bir edayla hareket eder. Bu doğrultuda o *Ferâbu'r-Rûh*'ta Nesîmî hakkında Üftâde'nin (v. 988/1580) lehte, Sofyalı Bâli Efendi'nin (v. 960/1553) aleyhte olan görüşlerini aktardıktan sonra bu ikisi arasında orta yolu tercih ederek her iki kanaatin farklı makamlara göre ifade edilmiş beyanlardan müteşekkil olduğunu belirtir ve herhangi bir tarafa meylettğine delalet eden bir ifadeye yer vermez.

Öte yandan diğer tarikatlara nispeten dini ve tasavvufî meselelerdeki fazlaca esnek tutumları nedeniyle bazı Mevlevî gruplar, Kalerîdiler ve Bektâşîler onun tarafından hayli sert şekilde eleştirilmişlerdir. Bunlar arasında yer alan Bayrâmî Melâmîlerinden Şeyh Hamza Bâli (v. 980/1573) ile İsmail Ma'sûkî'nin (v. 945/1539) mühlid ve edesiz olduklarını savunan Bursevî kendilerinin yeryüzünde fesat çıkardıkları için idam edildiklerini söyleyerek siyasi otoritenin bu kapsamdaki tasarrufunu onaylar. Zira ona göre böylesi bid'atçilerin ve dalalet rehberlik edenlerin katli mübahdır.

Durum böyle olmakla birlikte Bursevî'nin çeşitli konulara dair görüşleri sonraki dönemlerde yaşamış olan bazı Bektâşî müellifler tarafından belli fikirlerini delillendirmek amacıyla kullanılmıştır. Bunlar arasında en dikkate değer olanı kendisi de bir Bektâşî olup Osmanlı'nın son döneminde Bektâşîlik üzerine kaleme aldığı *Mir'âtü'l-Makâsîd* isimli hacimli eserin müellifi olan Ahmed Rifat Efendi'dir (v. 1293/1876). Kendisi bu eserinde İsmail Hakkı Bursevî'nin başta *Ferâbu'r-Rûh* olmak üzere *Divân*'ından ve *Silsilenâme* adlı eserlerinden fazlasıyla istifade etmiştir. Bununla birlikte Ahmed Rifat Efendi, en önemli başvuru kaynaklarından biri olan Bursevî'nin diğer eserlerinin isimlerini kitabında açıkça belirtirken bunlar arasında en çok yararlandığı kitap olduğu anlaşılan *Ferâbu'r-Rûh*'tan hiç bahsetmez. Hatta bu alıntılarının bazılarında o, *Ferâbu'r-Rûh*'ta da başka kaynaklardan alındığı belli olan rivayetleri sanki kendisi asıllarından istifade ediyormuşçasına ifadeler kullanmak sûretiyle eserinde zikreder. Buradan hareketle, entelektüel açıdan hayli donanımlı bir Bektâşî olarak Ahmed Rifat Efendi'nin *Mir'âtü'l-Makâsîd*'da genel tasavvufî konularla ilgili aktardığı malumatın aslında *Ferâbu'r-Rûh*'un verdiği bilgilerin özetlenmiş şekli olduğu söyleneceği abartı yapılmış olmaz.

Bursevî'nin açık bir şekilde menfi bir tutum sergilediği belli kesimler tarafından bile otorite olarak görülerek eserlerinin kaynak olarak kullanılması kendisinin alandaki yetkinliğinin muhaliflerince de ıkrarı anlamına gelmektedir ki bu durumun örneklerine nadiren rastlanır. Buna karşın Mevlevîler'in Şems kolu ve Bayrâmî Melâmîleri, *Silsilenâme-i Celvetî* adlı eserinde Hz. Peygamber'in anne ve babasının kâfir oldu-

ğuna dair rivayete yer vermesi, amcası Ebû Tâlib'in küfür üzere öldüğünü söylemesi ve başkaca gerekçelerle İsmail Hakkı Bursevî'yi ağır şekilde eleştirdikleri gibi mezarını ziyaret etmeyi de uygun bulmamışlardır.

İsmail Hakkı Bursevî'nin zâhir vurgusu ve bununla uyumlu olan temkinli tavrının ardında yatan hususlar arasında döneminde harareti bir şekilde cereyan eden tasavvufeksenli tartışmaların herhangi bir belirleyici rolünün bulunup bulunmadığı mevzuu araştırılması gereken konular arasında yer almaktadır.

Vahdet-i Vücûd Fikrinin Yönlendirdiği Tasavvufî Yaklaşım Tarzı

İsmail Hakkı Bursevî, genel olarak sûfilerin Allah dostluğunun zirvesi olarak tasavvur ettikleri "hatmu'l-evliya" pâyesinin Muhyiddin İbnü'l-Arabî'ye ait olduğunu savunur. Dolayısıyla o velâyetin kutbu durumunda bulunan İbnü'l-Arabî'nin sistemleştirdiği yarı tasavvufî yarı felsefî nitelikteki "vahdet-i vücûd" fikrini kendi tasavvuf anlayışının merkezine yerleştirir. Zira ona göre vahdet-i vücûd tevhidin en mükemmel ifade biçimidir. Söz konusu düşünce sistemine yönelik tutkulu bağlılığı onun vahdet-i vücûdun aleyhinde görüş beyan eden kesimleri ve özellikle de ulemâyı şiddetle eleştirmesine yol açmıştır. Bununla birlikte Bursevî başta Sadreddîn-i Konevî (v. 673/1274) olmak üzere İbnü'l-Arabî'nin görüşlerini Meşşâî felsefenin yaklaşımını esas alarak yeniden yorumlayan kesimden ayırır. Dolayısıyla onun vahdet-i vücûdu algılama ve değerlendirme tarzı daha ziyade tasavvufî tecrübe ve neşve boyutunda kendini belli eder.

Diğer taraftan İsmail Hakkı Bursevî sûfî kimliğiyle temayüz etmiş olmakla birlikte kelâm ve fıkıh usulü gibi dinî ilimlerin hemen her alanında en büyük otorite olma özelliğini taşıyan Ebû Hâmid el-Gazzâlî'yi de İslam düşüncesinin zirve şahsiyeti olarak kabul eder ve bu görüşünü şu cümleyle dile getirir: "kendisinden sonra gelen ulemâ arasında bir benzeri yoktur." Ebû Hâmid el-Gazzâlî ile alakalı bu kanaatinin Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin kendi nazarındaki eşsiz konumunu gölgeleyebileceğinin farkındalığıyla hareket eden Bursevî hem bu yaklaşımında herhangi bir çelişki bulunmadığını beyan hem de meramını izah sadedinde dikkat çekici bir karşılaştırma üzerinden zihinlerde oluşabilecek soru işaretlerini gidermeye çalışır. Ona göre Gazzâlî'nin gerek zâhiri gerekse bâtinî ilimlerdeki benzersizliği İbnü'l-Arabî tarafından da açıkça ikrar edilmiştir. Bununla birlikte Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin zamanına gelinceye kadar hakikate dair sırların açıklanmasına ilahi planda izin verilmemiş olduğundan ilgili dönemde yaşayan sûfiler söz konusu hakikatleri çeşitli işaretler ve remizler kullanarak anlatmak zorunda kalmışlardı. Bununla birlikte artık yeni bir evreye girildiğinden ve Muhyiddin İbnü'l-Arabî de "kalem-i a'lâ"ya mazhar olduğundan bunları açıklamakta herhangi bir beis görmemiştir. Kendisinden sonra gelip izinden yürüyenler de onun sofrasından aldıkları feyz ve istidatları nispetinde ilgili marifet ve hakikatleri olduğu gibi açıklamaya devam etmişlerdir.

İsmail Hakkı Bursevî tasavvufî düşüncesinin bir başka büyük ismi olan Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî'nin çeşitli meselelere dair görüşlerini sıklıkla kendi fikirlerine dayanak olarak kullandığı gibi şâheleri durumundaki *Mesnevî*'nin ilk 738 beytini *Rûhu'l-Mesnevî* (*Şerhu'l-Mesnevî*) adıyla şerh etmiştir. Bu eserin vahdet-i vücûd fikri esas alınmak suretiyle ilk olarak Abdurrahman (Molla) Câmî (v. 898/1492) tarafından şerh edildiği kabul edilmektedir. *Mesnevî*'nin bu doğrultudaki bir başka şerhinin sahibi olan İsmail Hakkı Bursevî burada sergilediği yaklaşımla zaman içerisinde Mevlânâ'nın Muhyiddin İbnü'l-Arabî çizgisini benimseyen vahdet-i vücûdçu bir sûfî olarak tanınmasına katkı sağlayan isimlerden biri olmuştur. Bununla birlikte aralarında Abdülbâkî Gölpınarlı (v. 1982), Annemrie Schimmel (v. 2003) ve William Chittick (d. 1943) gibi yetkin simaların da bulunduğu yerli ve yabancı birçok tasavvuf uzmanı İbnü'l-Arabî ile Mevlânâ'nın birbirinden farklı anlayışlara sahip olduklarını savunmuşlardır.

İleri düzeydeki İbnü'l-Arabî hayranlığı ile temayüz etmekle birlikte İsmail Hakkı Bursevî'nin genel olarak eserlerinde belirgin olan tavrı üzerinden bir değerlendirme yapıldığında onun İbnü'l-Arabî'den ziyade Mevlânâ'nın sahip olduğu neşveye daha yakın bir görüntü sergilediği söylenebilir.

Bir Sûfî Olarak Kendi Manevî Tecrübelerinin Belirleyiciliğine Atfettiği Önem

Tasavvufî gelişim sürecinin ana unsurlarından biri durumundaki mârifete atfettikleri değerden dolayı genel olarak sûfilerin farklı adlarla andıkları ilhamlarını son derece önemsedikleri ve çeşitli meselelere dair

fikirlerini ve hayat seyirlerinin belli evrelerindeki önemli kararlarını bunların yönlendirmesiyle belirledikleri bilinmektedir. Özellikle tasavvufun gelişim döneminden itibaren yaşayan bütün sûfler için bu hüküm geçerli olmakla birlikte bu kapsamdaki en dikkat çekici örnekler başta Muhyiddin İbnü'l-Arabî ve onun görüşlerini benimseyen sûfler tarafından dile getirilmiştir. Sâdık bir İbnü'l-Arabî takipçisi olarak İsmail Hakkı Bursevî de bu yönüyle temayüz eden isimlerdendir. O çeşitli eserlerinde bu mevzuyu işlediği gibi farklı adlarla "vâridat"ını konu edindiği muhtelif metinler de kaleme almıştır. Bu eserlerinde o zaman zaman kalbine doğan ilhamları şerh etmeye çalışmıştır.

Bursevî vâridatına ilaveten manâ âleminde görüştüğünü ifade ettiği bazı peygamberler ile başta Muhyiddin İbnü'l-Arabî ve mürişidi Osman Fazlî Atpazarî olmak üzere geçmişte yaşamış büyük sûflerinin muhtelif meselelere dair yönlendirmelerinden de gerek maddî gerekse manevî hususlarda istifade etmiştir. Bu kapsamda örneğin Yazıcıoğlu Mehmed Efendi'nin eserini şerh ettiği dönemde kendisini ile rüyada görüştüğünü ve onun talebi doğrultusunda bazı anlaşılması zor kelimelerin açıklamasını yapmıştır.

İsmail Hakkı Bursevî tıpkı diğer dinî-tasavvufî meselelerde olduğu gibi ilhamla alakalı görüşlerini dile getirirken dinin zâhirî sınırlarının korunması gerektiği hususunda lazım gelen uyarıları yapmaya özen gösterir. Nitekim bu doğrultudaki kanaatini dile getirdiği beyanlarından birinde o şöyle der:

"İlham ile elde edilen hakikatlerden muradımız şeriatı muvafık olan hikmetler, manâlar ve Rabbânî olan Kur'an-ı Aziz'in muhtevasının bâtınıdır. Yoksa şerâyî' a muhalif hakikatler merduddur ki bunlara şeytânî hakikatler ve nefsânî marifetler derler."

Bursevî vehbî olan ledünnî ilme nâiliyetin şeriatin hükümlerine harfiyyen riayete bağlı olduğunu belirtmekle birlikte bunun tek başına yeterli olmayacağını savunur. Ona göre bahis konusu ilmi elde etmek için şeriat yanında tarikat âdâbını da gözetmek zorunludur. Bu ilim hâsıl olduktan sonra da "bu fânî âleme veda edinceye kadar ahkâm ve âdâba riâyet lazımdır." Bursevî tıpkı diğer sûfler gibi bilhassa birtakım dinî-tasavvufî meselenin çözüme kavuşturulması ya da teyidi noktasında ilhamına öncelik tanır. Bunlardan birinde o kendi tarikatı olan Celvetiyye silsilesinin Hz. Ali üzerinden Hz. Peygamber'e ulaştığı bilgisinin kendisine vârid olduğunu beyanla tabî olduğu yolun sağlamlığının ilahi planda tasdik edildiğini vurgulamaya çabalar. Kendi tarikatının silsilesinin Hz. Ali'ye bağlanıyor olması Bursevî açısından son derece önemlidir zira ona göre Hz. Ali "Hakk'ın bütün kemâlâtına ayna olmuştur."

İsmail Hakkı Bursevî'nin vâridatını içeren eserleri muhteva açısından incelendiğinde bunlar arasında bilhassa dikkat çekici olanların kendisi ve de çevresinde bulunan bazı şahsiyetler hakkında verdiği bilgilerden müteşekkil olduğu görülür. Bu kapsamda örneğin o şahsının Hz. Peygamber'in neslinden olduğu bilgisinin kendisine bu yolla bildirildiğini söyler ve vârid olan: "Sana hilafet verildi" şeklindeki manâ üzerinden bu sonuca ulaşır. Bursevî'nin şahsıyla alakalı ilhamlarının hangi düzeye ulaştığını yansıtmaları açısından nefinden kaynaklanan günahlarının affedildiği bilgisinin kendisine bildirilmiş olması ise bilhassa dikkat çekicidir. Buna göre o bir pazar akşamı namaz sonrasında kibleye yönelip gözyaşları içinde nefsinin kusurlarının affedilmesini talep etmiş ve hemen akabinde bir vârid ile müspet netice kendisine bildirilmiştir.

İsmail Hakkı Bursevî'nin mazhar olduğu ilhamlar yalnızca manevî meselelerle sınırlı değildir. Onun gündelik hayatın sıradan işleri denilebilecek hususlarda da bu yolla bilgilendirildiğine dair muhtelif misallere ilgili eserlerinde sıklıkla rastlanır. Bu kapsamdaki bir örnekte o pek hazzetmediği Hüdâyi Âsitânesi postnişini Bilecikli Osman Efendi'nin (v. 1140/1728) vefatının ve makamına kendisinin geçeceği bilgisinin "onun nakşî mahvolur, sen oturursun" denilmek suretiyle tarafına iletildiğini belirtir.

Yukarıdaki örneklere benzer sayısız beyana eserlerinde yer veren Bursevî'nin gerek üstesinden gelmekte güçlük çektiği problemleri halletme sürecinde gerekse gündelik hayatıyla ilgili belli kararları alma durumunda olduğu zamanlarda ilhamlarının yönlendirmesiyle hareket ettiği söylenebilir.

İSMAİL HAKKI BURSEVÎ'NİN POETİKASI DÎBÂCE-İ DÎVÂN-I FÛTÛHÂT-I BURSEVÎ

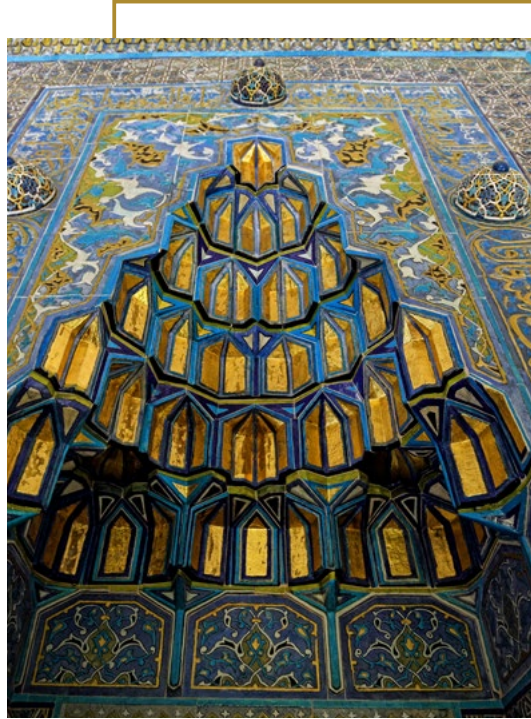
M. Murat YURTSEVER*

İsmail Hakkı Bursevî çok yönlü ve çok eser vermiş bir müellif. Zâhirî ilimlerin hemen her alanında eser vermiş olmakla birlikte tefsir, tasavvuf, şerh ve vâridat türünde verdiği eserlerle ünlü. Yanı sıra hadis, fıkıh, kelâm ve lügât ilmine dâir eserleri ve risâleleri de mevcut. Buna ek olarak şair vadisinde de bir seyyâd-ı sayd-ı hikem ve bir şâir-i mâhir-i ekrem.

Ne var ki şâir yönünün müfessir ve mutasavvıf yanı arkasında saklı kaldığı anlaşılıyor. Aradaki örtüyü kaldırarak Bursevî'nin bir müfessir ve bir mutasavvıf olduğu kadar aynı zamanda usta bir şâir de olduğunu söylemek hakşinaslık olacaktır.

Bursevî, Arapça, Farsça ve Türkçe olmak üzere üç dilde vezinli ve kafiyeli, şekil ve muhtevası nitelikli şiirler yazmış olmakla birlikte tertip ettiği divanını Türkçedir. Klasik divan tertibiyle düzenlenmiş ve divan şiiri formunda manzumelerden teşekkül etmiştir. Bu mürettep divanın başındaki tahmis, müseddes, muaşşer gibi sekiz müteferrik manzumenin yanı sıra eserde 157 gazel, muhtelif rubâiler, kıta ve müfredlerle birlikte ilâhiler de yer almaktadır.

Silsilenâme'de şiirlerinin sayısının on binden ziyâde olduğunu haber vermesi,¹ divanı dışında yüzlerce şiiri daha olduğunu, şiire ayırdığı zamanı ve verdiği önemi ifade etmektedir.

* Doç. Dr. Bursa Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, myurtsever@uludag.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9816-1512

¹ Ali Namlı, İsmail Hakkı Bursevî: Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı (İstanbul: İnsan Yayınları, 2001), 218.

“Be- tarz-ı gazel” veya “fî sureti mecâz” başlıklarıyla yazdıkları da dâhil olmak üzere manzumelerinin tamamı tasavvufî muhtevalıdır. Bunu divanına “Fütuhât-ı Bursevi” adını vermesinden anlıyoruz. Az sayıda mecâzî aşk temalı şiirleri, onun divan şiirini beğendiğini, bu konuda istidadı olduğunu kanıtla-
dığı örneklerdir.

Dibâce kelimesinin mecazen “divanların başındaki manzum veya mensur önsöz” anlamına geldiği klâsik şiirimizle ilgilenenlerin malûmudur. Divan dibâceleri, klasik şiirimizin ilham kaynaklarını, düşünce dünyasını, kural ve çerçevesini, hatta dinî boyutunu şairin penceresinden bakarak görebildiğimiz metinlerdir. Edebiyat tarihçilerinin ve eleştirmenlerinin yanında bizzat sanatı icra edenlerin amaç ve görüşlerinin yer aldığı mukaddimelerdir. Şiir ve şair hakkında merak ettiklerimizin yer bulduğu dibâcelere az sayıda divanda rastlanması değerini daha da artırmaktadır. Dibâcelerin divanların başında yer almasını, bir gelenek olmasının yanında, sanata ve özellikle söze ve anlama dair hünerlerin sergilendiği alanın şiir olması ile açıklamak yanlış olmasa gerekir.

Kısa veya uzun Türkçe divan dibâcelerinin kendine özgü dil ve üsluplarıyla birbirine benzer bir bütünlük içinde kaleme alındığını görüyoruz. Biyografik eserler olmakla birlikte bir edebî tür ve kaynak olarak takrizlerin ve şüara tezkirelerinin dibâcelerle desteklendiğini söyleyebiliriz. Üslupları farklı olsa da şüara tezkirelerinde ve takrizlerdeki şairlere ait tespitlere dibâcelerin müdâhil olduğunu düşünebiliriz.

Yapılan bir araştırmada, İstanbul kütüphanelerinde kayıtlı 492 şaire ait divanın sadece kırkında dibâceye rastlandığı, divanların çoğunda dibâce bulunmadığı görülmektedir. Bu arada müellif nüshası bulunmayan, müstensihler tarafından çoğaltılan divan dibâcelerinden bazılarının görmezden gelindiği de ihtimal dâhilindedir.² Aynı araştırmaya göre Türkçe ilk divan dibâcesinin Ali Şîr Nevâî'ye (v. 1501) ait ve mensur olduğunu görüyoruz. Anadolu sahasında ilk dibâcenin Ahmet Paşa'ya (v. 1497) ait ve manzum, manzum-mensur karışık ilk dibâcenin ise Necâti'ye (v. 1509) ait olduğunu biliyoruz.³

Dibâceler, şairlerin şiir hakkında görüşlerini, şiire ve şaire verdiği kıymeti, harcadığı mesaiyi gördüğümüz; ciddi niyetlerine ve titiz hazırlıklarına şahit olduğumuz; şiire muhalif ya da kayıtsız nâdân ve zâhidler zümresine bakışlarını ilk ağızdan öğrendiğimiz kaynaklardır. Şairlerin kelâmın kudretinden ve kalemin kudsiyetinden söz ederek başladıkları ilk satırlardır.

Bursevi'nin divanında yer verdiği beyitlerde de görüleceği gibi kalem, yüreklerdeki ateşi teskin eden, Hakk'ın feyzini satırlara dökerek çoğaltan bir araçtır. Beyânın vasıtası, hikmetin tercümanıdır. Kelâm kalemlerle vücut bulur; ruhta şekillenen manâ ve mazmun satırlarda canlanır. Zira şairin kalemindeki kudret Allah vergisidir. Bu sebeple âşik-ı sâdıkların şiirine dil uzatmak ve küçümsemek gayretullah'a dokunur:

Kalemdir nükteperdâz-ı mâânî

Kalemdir vehb-i mahz-ı Hak Taâlâ

Kalem teskîm eder tâb-ı derûnu

Kılar feyz-i Hak'ı tahrîr ü ibkâ

Sakın dahl etme nazm-ı ehl-i aşka

Nedir hikmet teemmül eyle cânâ⁴

Bir mutasavvıf şairin divanı dibâcesinin farklı örneği olarak Bursevi'nin dibâcesine kendi hattıyla müellif nüshasında rastlayışımızı bir şans olarak değerlendirebiliriz. Divanın başındaki dibâce onun divan şiirine olan ilgisini göstermekte, ayrıca divan tertip etmekteki amacını merak eden bizlere kapı aralamaktadır.

Bursevi'nin divana aldığı şiirlerin divanında yer almasını uygun bulduklarından ibaret olduğunu ve

² Tahir Üzgör, *Türkçe Divan Dibâceleri* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990), 3-4.

³ Üzgör, *Türkçe Divan Dibâceleri*, 9.

⁴ Murat Yurtsever, *İsmail Hakkî Bursevi Divan* (Bursa: Arasta Yayınları, 2000), 161.

divanın antoloji hüviyetinde bir eser olduğunu belirtmiş olalım. Zira şiir faaliyetinin yirmi yaşlarında, şeyhi Osman Fazlî'nin oğlu Mehmed Cûdî'nin doğumuna yazdığı tarih manzumesi ile başladığını, Hakkî mahlasını da ilk kez bu şiirinde kullandığını biliyoruz.⁵ Daha sonra yazdıkları arasından seçtikleriyle bir divan tertip ettiğini, bunun da otuz beş yaşlarına ve Bursa'ya yerleştiği yıllara denk geldiğini dibâcesindeki ifadelerinden anlıyoruz.

Bursevî'nin manzumelerinin mahlâs beyitlerinde gönül dünyasına, sanat telakkisine, şiir yazmadaki amacına, şiire ve şaire dair görüşlerinin pek çoğuna rastlamak mümkündür. Poetikasının ipuçlarını fark etmek zor değil. Nitekim şiirlerini nam olsun diye yazmadığını, yoksa hayallere sığmaz daha nice nüktenin ezberinde olduğunu belirtiyor. Övüneceği bir şey varsa onun Allah katındaki değeri olduğunu, bu amaçla şiir yazdığını ve rehberinin sadece Allah'ın inayeti olduğunu yer yer beyitlerinde dile getiriyor:

*Şi'r-gû olmak değildir şân-ı rütbem neyleyim
Yoksa her gûne muhayyel nükte ezberdir bana*

*İftihârım fazl-ı Mevlâ-yı atâ-bahş iledir
Kim onun tefviki işbu yolda rehberdir bana⁶*

Diğer iki beytinde, kendisine hitaben, Hak âşığı şairler karşısında eğilip yüzünü yere sürmeyen, kadı ve müftü değil sultan bile olsa umursama; şiir yazmayı usanmadan sürdür; sultan olan, manalara hükmeden sensin; divan tertip etmeye devam et diyerek şiirin gücünün her türlü hükümlerinin üstünde olduğunu belirtiyor:

*Hâk-pây-ı âşika sürmez ise yüz yerde yüz
Kâdi vü müftî değil sultân ise sultânı sür*

*Hakkıyâ tabrîr-i divân etmeden çekme melâl
Çünkü şâh-ı ma'nâsın bu arsada divânı sür⁷*

Diğer iki beytinde, sûfî şairlerin divanının birer Mushaf hükmünde olduğunu, mısraların kıyamda Kur'an dinler gibi safa durduğunu, kendi şiirlerinin de sayfalara yansıyan birer nakş-ı ilâhî olduğunu, zira şiirlerinin Kur'an'ın tefsirinden başka bir şey olmadığını belirtiyor:

*Yüzünden okunur Mushaf satırlar onda var saf saf
Hüdâ erbâbına cebr u dalâl ebline ihfâdır*

*Midâdın Hakkıyâ nakş-ı ilâhîdir bu evrâka
Sözün tefsîr-i Kur'an-ı azîmü ş-şân-ı Mevlâdır⁸*

Klasik dönem şairlerinin edebiyat tarihlerinde ve tezkirelerde yer almaları büyük ölçüde mürettep divanları olması nedeniyle. Bu bakımdan Bursevî'nin şiirinden söz ederken önce divanından, daha önce de dibâcesinden başlamak yerinde olacaktır. Ayrıca, iki sayfadan ibaret ve tamamı mensur olan bu dibâce Bursevî'nin kalem tecrübesinin ürünü, bir secî' ve bir nesir harikası olarak da önemlidir. Dibâcede geleneğe bağlı olarak konuya uygun Arapça ve Farsça ibareler, ayet ve hadislere telmihler ve iktibaslar da yer almaktadır.

Bursevî, şiirin marifet sahiplerine ait bir alan olduğunu ifade ederek dibâcesine başlıyor. Şairlerden erbâb-ı marifet olarak söz ediyor. Yaratıcı muhayyilesi olan ârif şairleri, hakikat atölyesinin ehl-i vukûf ustaları olarak niteliyor. Marifetin her iki anlamına da muktedir, hem hüner hem de irfan sahibi olduklarını belirtiyor. Divanında yer alan,

⁵ Namlı, İsmail Hakkı Bursevî: Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı, 33.

⁶ Mahmûd Nâsîh, *Sübbatü's-Sâlikîn*, thk. Murat Yurtsever, ed. Ömer Faruk Yiğiterol (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2025), 279.

⁷ Nâsîh, *Sübbatü's-Sâlikîn*, 794.

⁸ Nâsîh, *Sübbatü's-Sâlikîn*, 1135.

*Bellidir ey dil gözü açıklara âsâr-ı aşk
Sanma kim pinhân ola âriflere etvâr-ı aşk⁹*

*

*Hikmet-i Lokmândır âriflerin her bir sözü
Nutk-ı cân-bahşî dem-i İsâ olur ey cân hem¹⁰*

beyitlerindeki gibi basiret sahibi şairlere vuslat yolunun izleri apaçık, aşkın her hali hüveydadır. Sözlere lokman sözü kadar hikmetli, İsa nefesi kadar hayat vericidir. Sezgisel güçlü şairlerin beyitleri kalp gözünün sürmesi ve cilasıdır. Onların gözüyle bakanlar hakkı görür, hakkı iştirirler. Kalplerinde şüpheden eser kalmaz. Bir tek beyitleri bin hikmete bedeldir. Âleme onların gözüyle bakılmalı, sözlerinden öğüt alınmalıdır:

*Var ülü'l-ebşârdan kühl-i cilâ al çeşmine
Hakkı gör hakkı işit tâ kalmaya kalbinde şek¹¹*

*

*Bir nazar bin kîmyâdır Hakkıya
Himmetin al âşk-ı mâbirlerin¹²*

Bursevi'nin "Ser-matla-ı Makâlât-ı İsmail Hakkı" başlığıyla başlayan dibâcesi, Besmele'den sonra şu satırlarla devam ediyor:

"Erbâb-ı himmet ve ashâb-ı marifet ki kâr-âgâhân-ı kâr-gâh-ı hakikatdır. Gâh u bi-gâh mağlûbü'l-hâl ve meslûbü'l-ihtiyâr oldukça tennûr-ı ten-i nizârda şüledâr olan âteş-i aşk-ı ciğersûzî teskin ve hevâ-yı cây-ı bi-câda pervâz-sıfat olan mürğ-ı cân-ı tâir-i kudsi-besânî, âşiyâne-i cisme redd ve makâm-ı âsûde-gide temkin için tûti-i şeker-bâyide-vâr nice kelimât-ı âbdâr izhârîyle şîrînkârlık eylerler. Ve hakâyık u maârif ile mülemma' mensûr u manzûm elsine-i selâse üzerine matbû' u mevzûn sözler söylerler."¹³

(Marifet ve gayret sahibi şairler, hakikat atölyesinde şiir üreten kalbi uyanık sanatkarlardır. Zaman zaman hal galebe edip ihtiyarları elden gittikçe, zayıf bedenlerinin fırınında alevlenen aşk ateşi ciğerlerini yaktıkça, harareti dindirmek için üç dilde mensur ve manzum sözler söylerler. Mekânsızlık semasında kanat çırpınan Cebrâil vasıflı can kusununu, tekrar beden kafesine döndürmek ve orada huzura erdirmek için papağanı şekerle besler gibi yeni ve taze sözlerle gönüllerini hoşnut ederler.)

Hız Peygamber, Cenâb-ı Hakk'ı tesbîh ve tahmîd esnasında semâya uruc eden ruhunu, tekrar gündelik hayatla buluşturmak için Hz. Aişe validemizle sohbet ederdi. Efendimizin "Kellîmîni yâ Humeyrâ", yâ Aişe benimle biraz konuş, biraz sohbet et diyerek ruhunu teskin ettiği gibi, sûfî şairlerin de bir miktar şiirle işigali, şiirlerine vezin, kafiye ve mana arayışları onları günlük hayata döndürmekte, zihinlerini dinlendirmektedir.

Şairlerin kaleme aldığı şiirler sadece duygularını mısralara dökerek hararetlerini söndürmek için değil, idrak sahibi okurların da aynı duygularla aynı lezzetten hissedar olmaları içindir. Zira şiir yalnız şuara meclisine adı okunanlara ve yalnız istidat sahibi olanlara mahrem bir lezzet sofrasıdır. Fuzûlî'nin "Bende mecnundan füzûn âşıklık istidadı var" dediği gibi şairdeki tab'-ı nazmın kısmen okuyucuda da bulunması ve okuyucunun da aşk ve sanatın bir araya geldiği idrak seviyesinde olması şarttır.

⁹ Nâsîh, *Sübbatü's-Sâlikîn*, 267.

¹⁰ Yurtsever, İsmail Hakkı Bursevi Divanı, 267.

¹¹ Yurtsever, İsmail Hakkı Bursevi Divanı, 244.

¹² Yurtsever, İsmail Hakkı Bursevi Divanı, 242.

¹³ Yurtsever, İsmail Hakkı Bursevi Divanı, 124.

Tâ ki “Kellimîni yâ Humeyrâ” mısâkıncâ zülâl-i lehçe-i pâkleriyle âteş-nişân-ı derûn-ı tâbnâkleri olup hem kendîler ol câm-ı sermesti-i aşkdan bir mîkdâr ifâkat bulalar ve hem nice erbâb-ı istidât “Ve lî’l-arzı min ke’si’l-kirâmî nasibün” vefkınca bîssedâr olalar.

(Efendimizin peygamberlik yükünü hafifletmek için Cenâb-ı Hakkâ nice tâat ve niyazdan sonra “Yâ Aişe benimle biraz sohbet et, bana bir şeyler söyle” diyerek Hz. Aişe’nin sözleriyle ifakat bulması gibi, gönüllerinin ateşini dillerinden dökülen berrak sularla, mısralarda söndürürler. Kendi şiirlerinin kadehinden yudumlayarak hem kendileri sekinet bulur, hem de okuyanlar “yeryüzünde sakin değerli insanların kadehinden içmiş gibi” aynı şiirin lezzetinden hissedar olurlar.)

Geçmişten günümüze kadar her dilin ve her milletin büyük şairleri olmuş, her topluma usta kalemler nasip olmuştur. Bazen hakikî aşka, bazen de mecâzî aşka dair harika şiir yazanlar olmuşsa da sözün doğrusuna eğrisine bakmadan galat söyleyip hata edenler de olmuştur. Kendisini takip eden şairlere örnek olan, irfan sahibi okuyucuların hislerine tercüman olan şairler kâmil şairlerdir. Hayır ve şer arasında gide gele bir türlü düzen tutmayan dünya her zaman bir dâhî şaire ihtiyaç duymuş, her asırda bir şair-i âgâh ile kendini yenilemiş, düzen bulmuştur:

Nitekim her dilde semend-i belâgat-süvâr olanlar kalem-i çâbük-inâna meydân verip girive-i çep ü râst-maânide tekâpular ederler. Ve dest-yâri-i çevgân-ı himmetle güyrubâ-yı letâîf olup mecâz u hakikatten turuk-ı şettâyâ giderler. Tâ ki peyrevân-ı erbâb-ı marîfet olanlar menzîlres-i emânî ve metâlib olup müstefîd olalar.

(Esasen her lisanın belâgat atına binip kalemini dizgin gibi ele alarak şiir vadisine dalan hızlı süvarileri vardır. Bu söz ustaları kalemini çevgen gibi uzatıp söz toponu yakalarlar. Ne var ki hakikat olsun mecaz olsun, sözün doğru ve yanlışına bakmadan, sonu çıkmaz sokaklarda biten yanlış yollara sapanlar da vardır. Şairlerin yalnız âriflerin izinde gidenleri isteklerine ulaşır, başarılı olurlar.)

Ne kadar koca (ihtiyar) ve ne kadar kirlenmiş olursa olsun, günün her sabah gençleştiği ve aydınlanıp temizlendiği gibi dünya da her asırda mutlaka bir şair-i münîre denk gelir. Arınır, nevcivân olur:

Ve lî hâzâ bu çarh-ı pîr ki mânend-i kemân-ı Mısri, ham-geşte ve enfâs-ı şerer-efşân-ı âlemiyân ile minâ-yı dili jeng-beste olmuştur; her asırda bir lüseyñ-i sâhib-i temkîn ile demsâz olup vüsûl-yâfte-i makâm-ı nevcüvânî olur. Zirâ intizâm-ı gerdûn-ı perişân-şücûn her zamân bir müşârun-ileyh-i bi’l-beyân-ı sâhib-beyâna menût ve belki nice erbâb-ı ifâde ve istifâdeye merbûtdur.

(Şurası unutulmamalıdır ki belî Mısır yayı gibi bükülmüş, fesat saçan nefislerle gönül fanusu kir tutmuş olsa da şu yaşlı dünya, her asırda bir dili zarif, seciyesi lâtif şaire denk gelir. Yeniden gençleşir. Zira düzeni bozulan âlemin bir belâgat sahibine rastlaması her zaman mukarrer, nice söz ve beyan sahibinin ondan istifadesi mukadderdir.)

Bursavî’nin şiir yazmaya başlamasının hikâyesini yine dibâcesindeki satırlardan okuyoruz. Şiir yazmadaki amacını da aynı satırlarda buluyoruz. Buradan, yirmili yaşlardan itibaren bazı şiir tecrübelerinin olduğunu, divan tertip etmek üzere şiir yazmaya başlamasının Bursa’ya yerleştiği yıllara tesadüf ettiğini anlıyoruz. Şiirlerinin pek çoğunu ömrünün son kırk yılı içinde kaleme aldığını çıkarabiliyoruz.

Bursavî bu satırlarda, Sadî ve Hâfız gibi Acem şairlerinin, Üftâde ve Hüdâyî gibi Celvetî şairlerinin ve daha birçok şairin âşikâne beyitlerini terennüm ettiğini, birçoğunun ezberinde olduğunu belirtiyor. Bu sayede şiire heveskâr olduğunu, önce onları taklit ederek yazmaya başladığını ifade ediyor. Şiir yazmadaki amacının gönlünü irfan mektebinde eğitmek, gaflete düştüğü anlarda kendi şiiriyle önce kendini tembîh etmek olduğunu dile getiriyor:

Pes binâen alâ hâza’l- mezkûr, “Mukîm-i vâdi-i aşk u muhâbbet / Semiyi-gonce-i gül-zâr-ı bullet” bu muhtâc-ı terakkî İsmail Hakkî bu veçbile güftâr-pâş-ı müstemendâne olur

ki bin doksan sekiz sâl-i meymenet-âsârın bâvî olduğu şühûr-ı fâzıla ve eyyâm-ı mütefâ-zılada, ref'-i melâl-i hicret ve def'-i kelâl-i gurbet edip taklîden lâ tabkîken "fe eyne's-Sü-reyyâ min yedi'l-mütetâvil" bazı kelimât-ı marîfetâmîz lisanıma câri olup söyledim. Ve tıfl-ı dilimi ol makâlât-ı dâiye-engîz ile eğlerdim. Ki her birin bir feyz-âşinâ-yı hakikat-den iştmiş ve câm-ı himmet-i Rûhu'l Kuds'den nûş etmiş idim. Tâ ki bu gîdâ-yı rûh ile çâşnidâr olup tıfl-ı dilimi terbiyeyâb-ı mekteb-i irfân eyleyip vakt-i betâletimde kendi sözümünden şermsâr olup insâfa gelem. Ne ân ki izhâr-ı âsâr ile feyz-bahşâ-yı tâlibân olam. Heyhât..Heyhât...

(Aşk ve muhabbet vadisini vatan edinmiş, Hz. Halil İbrahim'in goncası Hz. İsmail ile adaş ve her an terakkiye muhtaç İsmail Hakkı olarak belirtmek isterim ki aşağıdaki satırlar mahzun yüreğimin dile getirdikleridir.

Mübarek 1098 senesinin faziletli ayları ve günleri esnasında, gerek gurbet yorgunluğumu dindirmek gerekse hicret hüznümü azaltmak için kendimin değilse bile muhtelif şairlerin hikmetli beyitleri dilime geldikçe söyledim. Bunların her biri hakikat ehli şairlerin şiirleri idi. İstedim ki ben de onlar gibi yazayım. Lâkin nerede serâ, nerede Süreyyâ. Benimki "Süreyyâ yıldızına uzanıp onu yakalamaya çalışmak" gibiydi. İstedim ki yazdığım şiirlerle gâflet ânında insafa geleyim. Kendi sözlerimden, önce kendi yüzüm kızarsın. İntibaha geleyim. Yazdıklarım feyz-i ilâhiye talip oluşumun eseri olsun. Lâkin başarabilmiş miyim, bilmiyorum...)

Bursevî, bâtinî ilimlerde olduğu gibi zâhiri (şer'î) ilimlerde de mütebahhir ve mütefennin bir âlim şairdir. Aynı zamanda birer medrese olan Celvetî dergâhlarında ilmîni tamamlamış, ruhen olduğu gibi zihnen de kendini geliştirmiştir. Zâhir ve bâtin ilimleri arasındaki irtibatı kurabilen,¹⁴ birini diğerine tercih etmeden yazan bir müellif ve bir şairdir. Buna divanda ve divanı dışındaki şiirlerinde sık sık rastlıyoruz.

Bursevî'ye göre ilim, ruhu geliştiren, ebedî canlı tutan irfan kaynağı ve insan-ı kâmilin var oluş sebebidir.

*İlim bir feyzdir rûhu'l-bayât-ı câvidânîdir
Kamu ecsâd-ı erbâb-ı kemâlin cân-ı cânıdır
Mürîd ol ilm ü irfân ister isen Şeyh Hakkî'ya
Ki Hak'dan ders almış halkın üstâd-ı zamânıdır¹⁵*

Bursevî'nin dibâcesinde, az sayıda örnekte gördüğümüz hayat hikâyesinin izlerine de rastlıyoruz. Bu bölümde önce şeyhi Osman Fazlî'nin faziletinden, üzerindeki emeği ve tasarrufundan söz ediyor. Buna dergâhında geçirdiği bereketli günleri ve mazharı olduğu iltifatını da ekliyor. Hilâfetle Üsküp'e gönderilişini, Balkan beldelerindeki görevinden sonra Bursa'ya vazifelendirildiğini anlatıyor. Bursa'da zaruretle geçen günlerinden bahsediyor.

Bu satırlar, Bursevî'nin şiirinin ilham kaynağı ilâhî feyz olduğunu, bu feyzin kaynağının da şeyhi Osman Fazlî olduğunu gösteriyor. Hatta Osman Fazlî'nin "manzum olsun mensur olsun zorlanmadan kalbine doğan her şeyi yaz"¹⁶ diyerek Bursevî'yi şiir yazmaya teşvik ettiğini görüyoruz. Bursevî'nin de "Allah bana velîlerden öyle birini gösterdi ki şâyet Hüdayî ve Üftâde hayatta olsalardı ona ilk beyât eden olurlardı."¹⁷ diyerek şeyhini iltifatla andığını biliyoruz. Nitekim Bursevî'nin divanında yer alan beyitlerde, şiirde mana avlamak için aşk oyununu bilmek gerektiğini, şeyhinin de bir âşık-ı sâdik ve gönlünün avcısı olduğunu belirten övgü dolu sözlerine rastlıyoruz:

*Kimi Üftâde halkın kimi Mahmûd u Ayâz ister
Kimi Şeyh Ekber-âsâ bir veliyy-i ehl-i râz ister*

¹⁴ Bilal Kemikli, *Şiir ve Hikmet* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2017), 8.

¹⁵ Nâsîh, *Sübbatü's-Sâlikîn*, 1/91.

¹⁶ Namlı, İsmail Hakkı Bursevî: Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı, 57.

¹⁷ Namlı, İsmail Hakkı Bursevî: Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı, 54.

*Çü herkes sayd-ı ma'nâ kulmağa bir aşk-bâz ister
Benim gönlüm senin gibi bugün bir şâbbâz ister*

*Dirig etme gedâdan himmetin lutfeyle Sultânım
Nazardan dür kulma ben fakiri gözle Sultânım¹⁸*

Ba'de zâ bu hâk-âlûde-i fenâ ve garik-i deryâ-yı inzivâ , ashâb- vüsûl ve erbâb-ı usulden sâhibü't-tesânîfi'r-râika ve't-te'lfîfâti'l-fâika, hallâku'l-ma'ânî, ma'denü'l-ilhâmî'r-Rabbânî,vâris-i esrârü'l-hallîfî, mine'l-Habibi'l-Mustafâ sallallâhü aleybi ve sellemü'l-hasîbü'n-nesîbü'l-ganiyyü ani'l-beyânî'l müşârün ileybi bi'l-beyân, velvele-ârâ-yı Tarikat-ı Celvetiyye, Hazret-i Şeyh Osmân ki mahatt-ı ricâl-i efâzül olan İstanbul'da Atpazarı Emîr Efendi demekle nâm u ünvân bulmuşlar idi. Nice zamân onların hizmet-i şerîfelerinde kemerbeste-i azîmet olup âkîbet bin seksen beş târih-i evâsıtında sirâb-ı nefes-i pâkleri olduğumda, bin seksen altıda cânib-i Rûm'da Üsküb-i behîşt- üslûba gönderüp on sene mikdârı ol diyâr-ı celiletü'l-âsârda gâh ashâb-ı kil ü kâl ile bahs ü cidâl ve gâh erbâb-ı vedc ü hâl ile müzâkere-i Cemâl ü Celâl edip bi'l-âhire işâret-i aliyye-i pîr-i mezkûr ile taraf-ı Rûm'dan cânib-i Anatol'da , makarru'l evliyâ ve müstakarru'l-asfiyâ medine-i Burusa sinet ani'l-be'sâya imâle-i licâm edip bin toksan altı târih-i cemâziye'l - âhiresi evâilinde ehl ü iyâl ile mübtelâ-yı belâ-yı hicret olup mârrü'z-zikr on sene tezâifinde tecerru etdiğim gusas-ı âlâmî ve okuduğum kısas-ı havâdis-i rûzgâr-ı nâ-fercâmî hâme-i du-zebân ile takrir, hayyiz-i imkândan birün ve hâric-i ez-kiyâsdr.

(Şunu da belirtmeliyim ki fenâfillah tozuna bulanmış ve inziva deryasına dalmış olan ben İsmail Hakkî, ledün ilminin yol ve yöntemini bilen bir rehber; en üstün ve en seçkin eserlerin yazarı bir müellif; en derin anlamların kâşifi, Rabbânî ilhamın kaynağı bir üstat; İlahî esrara vakıf, hasib ve nesib olan Muhammed Mustafa'ya vâris, Celvetiyye tarikatına nam ve şeref veren bir mürşit; faziletli insanların beldesi olan İstanbul'da sakin; Atpazarlı Emir Efendi adıyla ünlü olan Hazret-i Şeyh Osman Fazlî'nin bendesi olmuş, nice zaman hizmetlerinde bulunmuş idim. Bin seksen beş senesi ortalarında tertemiz nefeslerinin bereketiyle şerefendim. Bin seksen altıda Rum diyarından cennet beldesi Üsküb'le vazifelendirildim. Buradaki on sene zarfında günlerim, zaman zaman halkın arasında günlük mevzuları konuşarak zaman zaman da istikâmet sahipleriyle Rabb'in Cemâl ve Celâl'inden söz ederek geçti. Daha sonra Azizimin işaretiyle atımın dizginlerini, Rabbimin kötülüklerden korumasını niyaz ettiğim evliya ve asfiya şehri Bursa'ya çevirdim. Bin doksan altı Cemâziyelâhiresi başında, aile efradıyla birlikte geldiğim Bursa'da on seneden fazla çektiğim hicret yükünü, tarihin felâket dönemlerinde yaşanan sonu gelmez acıları okur gibi tattığım elem ve kederi iki dilli kalemin dile getirmesi mümkün değildir.)

Bursevî devam eden satırlarda, yaşadığı elem ve kederin pişmemiş varlığını ıslah ettiğini, belâ dairesinde ikmâl ettiğini söylüyor. Yaşadığı mahrumiyetin kendisini fark'tan cem'e taşıdığını, divanındaki beyitlerde geçtiği gibi artık mihnet ve rahatın fark etmediğini belirtiyor.

*Çekmedi ben çekdiğim mihnetleri bir kimse hiç
Şimdi ya mihnet ya zulmet ikisi birdir bana*

*Ya Dımışkuş-Şâm olmuş ya Burusa Hakkıyâ
Ya ikâmet ya ki hicret ikisi birdir bana¹⁹*

¹⁸ Yurtsever, İsmail Hakkî Bursevî Divan, 137.

¹⁹ Nâsîh, *Sübbatü's-Salikin*, 282.

Bi-hamdillâh gûyâ makâm-ı farkdan cem'e ve makarr-ı fer'den asla nüzul edip "lev-le'l-hicretü le-küntü'mra'en miine'l-ensâr" vefkınca peyrev-i Mustafâ sallallâhu aleyhi ve sellem olmak müyesser oldu. Zihî hikmet-i bedi'a-i ilâhiye ki "el-belâü ke'l-milh" mus-dakinca vücûd-ı nâ-pubte-i sâliki belâ ile ıslâh ve idhâl-i dâire-i felâh eyler. Nitekim ol der-şâyeste-i deryâ-yı sermed, Rasûl-i Yesrib ü Bathâ Muhammed Mustafâ aleyhi ekme-lü't-tehâyânın "mâ üziye nebiyyü misle mâ üzütü" buyurdıkları makâle-i hakikat-uslûbu, ashâb-ı tezkiye ve erbâb-ı tasfiye "ey mâ sufîyye nebiyyü misle mâ suffitü" diye tefsir eylemişlerdir.

(Çekilen nice zahmetten sonra hamdolsun fark makamından cem makamına, fer' menziline asl menziline varmak, Efendimiz'in "Hicret olmasaydı Ensar'dan olurum" sözüne mutabık şekilde onun izini takip etmek nasip oldu. Nasıl güzel bir ilâhî hikmettir ki "belâ tuza benzer" sözünü doğrularcasına çektiği meşakkat sâlikin ham varlığını pişirmekte ve ona felâh dairesine taşımaktadır. Nitekim ebed deryasının mazharı, Mekke ve Medine'nin nebisi Efendimiz'in "Benim çektiğim zahmeti hiçbir peygamber çekmemiştir." Sözünü süfi zümreler "Benim ruhumu hüznüle tasfiye ettiğim kadar hiçbir peygamber tasfiye etmemiştir" cümlesiyle açıklamıştır.)

Divan dibâceleri incelendiğinde pek çok şairin kendisini divan tertip etmeye sevk eden sâiklerden söz ettiği görülecektir. Bu şairler, padişah ve mevki sahiplerinin talebiyle divan tertip edenler, dostlarının arzusuyla veya taraf-ı ilâhiden gelen bir ilhamla divan tertip ettiğini söyleyenler olarak sıralanabilir. Buna unutulmak kaygısıyla ya da nam salmak üzere divan tertip ettiğini söyleyenleri de ilâve edebiliriz. Bursevî'nin ise amacının çok başka olduğunu ve bu konuda karşımıza bir mutasavvıf şair hüviyetiyle çıktığını görüyoruz. "İstedim ki vakt-i betâletimde lisanıma câri olan şiiirlerin kantarında önce kendim tartılayım ve kendi yazdıklarım la kendi yüzüm kızarsın âgâh olayım" sözlerinden önce kendi ruhunu terbiye etmek için şiiir yazdığını anlıyoruz.

Bursevî, şairler için şiiirin bir ibtilâ olduğunu belirterek dibâcesine son veriyor. Bursevî'ye göre ibtilâ önce şiiirin ilham kaynağı olan hüznü, daha sonra da hüznün dile geldiği şiiire olan düşkünlüktür. Hüznü şaire sevdiren gözyaşı ile kalbi arındırması ve duyduğu acz ile cânâna ilticasıdır. Bursevî, divanında yer alan beyitlerde ibtilânın bir nasip ve bir lütuf olduğunu belirtiyor:

Ezelden eylemiş Hak âşıkın sermayesin belvâ

Belâsız işbu bâzâr içre geçmez zerrece da'vâ

Tenûr-ı gamda süzân oldun ise ağılama Hakkî

Bilirsin düşmez uşşâka belâ-yı aşkdan çekvâ²⁰

(Allah âşıkların sermayesini gam olarak takdir etmiştir. Metâ ibtilâ olmayan âşık aşk pazarından yer bulmaz. Gam fırınında pişmekten şikâyet âşıkla yaraşmaz.)

İbtîlâ ile ilgili divanındaki iki beyit ise şöyledir:

Ârif-i billâh olanlar söylemez bergiz sakat

Münkirâ fehminde dir ger var ise sebv ü galat

Cân u başı mâl ü mülkü âşıkın yağmâ durur

İbtîlânın her birisi ona olmuşdur farat²¹

(Âşıkların sözünde hata olmaz; olursa aşkı inkâr edenlerde olur. İbtîlânın en büyüğüne âşıklar maruz kalmış, canları ve malları aşk talanında behava olmuştur.)

"Belâ" ve iştikakı olan "ibtîlâ"nın sözlükteki keder, musibet ve darlık dışında bir diğer anlamı da imti-

²⁰ Yurtsever, İsmail Hakkı Bursevî Divan, 153.

²¹ Yurtsever, İsmail Hakkı Bursevî Divan, 233.

handır. Mensur tasavvufî metinlerde geçen imtihan kavramı nazımda ibtilâ sözcüğü ile karşılık bulur. Nitekim Kur'an'daki ayetlerde geçen²² "belâ" lafzı sıklıkla imtihan anlamına gelmektedir. Sûfî şairlerin yer yer iktibas ettikleri "*vemâ rameyte iz rameyte*"²³ ayetinin sonunda, Bedir'deki "tecelli"nin müminler için hoş bir belâ (imtihan) olduğu zikredilir.

İbtîlâ, Allah ile irtibatla olan kalplerin bazen lütuf bazen kahırla, bazen bolluk bazen darlıkla imtihanıdır. Şeytan, nefis ve hevâ ile sınanmakla birlikte musibetlerle de denenmesidir. İmanın havf ve recâ arasında kemâl bulmasıdır. Sülûkun seyri esnasında aşılın badirelerdir.

İbtîlâ, aşkın terazisi, sabrın endazesi, sıdıkın tecrübesidir. Zira şair belâya talip olan "*Aşk derdiyle hoşem el çek ilâcımdan tabip*" diyendir. "Aguyu kendi yutup balı taşra sunan"dır. Bursavî'nin divanında sözünü ettiği gibi:

*Âşıkın derdine dermân derdmend olmaktadır
Serv-veş âzâde olmak aşka bend olmaktadır
Şem'i zât-ı Hak'dan olmak ister isen bâ-haber
Ol haber ey bî-haber pervâne-veş yanmaktadır*²⁴

(Âşığın derdine derman yine onun elemi ve bitmeyen kederidir. Onu servi gibi başı dik ve özgür kılan aşka boyun eğmesi, sevgiliye sadakatidir. Hâl bu ise, Rabbin nuruna müştak olan âşik pervaneler gibi yanmalıdır.)

Şair için ibtilâ bir imtihan olduğu kadar bir ihtibârdır da. Maşukun âşığı yoklaması, tecrübe etmesidir. Âşığın sadakatının ibtilâ davasında sorgulanmasıdır. Nitekim ihtibâr sınavını geçen şairler vefada ehl-i hibre, aşk konusunda ehl-i vukûf addolunur. Cenâb-ı Hak, dünyalık isteyene nasibi miktarınca verir. Cemâlini isteyene celâli ile birlikte verir. Belâ zâhîde külfet, ârife keremdir. Asıl belâ maşukun istîğnâsı, âşığı görmezden gelmesidir.

İbtîlâ; sabır, şükür, tevekkül ve rıza gibi makam ve mertebelerin istihkakıdır. Kul mihnet ve meşakkatle ne kadar sınanırsa Hakk'a yakınlığı o nispette artar. Şairin "*aşk derdiyle hoşem*" demesi visâle derman oluşu nedeniyledir. Kur'an'da "*Allah'ın imtihan ettiği kimseler için bir bağışlanma, bir mükâfat vardır.*"²⁵ buyurulmakta, Efendimiz de bir hadisinde "*Biz peygamberler en şiddetli belâlara maruz kalanlarız*"²⁶ buyurmaktadır. Ayrıca "*Eşeddü'l-belâ ale'l-enbiyâ sümmel'evliyâ*" hadisi bunu desteklemektedir. Nitekim hayatın bir imtihan olduğu, ibtilânın da imtihana dâhil olduğu halkımızın irfanında yer bulmuştur. "*Mevlâ görelim neyler?*", "*Bu da geçer yâ hü*" sözleri ya da Bursavî'nin "*Hakkıya gamdan eyleme şevvâ / Sabr kıl tâ koruk ola helvâ*" beyti bu irfanın tezahürüdür.

İbtîlâ Bursavî'nin dibâcesinde şu satırlarla yer alıyor:

Fi'l-hakika ibtilâ bir tâziyânedir ki semend-i dil-i âşıkı vatan-ı aslıye sevk eder. Ve berid-i kudretdir ki nâbinâyân-ı rehrevân-ı tarikatı sarây-ı hakikate yeder gider. Bir pütedir ki nakd-i mağsûş-i ahvâlî sayrefân-ı Esmâ-i Hüsnâ yediyle âteş-i muhabbet ile güdâhte kılup kûdürât-ı dilden âşıkı tablis edip sîm ü zer-vâr bâzâr-ı hakikatde revâc-pezir eyler Ve mukaddîmât-ı gull ü gışşı tayy edip bahş-i kuvvet-i nâtika-i bikemiyeye etmekle izhâr-ı netâyic kılar. "Fütihat küllü mihnetin minhaten." Ma'a hâzâ hüküm-i kabzeteyn-i cilveger, hayyiz-i husul olmak için merâ-yı âlemde nük ü bed zuburî eksik değüldür. Herkesün kemâli be-mikdâr-ı ibtilâdır. Sâyeperver olup germ ü serd-çeş-i rüzgâr ve mihnet ü belâkeş-i günbed-i devvâr olmayanlar bu hân-ı ilâhiye tufeyl olmayıp dest-i gayret ile merdûd oldular. Allahümme yessir lena'l-vüsûle ilâ cenâb-ı kudsike ve'l-vülûce mahâzırî ünsike. Âmin.

²² Bakara 2/155; Nisa 14/6; Enbiya 21/35; Muhammed 47/31.

²³ Enfâl 8/17.

²⁴ Yurtsever, İsmail Hakkî Bursavî Divan, 200.

²⁵ Hucurat 49/3.

²⁶ (Tirmizi, "Zühd", 56).

(Doğrusu ibtilâ, âşığın gönül atını asıl vatanına süren kamçıya benzer. Gözleri iyi görmeyen, yol acemisi yolcuları hakikat sarayına götürülen kılavuz gibidir. Aynı ibtilâ, kalp liraya benzeyen âşığın hallerini Esmâ-i Hüsnâ sarrafı eliyle muhabbet ateşinde, potada eritir gibi eritir. Gönül pasını siler. Saf altın ve gümüş gibi hakikat pazarının geçer akçesi kılar. Sahte ve hileli geçmişinden alıp hikmet saçan nâtika gücü verir; arzu ettiği hüneri bahşeder.” Şüphesiz her külfet bir nimete açılır.” İlâhî takdirin tezahürü için âlemde iyi ve kötü, bolluk ve darlık birlikte yer alır.)

İnsan ibtilâlarla olgunlaşır. Herkesin kemâli ibtilâsı kadardır. Gölgelere sığınarak havanın soğuk ve sıcağından habersiz olanlar, feleğin mihnet ve meşakkatini tatmayanlar, İlâhî sofranın misafiri olamazlar. Manevî retle ziyafetten mahrum edilirler.

(Yâ Rab! Cenâb-ı zâtına vuslatımızı kolaylaştır. Cemâlinin kalbimize tecellisine nasip et.)

Bursevî'nin ifadeleriyle ibtilâ, âşık ile mâşuk arasındaki muhabbeti güçlendiren, âşığı pişiren, ikmâl eden bir süreçtir. Altının saf hâle gelmesi için ateşte eritildiği gibi ibtilâ da kalbi cürufundan ayıran, saf hâle getiren bir potadır. Onu kepeğinden ayıran bir elektir. Fürkatın cefâsını çekmeyen âşık, vuslatın kadriyi bilemez. Mâşukun cevriyi tatmayan, âşkın lezzetinden behredâr olamaz.

Bursevî'nin divanında yer alan aşağıdaki beyitler aynı anlamdadır:

Râhat-ı ukbâ durur dünyâda zahmetten garaz

İzzet-i manâ durur sûrette zilletten garaz

Lutfu kahri Hak Taalâ'nın beğim yeksândır

Şol muhabbet sırrıdır âlemde mihnetten garaz²⁷

(Zahirde zillette gördüklerin Hak katında aziz olanlardır. Bu dünyanın mihneti ebedî âlemin saadetidir. Âşıklar için Rabb'in lütfu da kahri da birdir. Unutma ki ibtilâ muhabbetin mayasıdır.)

²⁷ Yurtsever, İsmail Hakkı Bursevi Divan, 232.

İRŞADIN BİR TÜRÜ OLARAK İSMAİL HAKKI BURSEVÎ'DE TELİF

Ali İhsan AKÇAY*

Sûfiler içerisinde velûd bir müellif olarak bilinen İsmail Hakkı Bursevî'nin bu yönünün ele alınmasının eserlerinin gerek nicelik yönünden oldukça büyük bir yekûna ulaşması gerekse nitelik yönünden çok farklı alanlara aidiyeti açısından oldukça zor olacağı aşîkârdır. Hakkında yapılacak akademik çalışmalar arttıkça farklı alanlara yaptığı katkılar ortaya çıkacak ve bunun neticesi nasıl bir müellif olduğu hususu netlik kazanacaktır. Onun eserlerinin dili ve üslubunun sadeliği başta olmak üzere pek çok yönden rüçhaniyeti sebebiyle geniş kitleler tarafından kabule mazhar olduğu bilinmektedir. Medeniyet tarihimizde zâhiri ve bâtinî ilimlerde söz sahibi sûfilerin dönemlerindeki ilmî ve sosyal buhranlara çözüm üreten nadide şahsiyetler olduğu bilinmektedir. İmam-ı Gazzalî, İmâm-ı Rabbanî, Ebu'l-Leys Semerkandî, Mevlânâ Celaleddîn-i Rûmî gibi nadide şahsiyetler gerek ilmî perspektifleriyle gerekse manevî yönlendirmeleriyle medeniyetimizi tazeleyen ve tecdid eden bir konumda olmuşlardır. Yaşadığı dönem itibariyle benzer bir atmosferi teneffüs eden İsmail Hakkı Bursevî'nin en önemli yönü de hiç şüphesiz müceddid şahsiyetlerin eserlerine yaptığı şerh niteliğindeki çalışmalarıdır. Osmanlı Devleti özelinde İslam dünyası gerek toplumsal müesseseler gerekse siyasi olarak duraklama ve gerileme diye nitelendirilen bir dönemdeyken İsmail Hakkı Bursevî, bu gerilemenin sebeplerine yoğunlaşmış bir âlim ve ârif olarak temayüz etmiştir. İsmail Hakkı bu yönüyle ulemayı adeta bir

* Dr. Öğr. Üyesi, Bursa Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, aliakcay@uludag.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3261-7713

asır sonra ortaya çıkacak olan gelenek ve modern tartışmalarına hazırlayan bir âlim ve ârif olarak karşımızda durmaktadır. Bu durum ayrı bir çalışmanın konusu olmaya namzet gibi gözükmektedir.

Müellifliği hakkında bizzat söylediği şu sözler dikkat çekicidir. *"Ve 'Utârid, kâtib-i felekdir ki ikinci çarbin yıldızıdır ki seyârâtandır. Ve bu fakirin yıldızı mezkûr 'Utârid'dir. Anınçün Hak Ta'lâ beni kitâbetle mübtelâ itmişdir ki bu âna dek tabrîr itdiğim âsâr kaleme gelmez."*¹

Buna göre İsmail Hakkı kâtiplerin piri olarak da bilinen ve ikinci feleğin yıldızı olan Merkür'ün kendi yıldızı olmasından dolayı pek çok eser telif etmiş olduğundan söz eder.

Yine Subhâ'dan aldığımız şu bilgiler İsmail Hakkı'nın telifata başlamasına farklı bir açıdan yaklaşmayı mümkün kılar:

*"Bir rûz-ı firûzda bâ'de salâti'l-işrâk hâbda müşâhede iderler ki mürşidleri müşârun-ileyh bâb-ı haremnden bîrûn olup bâ'isü't-terceme hazretlerine "Gel göreyim bu tarikat-ı 'a-liyyeden sana isti'dâd ve abz-ı feyz-i ilâhîye liyâkat-ı Hudâ-dâd gelmiş midir?" diyü işâret idüp ol dahi varup zânû-yı mübâreklerine vaz'-ı ser ve mahzen-i sırr-ı ilâhî olan derûn-ı bâlet-nümûnlarından füyuzât-ı Rabbâniyye'yi deryûze-ger oldukda dest-i kerem-peyvestlerin cebbe-i mûmâ-ileyhe nihâde idüp "Hâ senin isti'dâdın gelmiş, hâ senin isti'dâdın gelmiş!" diyü iki kerre bu güne edâ ve bu taur u üslûb üzre gûyâ ve besmele-i şerîfe ile sûre-i Fâtihatü'l-Kitâb'ı tilâvet ve ez-batn tâ-be-kadem nefh idüp "Var imdi seni dâru's-saltanatı'l-kadîme mabrûse-i Bursa'da mesned-nişin-i bilâfet eyledim." buyurmuşlar. Nefh-i mezkûrdan sonra deryâ-yı feyz-i ilâhî cûş ve cûy-bâr-ı esrâr-ı nâ-mütenâbî buruş idüp âyât u ehâdis üzerlerine te'vilât, tabrîr ve kütüb-i câmi'a ve nâfi'a te'lîf ü tastîr buyurmuşlardır."*²

Yukarıdaki pasajda özetle şöyle bir sahne anlatılır: İsmail Hakkı, salât-ı işrakden sonra daldığı uykuda mürşidini görür. Mürşidi ona "Gel göreyim, bu yüce tarikattan sana istidat ve ilâhî feyizleri almaya Allah vergisi bir liyakat gelmiş midir" buyurur. İsmail Hakkı şeyhinin dizine başını koyar ve ilâhî sırların mahzeni olan derunundan gelen haletlerinden, ilâhî feyizleri dilendiğinde (şeyhi) cömertlik elini onun başına koyar ve iki kez "İşte, istidâdın geldi; işte, istidâdın geldi" diyerek sonra besmele çekip Fâtiha'yı okur, karından ayağa doğru üfler. Şeyhi ona şimdi git seni Bursa'ya hilafet vazifesiyle görevlendirdim der. O üfleştikten sonra ilâhî feyiz denizi ve sınırsız sırların nehirleri coşar; âyetlerin ve hadislerin tevili, tahriri ve şümüllü ve faydalı kitapların telifi emredilir.

Buradan mürşidinin ilâhî bir işaret (lütuf, feyz) verdiği, İsmail Hakkı'nın istidadının tespit edildiği ve bundan sonra kapsamlı ve faydalı eserler yazılması için kendisine ilham ve görev verildiği anlaşılmalıdır. Bu da gösteriyor ki İsmail Hakkı şeyhinin manevî işaretleriyle müellif olmuş bir zattır.

Onun temâyüz ettiği bu yönleri konumuz olan müellifliği açısından aşağıdaki gibi başlıklandırıp ele almak mümkündür.

Şârihliği

Şârih ele aldığı kitabın içerisindeki konulara ve kavram dünyasına vakıf olmasının yanı sıra o eserin ait olduğu ilmin inceliklerine muttali olan kişiyi ifade eder. Bu da onun şerhinin değerine göre ilmî seviyesini gösterir. İsmail Hakkı Bursevi Osmanlı ilim ve irfan dünyasını en çok etkileyen Ekberî gelenekten beslenen ama aynı zamanda bu geleneği bihakkın idame ettiren bir müelliftir. Özellikle şerhini yaptığı *Rûbu'l-Mesnevi* ve *Şerhu'l-Muhammediyye (Ferâhu'r-Rûb)*, *Şerh-i Pend-i Attâr* gibi eserler bunun en büyük ispatı olsa gerektir.

Sadece Ekberî gelenek değil aynı zamanda Mevlânâ ve Yunus Emre gibi sûfilerin eserlerine ve şiirlerine

¹ Mahmûd Nâsîh, *Sübbatü's-Sâlikin*, thk. Murat Yurtsever, ed. Ömer Faruk Yiğiterol (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2025), 946; ayrıca bk. Ali Namlı, "Kitâbetle Mübtelâ Olmak: İsmâil Hakkı Bursevi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 16/31-32 (2018), 339.

² Nâsîh, *Sübbatü's-Sâlikin*, 91.

yaptığı şerhler onun tasavvufun epistemolojik dünyasını iyi kavramış ve şerhe kudreti olan bir arif olduğunun kanıtıdır. Özellikle, eserlerindeki sade üslubun kaynağı daha çok sûfi şairlerin bir meziyeti olan sehl-i mümtenî'dir. Ancak bu iki yönlü olmalıdır. İlki özellikle Türkçe söz konusu olduğunda Yunus Emre'nin Oğuz Türkçesi'nde temsil ettiği bu üsluba hakikat yolcusu olması ve sahip olduğu bu hakikatleri tekellüfsüz olarak ifade edebilmesi ikincisi ise kendisinden önce hakikat yolunda olan büyük sûfilerin şiirlerine ve mensur eserlerini tetkik neticesi yaptığı şerhlerdir. İsmail Hakkı, bu üslubun tezahürü olarak ilmi ve irfânî olmasının yanında üst seviye estetik bir dilin inşasına katkıda bulunmuştur.

Burada dikkati çeken bir husus ise yaptığı şerhlerin geleneğin kuvvetli taşıyıcısı olan klasik eserleri de kapsamasıdır. Zira klasikler gerek ait oldukları alanı gerekse ilimler üstü kabul edilebilecek olan üst seviye konuları temsil kabiliyetine sahiptirler. Bir nevi dönemin değişken meselelerine ışık tutacak sabitelerin ortaya konulduğu mihver eserlerdir. Bu eserlere şerh yazmak değme bir müellifin üstesinden gelebileceği bir iş olmasa gerektir. *Rûhu'l-Mesnevî ve Şerhu'l-Muhammediyye (Ferâhu'r-Rûh)* gibi önemli eserleri ve Yunus Emre başta olmak üzere mutasavvıflara yaptığı şiir şerhleri bunun bir göstergesidir. Şerh ettiği eserler İsmail Hakkı'nın, döneminin hem irfânî hem ilmi hem de estetik perspektifinde tesiri olan bir müellifi olduğunun kanıtı olsa gerektir.

Mezkur eserlerin bir kısmının Niyâzî-Mısırî³ ve halifesi Sühûfî (Sahafî) Mehmed Efendi tarafından da şerh edilmesi dikkat çekicidir⁴. Bu durum Hacı Bayrâm-ı Velî, Yunus Emre gibi sûfilerin merkezinde olduğu bir tartışma ortamına da işaret eder. Osmanlı'nın kuruluş felsefesinin dayanağı mesabesindeki mezkûr sûfilerin şiirlerinin ve bazı eserlerinin şerh edilmesi bize dönemin üç fırkası özelindeki tartışmalara dair fikir verebilir:

1. Tasavvuf aleyhtarları: Kadızâdeliler.
2. Sûfi olup savunmacı ama sert üslup kullananlar: Niyâzî-i Mısırî ve müridleri.
3. Sûfi olup mutedil ve temkin ehli olanlar: İsmail Hakkı Bursevî ve Celvetiler.

Osmanlı devlet aklının üçüncü fırkayı tercih ettiği söylenebilir. Zira diğer iki fırka bu akıl tarafından takibata uğramak suretiyle adeta saf dışı bırakılmış gözükmektedir.

İsmail Hakkı'nın şiir şerhlerini modern metin çözümleme teknikleri açısından doktora çalışmasında ele alan ele alan Rafiye Duru'nun onun şerh metodu hakkındaki şu düşünceleri dikkat çekicidir: *"Modern metin çözümleme ilkeleri açısından Bursevî için söylenebilecek ilk özellik onun metin merkezli bir yaklaşımı benimsemiştir. Bununla birlikte didaktik amaçlarla yapılan şerhlerin üslubunu okuyucu merkezli açıklamalar belirlemiştir. Bursevî şerhleri, şarih-okuyucu-metin'den oluşan bir meclis olarak değerlendirilerek okuyucunun bu meclise aktif olarak katılmasını sağlamak için çeşitli teknikler geliştirir. Bunlar arasında motivasyon, bilgilendirme, sorgulama ve ikna etme teknikleri ön plandadır. Bursevî'nin üslubunda; açıklama bölümlerinde karşılaşılan açık, kesin, yargıya dayalı bir dil ile okuyucuyla doğrudan iletişime geçtiği uyarı ve öğüt bölümlerinde, paralel söyleyişler ve tekrarlarla örülmüş şiirsel "sen" dili kullanımı belirgin özelliklerdir. Bursevî, bir meclis olarak gördüğü şerhlerinde, mürşid-salîk-sülûk ilişkisini, şarih-okuyucu-metin ilişkisi düzlemine aktarmıştır."*⁵

Buradan, onun sûfi kimliği ile yorumlanması güç tasavvufî şiirleri adeta bir vaaz kürsüsünden takrir ediyormuş intibai veren bir atmosfer oluşturduğu ve bunu yaparken anlatımına canlılık katmak için direkt muhataba seslendiği ve onu ikna edici bir üslupla açıklamalarda bulunmasından etkili bir şerh metoduna sahip olduğu anlaşılmalıdır. Rafiye Duru'nun,

"mürşid-salîk-sülûk"
"şarih-okuyucu-metin"

³ Mustafa Aşkar, "Niyâzî-i Mısırî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 19 Ocak 2026).

⁴ Hayri Kaplan, "Zeynü'l-A'yâd: Şeyh Sahâfî'nin Hacı Bayram-ı Velî'ye Ait 'Çalabım Bir Şâr Yaratmış' Şiirine Yazdığı Şerh", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 32 (2013/2), 43–73.

⁵ Rafiye Duru, *Modern Metin Çözümleme Teknikleri Bakımından Şerh Geleneği ve İsmail Hakkı Bursevî* (İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007), 241.

üçlemesine

“vaiz (hatip)-dinleyici (muhatap)- metin (hitabe/konu)”

kısmını eklemek suretiyle müellif olarak bu üç yönünü de kitabetle buluşturduğunu gözlemek mümkündür.

Şerh metodu ile ilgili İsmail Güleç'in, yazarın *Rûhu'l-Mesnevi*'sine yönelik hazırladığı doktora çalışmasında mezkûr eserin altı bölümde şerh edildiği tespit edilmiştir:⁶

1. Metnin aslı
2. Kelimelerin sözlük anlamı ve gramatik açıdan izahı
3. Beytin tercümesi
4. Beytin şerhi
5. Tembih, temenni ve dua
6. Beyit hakkında manzum örnekler

Bu bölümlendirmeden de anlaşılacağı üzere Bursevî klasik şerh metoduna bağlı kalmıştır. Son bölüm olan bazen şerh bazen de icmal olarak şairin kendi yazdığı şiirler bu şerhin özgün kısımlarından biri olarak zikredilmeye değer gözükmektedir.

Hatipliği

Konuşma yazıya tekaddüm eden bir hususiyete sahiptir. Söz yani şifahi olan tarih boyunca yazıdan üstün olmuştur. Üstelik fasih ve belîğ konuşmak gerek iç ses olarak gerekse dışa yansıyan yönüyle yazı yazmanın kalitesini belirler denilebilir. Cenâb-ı Hakk'ın, İsmail Hakkı'ya bahşettiği önemli nimetlerden biri de güzel ve etkili bir hitabeti olmasıdır. Bu sebeple şeyhi Atpazarî onu ikamet ettiği yerlerde vaizlik yapmakla görevlendirmiştir. Konuşma üslubuyla âlim, ârif ve halk kesimini irşad ile temayüz etmesi Onun şöhretini daha da arttırmıştır. Eserlerinde sade bir üslubun olmasında önce dinleyicilerine hitap etmek suretiyle vaaz olarak yazması da etkili olmuştur denilebilir. Yaşadığı sırada Kadızâdeliler diye bilinen hareketin temsilcilerinin etkili bir hitabete sahip vaizler olduğu düşünüldüğünde Sivâsiler tarafında olan İsmail Hakkı'nın bizzat şeyhi tarafından vaaz yoluyla irşada vazifelendirildiği anlaşılmaktadır. Vaazlarında söylediği bazı sözler nedeniyle ulemanın bazıları tarafından şiddetli tenkide uğraması onun irşad için bulunduğu şehirlerden ayrılmak zorunda kalması ile sonuçlanmıştır.⁷ Bu da onun vaazlarının tasavvuf aleyhtarı olan çevrelere karşı etkili olduğunu göstermektedir. Bu çevrelerin kıskırtmalarına rağmen Sultan IV. Mehmed nezdinde nüfuzu olan şeyhi Osman Fazlî tarafından Edirne'ye davet edilip bir süre *Füsûs* okuduktan sonra Köprülü ve Usturumca şehirlerinde gerek zâhirî gerek bâtinî ilimleri tedrise devam etmiş⁸ ve bunun yanında etkili vaazları ile Kadızâdeliler'in halk üzerindeki tesirlerini boşa çıkarma azminde olmuştur. Bu aynı zamanda devlete büyük zararı veren fitne ateşinin sönmeye ve Osmanlı Devleti'nin yeniden tasavvuf merkezli kuruluş fikriyatına dönüşüne zemin hazırlamıştır.

Bursa'ya halife olarak gönderildiği yıllar yine bu mücadele ile devam etmiş ancak bunun yanında meşhur tefsirini vaaz olarak Ulucami'de halka anlatmak suretiyle yazarak ününe ün katmıştır. Ondan bir süre önce Bursa'da ikamet eden Niyâzi-i Mısıri de hitabet yönünden onun gibi etkili bir hatiptir. Ancak ileri sürdüğü fikirler İsmail Hakkı kadar mutedil olmadığından takibata uğramış ve birkaç defa sürgüne gönderilmiştir. Bursa ve Edirne'de bazı selatin camilerde yaptığı vaazlarda serdettiği görüşleri yüzünden özellikle Vâni Mehmed Efendi ve çevresinin kıskırtmaları neticesi sürekli takibata uğramıştır. Sert ve keskin görüşleri ile tepki çeken ve 200 müridiyle Avusturya seferine katılma isteği birkaç defa reddedilen Mısıri, buna rağmen fikrinden vazgeçmeyince sürgüne gönderilmiştir. Onun aksine İsmail Hakkı'nın ılımlı tabiatı ve birleştirici bir dil inşa etmesi devlet erkânı tarafından takdir görmüş ve orduyu teşvik amacıyla Viyana seferine özel davetle katılmıştır. Bu husus İsmail Hakkı'nın kuvvetli bir hatip

⁶ İsmail Güleç, *İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Mesnevi'sinin İncelenmesi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2002), 264–267.

⁷ Namlı, “Kitâbetle Mübtelâ Olmak: İsmail Hakkı Bursevî”, 335.

⁸ Namlı, “Kitâbetle Mübtelâ Olmak: İsmail Hakkı Bursevî”, 335.

olduğunu gösterdiği gibi mutedil görüşleri ve dönemin tartışmalarını yatıştırıcı üslubu ile tercih edildiğini göstermektedir. Mezkûr tartışmaların halka uzanan menfi tesirlerini birleştirici vaazları ile azaltan İsmail Hakkî, bu vasfını eserlerinde de benimsemiştir.

İlmî Tartışma Zeminini Oluşturan bir te'lif türü: Es'ile ve Ecvibe

Gerek zahiri gerekse bâtinî ilimlerde genellikle cevaplanması güç ve girift konuların sorulduğu ve bir başkası tarafından cevaplandığı bir telif türü olan Es'ile ve Ecvibelerin çeşitleri bir çalışmada şu şekilde tespit edilmiştir: “Genel olarak telif edilen eserlere baktığımızda eserlerin bazen bir talebenin ilim sahibi bir kimseye yönelmiş olduğu sorular ve bu sorulara verilen cevaplar ile; bazen ilim sahibi bir kimsenin başka bir ilim sahibi kimseye yönelttiği sorular ile; bazen ilim sahibi bir kimsenin umumî olarak, bir muhatap aramaksızın sorduğu sorulara verilen cevaplar ile; bazen müellifin bilinmesi, izah edilmesi gerektiğini düşündüğü meseleleri kendi ihtiyarıyla soru-cevap formuna sokmasıyla; bazen de ilmî bir esere yapılan tenkit ve reddiyeler ile oluştuğunu görüyoruz”⁹

Bu tür, hem ilmî hem de irfanî meselelerin vuzuha kavuşmasında etkili bir mekanizma hüviyetindedir. Bu sayede ortaya çıkan görüş ayrılıkları ilmî bir zeminde ve uygun bir üslupla tartışmaya açılarak derin meseleleri özümsememiş kişilerin toplumda fitne çıkarmasına müsaade edilmemiştir. Bu sayede yukarıda da değindiğimiz Mısırî'nin tartışmaları alemdiren görüşlerini halka açık mahfillerde söylemesinin aksine İsmail Hakkî bizzat ilmî bir yöntemi tercih etmiş ve görüşlerini ulema ve urefâ gibi ehil olanlara açmıştır. Devrin ilmî atmosferini yansıtan bu türe ait risaleler sayesinde hem ilmî üretimin devamı sağlanmış hem de ilim ortamları canlı tutulmuştur.

Kadızâdeliler ile Sivâsîler arasındaki tartışmaların devam ettiği bir dönemde Niyâzî-i Mısırî tasavvufun bazı inceliklerini kavramaya ve kavratmaya yönelik “*Müşkilüm var size ey Hak dostları eylen reşâd*” mısırıyla başlayan tasavvufî suallere İsmail Hakkî Bursevî'nin verdiği cevaplardan dönem içinde başı çeken bazı sûfîlerin sert ve suçlayıcı diğerlerinin ise mutedil ve birleştirici ilmî ve irfanî bir dil inşa ettikleri anlaşılmaktadır.¹⁰

İsmail Hakkî Bursevî'nin bu türe ait aşağıdaki eserleri ile diğer muhitlere nazaran yatıştırıcı bir görevi üstlenmekle beraber üst düzey ilmî ve irfanî cevaplar verdiği düşünülebilir:

1. *Es'ile-i Şeyh Mısırî'ye Ecvibe-i İsmâil Hakkî*: Bu eseri, Niyâzî-i Mısırî'nin sorduğu tasavvufî suallere İsmail Hakkî Bursevî'nin verdiği cevaplardan oluşmaktadır.¹¹
2. *Es'iletü's-Sahafîyye ve Ecvibetü'l-Hakkîyye*: İsmâil Hakkî bu risalede Şeyh Mehmed Sahafî'nin manzum sorularını cevaplandırmıştır.¹²
3. *Ecvibetü'l-Hakkîyye an Es'ileti's-Şeyh Abdurrahmân*: Abdî mahlaslı Şeyh Abdurrahmân b. Şaban (v. 1120/1709)'ın ibâdetlerin hikmetlerine dair sorduğu soruları cevaplamaktadır.¹³

Şairliği

Şiirin özelliklerinden olan manayı mücmel ve şerhe uygun hale getirme, edebî sanatları daha işlevsel kullanabilme vb. üstünlüklerinden dolayı şiir dili sûfî şairler tarafından çokça tercih edilmiştir. Burada bilhassa mecaza dayalı edebî sanatların hakikatin dille işaret edilmesine imkân sağlaması hususu başta Kur'an ve sünnetin üslubu olarak karşımıza çıkmaktadır. Mananın ehli için örtülerek ifade edilmesi sûfîlerin şiir dilini tercihlerinde etkili olan diğer bir önemli sebeptir. Bu yönüyle divanının yanısıra 10000 civarında olduğu zannedilen şiirlerinin ayrı bir telif türü olarak değerlendirilmesi mümkündür. Başta divanı olmak üzere İsmail Hakkî'nin şiirlerini inceleyen araştırmacılar, şiirlerinde sade bir üslu-

⁹ Duran, “İsmâil Hakkî Bursevî'nin 'Es'ile-i Şeyh Mısırî'ye Ecvibe-i İsmâil Hakkî' İsimli Eseri”, *İSTEM* 33 (30 Haziran 2019), 269–270.

¹⁰ Duran, “İsmâil Hakkî Bursevî'nin 'Es'ile-i Şeyh Mısırî'ye Ecvibe-i İsmâil Hakkî' İsimli Eseri”, 283.

¹¹ Duran, “İsmâil Hakkî Bursevî'nin 'Es'ile-i Şeyh Mısırî'ye Ecvibe-i İsmâil Hakkî' İsimli Eseri”, 269–270.

¹² Mehmet Demirci, “İsmâil Hakkî Bursevî'nin *Ecvibe-i Hakkîyye'si*”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 4/10 (2003), 9–44.

¹³ Ahmet Topal, “İsmâil Hakkî Bursevî'nin *Şerh-i Kelâm-ı Şeyh Sa'dî* Adlı Risalesi”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* ÖS-III (10 Aralık 2016), 195.

bun hâkim olduğu görüşündedirler.¹⁴

İlmî ve İrfânî Rehberleri

İsmail Hakkı'nın zahirî ve bâtinî ilimlerde söz sahibi olmasında en çok tesiri olan kişi hiç şüphesiz Celvetî şeyhi Atpazarî Osman Fazlî'dir. Öncelikle onun himayesi ve yönlendirmesiyle zahiri ilimleri öğrenmeye başladığı anlaşılan İsmail Hakkı'nın Celvetiyye muhitinin ilmî atmosferinden oldukça nasiplendiği anlaşılmaktadır. Arap dilinin lugavî inceliklerini Osman Fazlî Efendi'nin halifesi Ahmed Efendi'den öğrenmiş ve yine Osman Fazlî'nin Edirne halifesi Seyyid Abdülbâki Efendi tarafından devrin önemli ilim ve kültür merkezi olma hüviyetini devam ettiren Edirne'ye götürülmüştür. Burada başka bir halifesinden dini ilimleri ikmal etmiştir. Celvetî olduğundan Üftâde ve Hüdâyî'den etkilenmiş, ancak meşrebini oluşmasında etkili olan İbn Arabî ve Sadreddin-i Konevî Ekberî ekole müntesip isimlerden etkilenmiştir.¹⁵

İlim Yolculukları

Geleneksel ilim anlayışımızda ilim yolculuklarının önemli bir yeri vardır. İslam dünyasındaki önemli ilim merkezlerinden Aydos, Edirne, İstanbul, Üsküp, Usturumca, Bursa, Kıbrıs, Mekke, Medine, Kahire, Te-kirdağ, Şam ve Üsküdar gibi yerlerde bir müddet kalmış ve kaldığı yerlerdeki âlim ve âriflerle bazı konuları müzakere etme fırsatı bulmuştur. Bu durum bazı tarikatların müntesiplerine dair eleştirilerinden ve bazı âlimlerle görüşmelerini zikretmesinden rahatlıkla anlaşılabilir. Bu yolculuklar esnasında ve vardığı yerlerdeki ikametlerinde bölge âlimlerinin isteği üzerine kaleme aldığı bazı risaleleri de mevcuttur.¹⁶

Muharrirlik Yönü

Muharrir kavramı ile günümüz yaygın kullanımının aksine plastik (görsel) sanatların en önemlisi olan Hat sanatında mahir ve üslup sahibi olan sanatkar için de kullanılmıştır. İslam yazı sanatında ilk büyük hattatlar muharrir olarak adlandırılmıştır. İsmail Hakkı Edirne'de devam eden tahsil hayatındaki önemli bir merhale ise ruhânî hendese diye tanımlanan hat sanatını meşk etmesidir. Devrin meşhur hattatı Aklâm-ı Sitte'de çığır açan Hafız Osman'dan hat meşk etmiştir. İsmail Hakkı'nın devrin en önemli hattatından ders alacak kadar kabiliyetli olduğu anlaşılmaktadır. Ancak burada üzerinde durulması gereken asıl husus şeyhinin niçin Onu hat sanatına yönlendirdiğidir. Kadim bilgelikte kemal yolculuğunun önemli bir yoldaşı olan bir sanat ile ilgilenmek önemli addedilmiştir. İslam sanatları içinde hat sanatına kabiliyeti olduğu anlaşılan İsmail Hakkı, şeyhi Atpazarî'nin yönlendirmesiyle kendisinin manevî yolculuğa çıkışında adeta bir azık mesabesinde olan hat meşkine başlamış olmalıdır. Mahmûd Nâsîh Efendi (v. 1320/1902), İsmâil Hakkı'nın şiiirlerini topladığı *Sübhâtü's-Sâlikin* adlı antolojisinde hattatlığı ile ilgili şu ifadeleri kullanır: "Ve Hazret-i Şeyh hoş-nüvis ya'nî Sülüs ve Nesih ve Ta'lik hatları bî-tekellüf-i üstâdâne matbû' olmagla müridân u ahıbbâdan niçeler kâğıdları nükât-ı ma'âsiden dür kılup sâf gibi mecmû'aların ve niçeler dahi âhârî ve âhârsız tabakçe-i kâğıdların huzûrlarına koyup 'ummân-ı feyzden endâhte-i sâhil olan cevâhir-i âsâr-ı mütenevvî' alarıyla tekmil ve tezyin ricâsında olup ba'de'l müsâ'ade lil-mes'ûl çok kimselerin mekteb ü mescidi ve kütübhaneleri dahi müstas'idlerdir."¹⁷

Buradan İsmail Hakkı'nın hat sanatının en zor kalemleri olan **Sülüs, Nesih ve Talik** türlerinde tekellüfsüz eserler verebilecek derecede sanatkar olduğu, öğrencilerinin ve sevenlerinin hat yazması hususundaki ricalarını geri çevirmeden benzersiz hat yazıları yazdığını, ayrıca bazı medrese, cami ve kütüphaneler için bazı hat yazıları yazdığını anlıyoruz.

Atpazarî'nin öğrencisini temkin ehli olarak yetiştirmesi, sultan başta olmak üzere devlet erkânı ile görüş-türmesi, belli şehirlere göndermesi, Kadızâdeliler-Sivâşiler tartışmasında merkezi bir konuma sahip Bursa ve Edirne gibi şehirlerde görevlendirmesi, sık sık yanına çağırıp manevî terbiyesiyle meşgul olmasından Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu kaotik ortamı düzeltmede etkili sülfilerden olduğu anlaşılmaktadır.

İsmail Hakkı'nı ilmihal konularına ilgisi göze çarpmaktadır. Eserlerinin pek çoğunda başta iman ve ibadetlerin sırlarını ele aldığı görülen İsmail Hakkı'nın, Horasan İslamı'nın telif tarihimize hediyesi

¹⁴ Namı, "Kitâbetle Mübtelâ Olmak: İsmâil Hakkı Bursevi", 340.

¹⁵ Namı, "Kitâbetle Mübtelâ Olmak: İsmâil Hakkı Bursevi", 357.

¹⁶ Namı, "Kitâbetle Mübtelâ Olmak: İsmâil Hakkı Bursevi", 335.

¹⁷ Nâsîh, *Sübhâtü's-Sâlikin*, 101-102.

olup Osmanlı telif geleneğinde ilim ve irfanı birleştiren bir hususiyet arz eden ilmihal konuları üzerinde çokça durduğu görülmektedir. İlmihal niteliğindeki *Vasiyyetnâmesi* ile meşhur Birgivi'yi kendilerine mihver edinen Kadızâdeliler hareketi temsilcilerinin de pek çok ilmihal yazdığı düşünüldüğünde şöyle bir tablo karşımıza çıkmaktadır: Osmanlı'da sûfî yahut sûfî meşrep ilim adamlarının kaleme aldığı ilmihaller halkın İslam'ı yaşama biçiminde derin nüfuzla sahip olduklarından Kadızâdeliler'in bu türün halktan taraftar toplamakta vaaz kadar etkili olduğunu fark ederek ilgilerini mezkûr türe teksif etmiş olmaları muhtemeldir. Buna mukabil İsmail Hakkı'nın şeyhi Osman Fazlî Efendi'nin ümmî olan (zâhirî ilimleri bilmeyen) bir kimseyi halife tayin etmemesi¹⁸ ve İsmail Hakkı'nın ilmihal türüne göstermiş olduğu ilginin Celvetilik tarikatının anlayışına uygun olduğunu düşünmek mümkündür.

*Kitâbü'n-Necâr*¹⁹, *Tuhfe-i İsmâiliyye*²⁰, *Vesiletü'l-merâm*²¹, *Tuhfe-i Hasakiyye*²² adlı eserlerinde ilmihal konularını ele alan İsmail Hakkı hem tasavvuf aleyhtarî mezkur çevrelere ilm-i zâhir- ilm-i bâtın birliğini hatırlatmış hem de zahiri ilimlerin tahsilinde gevşeklik gösteren zümrelere ilmihali bilmeyenin ve uymayanın tarikat ehli olamayacağı hatırlatmıştır. Bursevî'nin zahir ve batın birlikteliğine verdiği önem şu mısralarda da kendini göstermektedir:²³

Zü'l-cenâbâyn olmadıkça kişi

Uçamaz matlaba vü bitmez işi

Bu iki perden anladınsa murâd

*İtme bergiz bana su'âl irâd*²⁴

Sonuç Yerine

İsmail Hakkı Bursevî, klasik bir Osmanlı âlimi olarak yazdığı ilmi eserleri, Celvetiyye tarikatı ve Ekberîyye görüşleri doğrultusunda kaleme aldığı tasavvufî eserleri ve kürsülerde ve cihat için gittiği seferlerde yatığı vaazları ile zor bir dönemin manevî tabibi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yazarın irşad vazifesindeki çeşitliliği sırasıyla şu üç mahfilde toplamak mümkündür

1. Sûfî çevrelere yönelik “tekke merkezli irşat”
2. İlmiyye sınıfına yönelik “kitap merkezli irşat”
3. Halka yönelik “cami merkezli irşat”

Bu üç irşad yönteminde de mahir olduğu anlaşılan İsmail Hakkı, Osmanlı Devleti'nin siyaseten durakladığı toplumsal olarak çatışma içinde olduğu bir dönemde hem kalemi (telifâtı) ile hem de kelâmı (hitabet ve irşad) ile yol gösteren birleştirici bir şahsiyettir. Sûfî kimliği ile ön panda olmasına rağmen halkın anlaması güç tasavvufî meseleleri vaazlarında herkese açmak suretiyle değil ehil olan kimselere risaleler yazmak suretiyle ortaya koymayı tercih etmiştir. Bu sayede Niyâzi-i Mısrî gibi uç görüşleri ile ön planda olan sûfîlerle ayrıışmaktadır. Etkileyici hitabeti sayesinde Osmanlı halkın büyük kesimi tarafından büyük teveccüh görmüş olan İsmail Hakkı, telif yönü itibarıyla de hem nitelik hem de nicelik yönünden mümtaz bir yere sahiptir.

¹⁸ Namı, “Kitâbetle Mübtelâ Olmak: İsmâil Hakkı Bursevî”, 357.

¹⁹ Namı, “Kitâbetle Mübtelâ Olmak: İsmâil Hakkı Bursevî”, 343

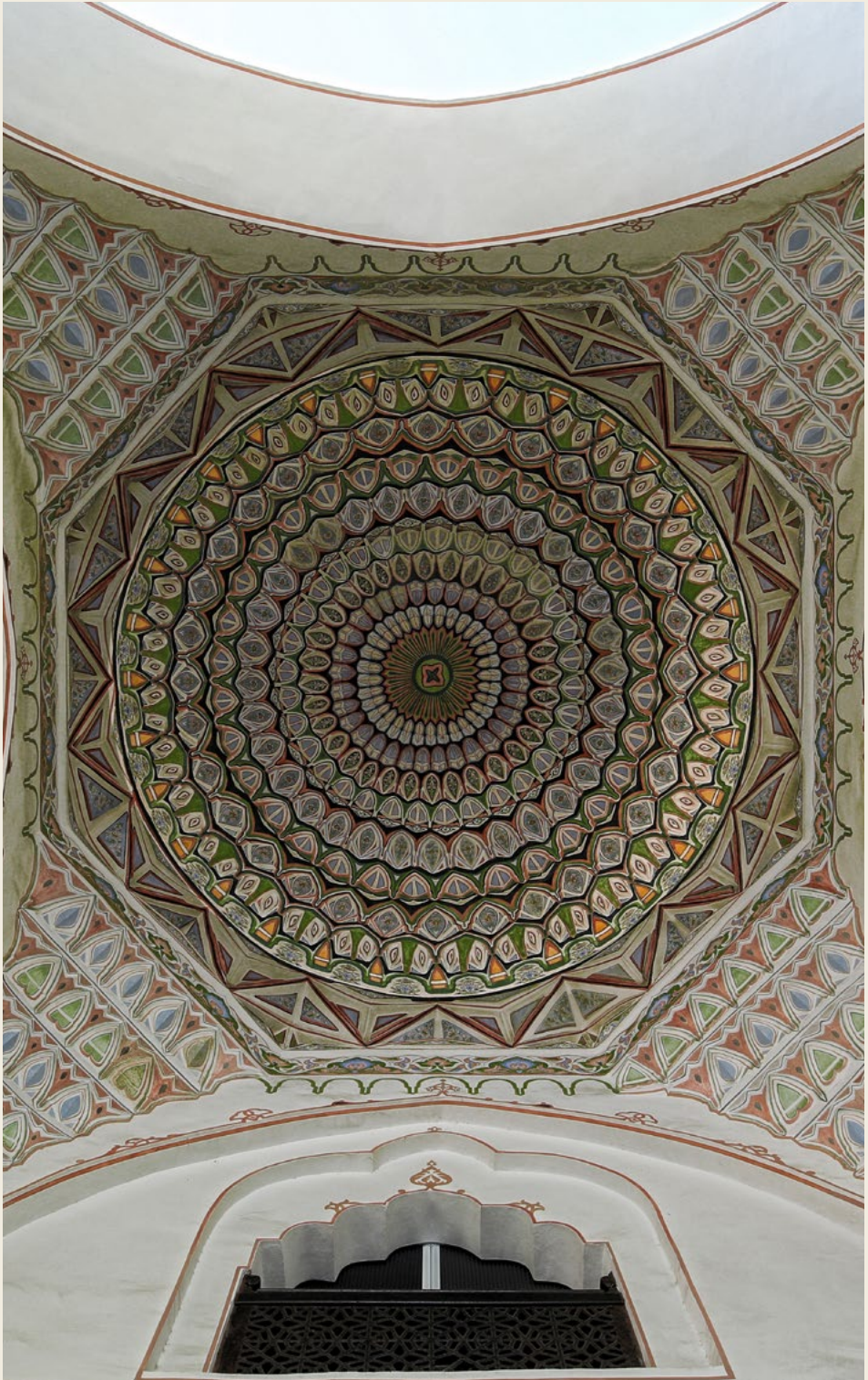
²⁰ Namı, “Kitâbetle Mübtelâ Olmak: İsmâil Hakkı Bursevî”, 351.

²¹ Namı, “Kitâbetle Mübtelâ Olmak: İsmâil Hakkı Bursevî”, 345.

²² Namı, “Kitâbetle Mübtelâ Olmak: İsmâil Hakkı Bursevî”, 352.

²³ Namı, “Kitâbetle Mübtelâ Olmak: İsmâil Hakkı Bursevî”, 358

²⁴ Nâsîh, *Sübbatü's-Sâlikin*, 118.

RÛHU'L-BEYÂN: TEFSİR YÖNTEMİ ve TEMEL ÖZELLİKLERİ

Celalettin DİVLEKÇİ*

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Osmanlı ilim ve tasavvuf hayatında etkili olmuş isimlerden biri olan İsmail Hakkı Bursevî (v. 1137/1725), zâhid ve mutasavvif kimliğinin yanı sıra ilmî şahsiyetiyle de dikkat çeken bir âlimdir. Tefsir, hadis, fıkıh, kelâm, tarih, dil, belâgat ve edebiyat gibi farklı ilim sahalarında kaleme aldığı çok sayıda eser, Bursevî'nin yalnızca tasavvufi tecrübesiyle değil, aynı zamanda güçlü bir ilmî altyapı ve şer'î ilimlere vukufu hareket ettiğini göstermektedir. Bu yönüyle Bursevî, Osmanlı düşünce dünyasında tasavvuf ile ilim geleneğini mezceden müellifler arasında müstesna bir konuma sahiptir.

Geride bıraktığı yüzü aşkın eser arasında en hacimli ve en meşhur çalışması, *Rûhu'l-Beyân fî Tefsiri'l-Kur'an* adlı tefsiridir. İsmail Hakkı Bursa'ya halife olarak gönderildikten (Cemâziyelâhîr 1096/Mayıs 1685) sonra, şeyhi Atpazarî Osman Fazlı Efendi'nin¹ (v. 1102/1691) tavsiyesine uygun olarak Ulucami'de vaaz etmeye başlar. Vaazlarda tekrara düşünce, kendi ifadesine göre Kur'an'ın başından başlayarak tefsir etmesi işaret edilmiş, bunun üzerine Kur'an-ı Kerim'i başından itibaren vaazlarında tefsir etmeye başlamış (Şaban 1096/Temmuz 1685), bir taraftan da tefsirini yazmaya devam etmiştir.²

Eserinde tefsirinin temel özellikleri-

* Doç. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, cdivlekci@uludag.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5949-8128

¹ Bk., Sakıp Yıldız, "Atpazarî Osman Efendi" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/83-85.

² İsmail Hakkı Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz fî Bâbi'r-Ricâl*, çev. Ramazan Muslu-Ali Namılı (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2020), 418.

ne değinen Bursevî Hazretleri, vaaz ve nasihatle meşgul olması sebebiyle **mev'izaya** özel bir önem atfettiğini; bu çerçevede tefsirlerden, Kur'an'daki kapalı ve problemlî ('ukad) meseleleri çözmeye elverişli malumatı seçip derlediğini ve bunları belirli bir telif düzeni içinde tertip ettiğini belirtir. Bu bağlamda, lafızların ihtimal verdiği bütün mana yönlerine girmedeğini; bilakis insanların idrak seviyesine uygun bir dil kullanmayı, kısa fakat ünsiyet sağlayan bir anlatımı hedeflediğini ifade eder. Her bir âyetin yanına, onunla münasip düşen **teşvik (tergîb)** ve **sakındırmaya (terhîb)** yönelik rivayet malzemesi eklediğini, ayrıca her akli başında kimsenin kavrayabileceği ölçüde bazı **te'viller** yaptığını dile getirir.³

Rûhu'l-Beyân, her ne kadar sûfi-işârî yönü öne çıkan bir tefsir olsa da aslında dirâyet ve rivayet tefsiri açısından zengin bir literatürden beslenmiş, câmi (kuşatıcı) bir tefsirdir. Bu durumun tabii bir sonucu olarak, tefsirin dirâyet ve rivayet yönleri de en az işârî yönü kadar dikkat çekmektedir.

Dirâyet Yönü

Dirâyet tefsiri, Kur'an-ı Kerim âyetlerini açıklarken rivayetlerle yetinmeyip, müfessirin Kur'an ilimleri, Arap dili, belâgat ve benzeri yardımcı ilimlere vukufiyeti çerçevesinde **akıl ve içtihadı dayalı olarak** gerçekleştirdiği tefsir faaliyetini ifade eder.⁴ Bu yaklaşımda, naklî veriler bütünüyle dışlanmamakla birlikte, **yorum ve istidlâl** belirleyici bir rol üstlenir.

Bursevî, başka kaynaklardan iktibas ettiği ibareleri çoğu zaman değiştirmeden aktarır; buna karşılık önceki tefsirlerde yer almayan bazı **ilâveler** yapar. Kendi görüş ve tercihlerini ise genellikle "fakîr der ki..." ifadesiyle açıkça belirtir.⁵ Bu tür müdahalelerin yer aldığı bölümlerde, kimi zaman şeyhi Osman Efendi'nin ilgili âyetle doğrudan irtibatlı⁶ kimi zaman ise tasavvufî bir meseleye dair görüşlerini nakleder.⁷

Bunun dışında kalan kısımlar ise, müfessirin **dirâyetini** en açık biçimde ortaya koyduğu yerlerdir. Bursevî bu bölümlerde, kimi zaman tartışmalı bir meseleye dair kendi kanaatini ifade eder; kimi zaman da Fahreddin er-Râzî (v. 606/1210) veya Ebüssüüd (v. 982/1574) gibi müfessirlerin görüşlerine, hatta bazı konularda -nadiren de olsa- müfessirlerin çoğunluğu tarafından benimsenen yaklaşımlara itiraz eder.⁸ İtiraz ettiği müfessirler arasında Ebü'l-Leys Semerkandî (v. 373/983), Zemahşerî (v. 538/1144), Kevâşî (v. 680/1281), Beyzâvî (v. 685/1286), Ebû Hayyân (v. 745/1344) ve Şeyhzâde (v. 950/1543) gibi müfessirler de vardır.⁹ Zaman zaman âyette anlatılan/sakındırılan olumsuz durumlarla yaşadığı dönem arasında bağlantı kurar.¹⁰

Dirâyet yönünün daha iyi anlaşılabilmesi için bazı misaller üzerinde durmak yerinde olacaktır. *لَنْ* *الَّذِينَ آمَنُوا وَهَاجَرُوا وَجَاهَدُوا بِمَوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَالَّذِينَ آوَا وَنَصَرُوا أُولَئِكَ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ* (...). "İman edip hicret edenler, malları ve canlarıyla Allah yolunda cihad edenler ve onları bağırklarına basıp yardım edenler birbirlerinin dostlarıdır." (...)"

Bu âyet-i kerimede **malın candan önce zikredilmesi**, Şeyhülislâm **Ebüsüüd Efendi** tarafından, malla yapılan cihadın daha sık vuku bulması ve ihtiyacı gidermede daha etkili olmasıyla açıklanır. Ona göre malla cihat söz konusu olmaksızın canla cihadın tasavvur edilmesi mümkün değildir.¹¹

Bursevî ise bu yorumu naklettikten sonra konuyu farklı bir çerçevede değerlendirir. Ona göre âyette malın candan önce zikredilmesi, **malın cana ve vücuda tâbi bir unsur olmasından** kaynaklanmaktadır; zira tâbi olan, asla göre daha önce feda edilir. Bu tertip aynı zamanda belâgat açısından **ednâdan (mal)**

³ İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, thk. Abdüllatif Hasan Abdurrahman (Beirut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1439/2018), 1/434.

⁴ Bk., Muhammed Hüseyin ez-Zehbeî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn* (Beirut: Dâru'l-Kalem, t.y.), 1/256

⁵ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 4/4.

⁶ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 1/32, 3/411.

⁷ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 2/276-370, 3/447.

⁸ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 1/414, 3/221, 246, 396.

⁹ Ali Namlı, "İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'an Adlı Tefsiri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 9/18 (2011), 380.

¹⁰ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 3/447-512, 4/437.

¹¹ Ebüssüüd Muhammed el-İmâdî, *Irşâdu'l-Aklî's-Selîm ilâ Mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm*, nşr. Abdüllatif Abdurrahman (Beirut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1419/1999), 3/115.

a'lâya (can) doğru bir terakkî üslûbunu yansıtmaktadır.¹² Bu örnek, Bursevî'nin âyet tertibini belâğî tercihle birlikte, mal ile can arasındaki tâbi-asıl ilişkisini esas alan kavramsal ve ontolojik bir çerçevede yorumladığını göstermektedir.

Bir diğer misal şu âyet-i kerimedir: وَعِنْدَهُ مَفَاتِيحُ الْغَيْبِ لَا يَعْلَمُهَا إِلَّا هُوَ وَيَعْلَمُ مَا فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَمَا تَسْفُطُ مِنْ وَرَقَةٍ إِلَّا يَعْلَمُهَا وَلَا حَبَّةٍ فِي ظِلْمَاتِ الْأَرْضِ وَلَا رَطْبٍ وَلَا يَابِسٍ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ *"Gaybın anahtarları yalnızca O'nun katındadır; onları ancak O bilir. Karada ve denizde olanı da bilir. Hiçbir yaprak düşmez ki onu bilmesin. Yerin karanlıklarında hiçbir tane, hiçbir yaş ve hiçbir kuru yoktur ki apaçık bir kitapta olmasın."*¹³

Bu âyet bağlamında müfessir el-Haddâdî¹⁴ (v. 400/1010'dan sonra), her şeyin levh-i mahfûza kaydedilmesinin hikmetini, hâdiseler yazılana uygun şekilde vuku bulduka meleklerin Allah'ın sıfatlarının azametine dair ilim ve yakınlerinin artması şeklinde açıklar.

Bursevî ise bu yaklaşımı yeterli bulmaz ve şu gerekçeyle eleştirir: Melekler, derece bakımından artma ve eksilme (terakkî ve tenezzül) kabul eden varlıklar değildir. Dolayısıyla levh-i mahfûzun hikmetini yalnızca meleklerin ilmî yakınlerinin artmasına tahsis etmek isabetli değildir. Bursevî'ye göre levh, **insanın kalbi gibi varoluşun merkezi** konumundadır; olmuş ve olacak her şey onda nakşedilmiştir. Bu yönüyle levh, ilâhî **tenezzülât mertebelerinden** biridir ve Allah Teâlâ, faydası kullara ulaşan bütün kevnî takdirleri ona kaydetmiştir.¹⁵ Bu örnek, Bursevî'nin levh-i mahfûz konusundaki değerlendirmesinde, Haddâdî'nin yorumuna aşan şekilde, tasavvufî varlık anlayışını da hesaba katan kavramsal ve ontolojik unsurlara yer verdiğini düşündürmektedir.

Rivayet Yözü

Allah Teâlâ'nın Kur'an'dan muradının ne olduğunu açıklar mahiyette gelen âyet, hadis ve sahabe sözüyle yapılan tefsire **rivayet tefsiri** adı verilir.¹⁶ Bazı âlimler buna tâbiîn tefsirini de dâhil etmişlerdir.¹⁷

Bursevî, tefsirinde rivayet malzemesini kullanırken mutasavvîf kimliğiyle hareket etmiş; rivayetler konusunda hadis usûlü kriterlerinin yanı sıra mutasavvîfların hadis kabulüne dair yaklaşımlarını da esas almış¹⁸ ve bu sebeple birtakım tenkitlere maruz kalmıştır.¹⁹

Nitekim Osmanlı'nın son döneminde yetişmiş önemli hadis âlimlerinden Zâhid Kevserî (1879–1952), Bursevî'nin âlim, müfessir, usûlcü, mütekelim ve mutasavvîf bir vâiz olduğunu belirttiikten sonra, onun rivayet yönü hakkında şu değerlendirmede bulunur: *"Vâiz, usûlcü ve fakih bir kimse olup araştırmalarında uzun soluklu bir çaba sergilemiştir; ancak nakil hususunda kaynak seçiciliği göstermeyerek, önüne gelen kitaptan nakilde bulunmak suretiyle mütesâbil davranmıştır."*²⁰

İsmail Hakkı Bursevî'nin hadis usûlü konularına bakışı değerlendirildiğinde, tasavvufî ve bâtinî yönelimlerinden kaynaklanan -mezvû rivayetlere yaklaşımı gibi- bazı tenkide açık yaklaşımları dışında,

¹² Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 3/396.

¹³ En'am 6/59.

¹⁴ Geniş bilgi için bk., Abdurrahman Çetin, "Haddâdî" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/553-554.

¹⁵ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 3/46.

¹⁶ Muhammed ez-Zürkânî, *Kur'an İlimleri; Menâbilü'l-İrfân Tercümesi*, çev. Halil Alademir-Ramazan Şahan (İstanbul: Beka Yayıncılık, 2015), 2/28.

¹⁷ Zehebi, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, 1/156.

¹⁸ Bursevî'nin bir mutasavvîf olarak hadis tespit ölçütlerini ele alan bir doktora çalışmasında, onun rivayetleri değerlendirenken başvurduğu yöntem ve kriterlerin şu hususlardan oluştuğu tespit edilmiştir: 1- Sözün hadis olarak büyük veli ve âlimlerin (Misal: Ebû Tâlib el-Mekkî, Gazzâlî, Zemahşerî, Mevlânâ ve İbn Kemâl) eserinde zikredilmiş olması. 2- Manasının doğru olması; diğer hadislerle uygun olması. 3- Mânâ âleminde alınmış olması. 4- Lafız olarak hadis olması da, Hz. Peygamberin vârisi olan İslâm büyüklüğünün kelâm-ı kibâr kabilinden sözleri arasında yer alması. Bk., Seyit Avcı, *Süfilerin Hadis Anlayışı; Bursevî Örneği* (Kon ya: Ensar Yayıncılık, 2004), 298.

¹⁹ Bursevî özelinde mutasavvîfların hadis anlayışı ve hadis tenkidine yaklaşımları konusunda yapılan değerlendirmeler için bk., Seyit Avcı, *Süfilerin Hadis Anlayışı; Bursevî Örneği*; a.mlf., "Süfilerin Hadis Tespit Ölçüleri: İsmail Hakkı Bursevî Üzerine Bir İnceleme", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 2/1 (Haziran, 2004), 7-29; Necmi Sarı, *Mutasavvîfların Hadis Usulüne Bakışı İsmail Hakkı Bursevî Örneği- Nuhbetül Fiker Şerhi Tanıtım ve Değerlendirme* (Ümmülkurâ Yayınevi, 2021).

²⁰ Bk., Muhammed Zâhid Kevserî, *Makâlâtü'l-Kevserî* (Kahire, Matbaatü'l-Envâr, ty.), 483, 484.

genel olarak hadis usûlünün temel kaidelerine bağlı kaldığı ve hadis âlimlerinden bütünüyle farklı bir yöntem benimsemediği görülmektedir. Bununla birlikte makbul (sahih ve hasen), zayıf ve mevzû hadislere yaklaşımı, mevkûf hadisleri ele alış biçimi ve mukayyed sünnet anlayışı gibi meselelerde, tasavvufî düşüncesinin de etkisiyle hadis âlimlerinden farklı bir yol izlemiştir.²¹

İşâri Yönü

İşâri tefsir, sülûk ve tasavvuf erbabına belirecek gizli işaretlerle Kur'an'ı zâhiri dışında bir mana ile te'vil etmeye denir. Bu tefsir ile lafızla kast edilen zâhiri manayı uzlaştırmak mümkündür.²²

İşâri tefsir ile rüya yorumu arasında, sembolik dili te'vil etme yöntemi bakımından bir benzerlik kurulabilir. Her iki yorum biçimi de anlamın doğrudan değil, sembol ve işaretler aracılığıyla ifade edildiği kabulüne dayanır. Bu çerçevede zâhiri veri, nihai anlam olarak değil, daha derin bir manaya delâlet eden bir işaret olarak ele alınır. Anlama ulaşma süreci, lafzın yahut zâhirin ötesine geçen te'vil faaliyetiyle gerçekleşmekle birlikte, bu süreçte zâhir anlam iptal edilmez; aksine onunla uyumlu bir anlam genişlemesi amaçlanır.

Yorum faaliyeti, her iki alanda da keyfi sezgiye bırakılmayarak belirli ilmi ve manevî yetkinlik şartlarına bağlanmış; bu sebeple yorumun ehil olmayan kimselerce yapılması uygun görülmemiştir. Bu bağlamda ortaya konulan bâtinî anlam, zâhirle çelişen değil, onu dışlamaksızın derinleştiren ve onunla uzlaşan bir yorum olarak değerlendirilir.

Tasavvufî/işâri tefsir açısından bakıldığında **tefsirin** tasavvufî vechesi, ağırlıklı olarak tasavvufî tefsirler ve eserlerden yapılan nakiller üzerine inşa edilmiştir. İsmail Hakkı, yer yer kendi tasavvufî yorumlarına da yer vermekte birlikte, yaşadığı dönemde tartışma konusu olan tasavvufî meselelerin derinliğine girmekten genellikle kaçınmış, daha kuşatıcı bir dil tercih etmiştir.²³

Tasavvufî tefsir geleneğinden geniş ölçüde yararlanan müellif için en önemli kaynaklardan biri *et-Te'vilâtü'n-Necmiyye*²⁴ olmuştur. Bunun yanında, tefsirin tasavvufî yönünün teşekkülünde Celvetiyye tarikatının kurucusu Aziz Mahmûd Hüdâyî'nin (v. 1038/1628) eserleri ile şeyhi Osman Fazlı Efendi'nin söz ve eserlerinden yapılan nakillerin de belirgin bir etkisi bulunmaktadır. Bursevî, İbnü'l-Arabî, Sadreddîn Konevî ve Mevlânâ çizgisinde bir tasavvuf anlayışına sahip, vahdet-i vücud ekolüne bağlı bir şahsiyettir. Bununla birlikte *Rûhu'l-Beyân* umum için yazıldığından vahdet-i vücud görüşünün yanlış anlaşılabilceğini düşündüğü yönlerine yer vermemeye özen göstermiştir.²⁵

İsmail Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-Beyân*'ı gibi işâri tefsirlerin çoğunda rivayet ve dirâyete dayalı yorumlara da yer verilmiştir; aynı eserlerde menkıbe, hikâye, mesel, kıssa, siyer, tarih, hikemiyat ve ahlâka dair literatürden, hatta İsrâiliyat'tan geniş ölçüde istifade edilmiştir. Buna karşılık ahkâm âyetleri üzerinde fazla durulmazken hadis diye nakledilen nasihate, edep ve terbiyeye dair uydurma veya zayıf rivayetlerden faydalanmakta sakınca görülmemiştir.²⁶

Bursevî tefsiri İsrâiliyat açısından da oldukça zengin olduğu için bu konuyu müstakil olarak ele almakta fayda gördük.

Bursevî Tefsirinde İsrâiliyat

İsrâiliyat, tefsir literatüründe kapsamı ve kullanımı bakımından tartışmalı bir alanı ifade eder. Başlangıçta Yahudi kaynaklı rivayetler için kullanılan bu kavram, zamanla Yahudi ve Hristiyan geleneğine ait anlatıları ve İslâm öncesi toplumlara dair rivayetleri de içine alacak şekilde genişlemiştir. Bu tür

²¹ Geniş bilgi için bk., Sarı, *Mutasavvıfların Hadis Usulüne Bakışı İsmail Hakkı Bursevî Örneği- Nuhbetül Fiker Şerhi Tanıtım ve Değerlendirme*, 412.

²² Zürcânî, *Kur'an İlimleri; Menâbilü'l-İrfân Tercümesi*, 2/115.

²³ Namlı, "İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân fî Tefsiri'l-Kur'ân Adlı Tefsiri", 380.

²⁴ Tefsirin işâri yönüne dair bir değerlendirme için bk., Zehabi, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, 2/428.

²⁵ Namlı, "İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân fî Tefsiri'l-Kur'ân Adlı Tefsiri", 380.

²⁶ Süleyman Uludağ, "İşâri Tefsir" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/424-428.

rivayetlerin tefsir literatürüne girişi erken dönemlere kadar uzanmakta; özellikle kıssaların tafsilinde müfessirler tarafından açıklayıcı unsur olarak kullanıldığı görülmektedir.²⁷

Rûhu'l-Beyân, müellifinin de belirttiği üzere, klasik rivayet tefsirlerinden yoğun biçimde yararlanılarak kaleme alınmıştır. Eserde yer alan rivayetlerin önemli bir kısmı öğüt ve irşad amacı taşımakta olup, bunlar arasında İslâm sonrası döneme nispet edilen kıssalar yanında İslâm öncesi dönemle ilişkilendirilen ve İsrâiliyat kapsamında değerlendirilebilecek bilgiler de bulunmaktadır. Bu rivayetlerin büyük ölçüde önceki rivayet tefsirlerinden derlendiği anlaşılmaktadır.²⁸

Tasavvufi bir çevrede yetişen Bursevî, önceki âlimlere duyduğu saygı sebebiyle bu rivayetleri çoğunlukla eleştirel bir süzgece tâbi tutmadan aktarmış; bununla birlikte bazı rivayetler arasında tercihlerde bulunmuş ve yer yer önceki müfessirlerin değerlendirmelerine de yer vermiştir. Bu yönüyle *Rûhu'l-Beyân*'daki İsrâiliyat kullanımı, müellifin rivayet geleneğine yaklaşımını ve irşad merkezli tefsir anlayışını yansıtan bir unsur olarak değerlendirilebilir.²⁹

Hakkında Yapılan Akademik Çalışmalar

Doktora:

1. **Sâkıb Yıldız**, *L'Exégète turc İsmâil Hakkı Bursevî: sa vie, ses œuvres et la méthode dans son tafsir Rûhu'l-Bayân*. Université de Paris I (Panthéon-Sorbonne), Faculté des lettres et sciences humaines, Doktora Tezi, 1972.
2. **İzzeddin Hasan Cemil el-Utrûşî**, *Menbecu İsmâ'îl Hakkî el-Burûsevî fî Tefsîrihi (Rûhu'l-Beyân)*. Bağdat: Câmî'atü Bağdâd, Kulliyetü'l-'Ulûmî'l-İslâmiyye, Doktora Tezi, 1416/1996.
3. **Velî Zâr**, *el-Menbecü'l-İşâri fî Tefsîri Rûhu'l-Beyân li-İsmâ'îl Hakkî el-Burûsevî*. İslâmâbâd: Câmî'atü 'Allâme İkbâl el-Meftûha, Kulliyetü'l-Luğatî'l-'Arabiyye ve'd-Dirâsâtî'l-İslâmiyye, Doktora Tezi, 2009.
4. **Nurullah Denizer**, *İşâri Tefsirde Zâhir-Bâtın İlişkisi (İsmail Hakkı Bursevî Örneği)*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014. (Söz konusu çalışma, *Kur'an'ın Süfi Yorumu* adıyla Türkiye Diyanet Vakfı tarafından 2019'da yayımlanmıştır.)
5. **Eyüp İnce**, *Tüsterî Tefsirindeki Tasavvufî Yorumlar ve Bunların Baklı ve Bursevî Tefsirleriyle Mukayesesi*. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
6. **Sâre bint Su'ûd el-Anzî**, *el-Mesâ'ilü'l-Akâdiyye 'inde İsmâ'îl Hakkî min hilâli Tefsîrihi (Rûhu'l-Beyân)*. Cidde: Câmî'atü'l-Melik 'Abdil 'azîz, Kulliyetü'l-'Âdâb ve'l-'Ulûmî'l-İnsâniyye, Doktora Tezi, 1438/2017.
7. **Sıla İskeçeli**, *Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân Tefsirinin Kur'an İlimleri Bağlamında Değerlendirilmesi*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
8. **Ahmet Gökhan Öztürk**, *İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân Adlı Tefsirinde Abkâmu'l-Kur'an*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
9. **İsmail Özgen**, *İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân İsimli Tefsirinde İsrâiliyyat*. Çankırı: Çankırı Karatekin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024.
10. **Süleyman Ertuğrul**, *Bursevî Tefsirinde Allah'ın Sıfatlarının Mukayeseli Olarak İncelenmesi*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024.

²⁷ İsmail Özgen, *İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân İsimli Tefsirinde İsrâiliyyat* (Çankırı: Çankırı Karatekin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi 2024), 217.

²⁸ Özgen, *İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân İsimli Tefsirinde İsrâiliyyat*, 219.

²⁹ Özgen, *İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân İsimli Tefsirinde İsrâiliyyat*, 219.

Yüksek Lisans:

1. **M. Fatih Haşçıçek**, *İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân'ında Nefs Kavramı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000.
2. **Fatma Çalık**, *Rûhu'l-Beyân'da İşâri Tefsir Anlayışı*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002.
3. **Ömer Özbek**, *Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân Adlı Tefsirinde "Uslûl-i Âşere"*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003.
4. **Fatih Oruç**, *İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân Tefsirinde Harikulade Olaylar*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
5. **Mu'âviye Abdülhamîd 'Avdetullâh el-Battûş**, *es-Sem'iyât 'inde'l-İmâm İsmâ'il Hakkî el-Burüsevî (v. 1137) min hilâli Tefsîrihi Rûhu'l-Beyân*. Yüksek Lisans Tezi, el-Câmi'atü'l-'Ulûmi'l-İslâmiyye el-'Âlemiyye, Külliyyetü'd-Da've ve Uşûli'd-Dîn, 1432/2011.
6. **İlhâm İsmâ'il Harâra**, *es-Şüretü'l-Beyâniyye fî Kitâbi Rûhi'l-Beyân fî Tefsîri'l-Çur'an li-İsmâ'il Hakkî el-Burüsevî (v. 1137)*. Gazze: el-Câmi'atü'l-İslâmiyye, Külliyyetü'l-Âdâb, Kısmü'l-Luğati'l-Arabiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
7. **Halil Buzlucan**, *Rûhu'l-Beyân Tefsirindeki Yahudi ve Hıristiyanlarla İlgili Âyetlerin Yorumu*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
8. **Şamil Aşbay**, *Mukâtil b. Süleyman ve İsmail Hakkı Bursevî Tefsirlerinin Mukayesesi (Abkâm Âyetleri Çerçevesinde)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
9. **Fatma Yasemin Pakdil**, *"Rûhu'l-Beyân" Tefsirinde Kur'an Kıssalarının İşâri Yorumu*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
10. **Yüksel, Dilekgül**, *Rûhu'l-Beyân'da Peygamber Mucizelerinin Tasavvufî Yorumu*. Ordu: Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans tezi, 2020.
11. **Emin Can Kanlı**, *İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân Adlı Tefsirinde Tasavvufî Ablâk Anlayışı*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
12. **Kadir Yılmaztürk**, *Bursevî ve İbn Acibe'nin İşâri Te'villerinin Mukayesesi (Yûsuf Süresi Örneği)*. İzmir: İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
13. **Akif Köse**, *Âhîret Diyaloglarını Tasvir Eden Âyetlerin Râzî ve Bursevî Tefsirlerinde Karşılaştırılması*. Bayburt: Bayburt Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
14. **Sultan Gündüz**, *İşâri Tefsirler Bağlamında Tevekkül Anlayışı: İsmail Hakkı Bursevî Örneği*. Bitlis: Bitlis Eren Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024.
15. **Arife Karaçay**, *İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân Adlı Tefsirinde Kaynağı Bulunamayan Rivayetler (Fâtîha ve Bakara Süresi)*. İzmir: İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2025.

İsmail Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-Beyân* adlı tefsiri etrafında şekillenen lisansüstü literatür, günümüzde müstakil bir araştırma alanı oluşturacak düzeyde bir birikime ulaşmıştır. Mevcut veriler esas alındığında, doğrudan *Rûhu'l-Beyân* merkezli olarak kaleme alınmış yirmi beş lisansüstü tez tespit edilmektedir. Bunların onu doktora, on beşi yüksek lisans çalışmasıdır. Doktora tezlerinin altısı Türkiye'de, dördü yurt dışındaki üniversitelerde; yüksek lisans tezlerinin ise on üçü Türkiye'de, ikisi yurt dışında hazırlanmıştır. Bu dağılım, Bursevî tefsirinin özellikle Türkiye'de yoğun bir akademik ilgiye konu ol-

duğunu, bununla birlikte uluslararası düzeyde de dikkate değer bir karşılık bulunduğunu göstermektedir.

Konu tercihleri bakımından doktora tezlerinin, büyük ölçüde Bursevî'nin tefsir anlayışını bütüncül olarak kavramaya yönelik başlıklarda yoğunlaştığı görülür. Bu çalışmalar, İsmail Hakkı Bursevî'nin tefsir yöntemi, işâri yorum anlayışı, zâhir-bâtın ilişkisine yaklaşımı, Kur'an ilimleriyle kurduğu irtibat ve İsrâiliyât meselesine bakışı gibi kurucu ve metodolojik konuları merkeze almaktadır. Bu yönüyle doktora tezleri, *Rûhu'l-Beyân*'ın tefsir geleneği içerisindeki yerini tayin etmeyi ve eserin ilmî çerçevesini belirginleştirmeyi hedefleyen çalışmalar olarak değerlendirilebilir.

Yüksek lisans tezlerinde ise daha sınırlı ve tematik başlıkların öne çıktığı görülmektedir. Nefs ve ahlâk anlayışı, tevekkül, ahkâm âyetleri, ilâhî sıfatlar, Kur'an kıssaları, belâgat unsurları ve peygamber mucizeleri gibi konular, *Rûhu'l-Beyân*'ın muhtevâsından hareketle ele alınan temel temalar arasındadır. Bu durum, eserin yalnızca yöntem tartışmaları için değil, aynı zamanda kavramsal ve tematik incelemeler için de elverişli bir kaynak teşkil ettiğini ortaya koymaktadır.

Literatür içerisinde mukayeseli nitelik taşıyan çalışmalar da dikkate değer bir yer tutar. Beş tezde Bursevî'nin tefsiri, Mukâtil b. Süleyman, İbn Acîbe, Fahreddin er-Râzî, Baklı ve Tüsterî gibi müfessirlerle karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Bu çalışmalar, *Rûhu'l-Beyân*'ın tefsir geleneği içerisindeki süreklilik ve farklılaşma noktalarını ortaya koyması bakımından önem arz etmektedir.

Makale:

1. **Adem Apak**, "İsmail Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-Beyân*'da İslâm Tarihi İlk Dönem Hadiseleri ve Siyasî-İtikadî Fırkalar Hakkındaki Görüşleri". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (2002), 147-166.
2. **Ali Namli**, "İsmail Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-Beyân fî Tefsiri'l-Kur'an* Adlı Tefsiri". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 9/18 (2011), 365-385.
3. **M. Haşim - A. Muhammed Yûsuf - A. R. H. Ubeyd**, "et-Tefsîru's-Şüfi el-İşâri fî Bidâyeti's-Sâlikîn: Dirâse Nakdiyye fî Rûhu'l-Beyân li'l-Bursevî". *Me'âlimu'l-Qur'an ve's-Sunne* 11/12 (2016), 36-62.
4. **Mohamad Anas Sarmini- Muhammed Sıddık**, "İttiğâhâtü Medârisi't-Tefsîr el-'Utmâniyye fî Muqârabeti's-Sunne ve-'Ulûmi't-Rivâye: el-Bursevî ve'l-Kürânî Namûdağın". *Bilimname* 43 (2020), 461-499.
5. **Muhtâr Hüseynî**, "fî Tedâvuliyeti't-Tahlilî's-Şüfi li'l-Hıfâbi'l-Kur'ânî: Kitâbu Rûhu'l-Beyân li-İsmâ'îl Hakkî unmuzeccan". *Mecelletü'l-'Ulûmi'l-İslâmiyye ve'l-Hağâra* 7/2 (2022), 117-136.
6. **İskender Şahin**, "İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân'ında Mu'tezile'ye Yöneltilmiş İtirazlar". *Şirnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26 (2021), 181-205.
7. **İskender Şahin**, "Güneş, Ay ve Yıldızların Bursevî'nin (v. 1137/1725) İşâri Yorumlarındaki Yeri". *Nisar* 3 (2023), 27-46.
8. **Nurdane Güler - Nuran Göker**, "İsmail Hakkı Bursevî'nin Perspektifinden Cinler (Rûhu'l-Beyân Bağlamında)". *Kalemname* 9/17 (2024), 106-127.
9. **Muhammed Ahmed Hasan Şahhâta - Emânî Kemâl Garîb**, "el-İşârâtü't-Tefsîriyye el-Vârîde fî Âyâti'd-Dunyâ ve'l-Âhîra min Tefsîri Rûhu'l-Beyân li'l-İmâm el-Burüsevî (v. 1137/1725)". *el-Mecelletü'l-İlmiyye bi-Külliyeti'l-Âdâb* 55 (2024).
10. **Muzaffer İnneci**, "Rûhu'l-Beyân Tefsiri Bağlamında İsmail Hakkı Bursevî'de Vahdet-i Vücûd Anlayışı". *İLSAM Akademi Hakemli Dergisi* 4/2 (2024), 233-256.
11. **Mehmet Kaya**, "Ebû Hanîfe'nin Osmanlı Tefsir Anlayışına Etkisi: İrşâdü'l-Aklî's-Selîm ve Rûhu'l-Beyân Tefsirleri Özeline". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 9/1 (2025), 293-320.

12. Ahmed Nureddin Kattan, “el-Ağrād el-Belāğiyya li-Zāhirati Vađ’i’l-Muzhar Mevđi’a’l-Muđmar fi Tefsiri Rūhu’l-Beyān li-İsmā’il Hakkī el-Burūsevī”. *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 9/1 (2025), 160-187.

Rūhu’l-Beyān üzerine kaleme alınan akademik makaleler sayıca sınırlı olup belirli temalar etrafında yoğunlaşmaktadır. Mevcut literatürde eseri doğrudan konu edinen on iki makalenin yedisi Türkçe, beşi Arapça olarak yayımlanmıştır. Bu çalışmalar ağırlıklı olarak Bursevî'nin işârî/süfî yorum anlayışı, Osmanlı tefsir geleneği içindeki konumu, itikadî ve mezhebî değerlendirmeleri, tematik okumalar ve belâgat merkezli tahliller üzerinde yoğunlaşmaktadır.

Ansiklopedi Maddesi:

Ali Namlı, “Rūhu’l-Beyān”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslām Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008)

Sempozyumlar:

İsmail Hakkı Bursevî ve *Rūhu’l-Beyān* üzerine yapılan akademik çalışmalar, özellikle 2000 ve 2013 yıllarında düzenlenen iki uluslararası sempozyumla belirginlik kazanmıştır. *İsmail Hakkı Bursevî Uluslararası Sempozyumu-I*’nde Bedreddin Çetiner, “**Rūhu’l-Beyān’ın Kaynaklarından Biri: At-pazarlı Osman Efendi ve Tefsiri**” başlıklı tebliğiyle eserin kaynaklarını ele almış; Mehmet Okuyan “**Rūhu’l-Beyān’ın Kaynaklarından Biri: Bahrü’l-Hakāik Tefsiri**” başlıklı çalışmasında Bursevî'nin istifade ettiği bir diğer tefsiri incelemiştir. Süleyman Sayar “**Rūhu’l-Beyān’da Din Kavramı**” adlı tebliğinde eserdeki din tasavvurunu ele alırken, Denis Grill “**Bursevî and Mystical Commentary Tradition**” ve Alan Godlas “**Ruh al-Bayan as a Commentary of One Mystic**” başlıklı bildirimlerinde Bursevî'nin tefsirini tasavvufî yorum geleneği bağlamında değerlendirmiştir.

İsmail Hakkı Bursevî Uluslararası Sempozyumu-II’nde ise Ali Namlı “**Müellifinin Anlatımıyla Rūhu’l-Beyān’ın Yazılma Hikâyesi ve Özellikleri**” başlıklı tebliğinde eserin telif sürecini müellifin kendi ifadeleri ışığında ele almıştır. Andrew Rippin, “**Ruh al-Bayan and the Scholarly Genealogy of Qur’anic Exegesis**” adlı çalışmasında eserin ilmî tefsir geleneği içindeki yerini tartışırken, Denis Grill “**From Ibn al-Arabî to İsmā’il Haqqî, according to the Ruh al-Bayan**” başlıklı tebliğiyle Bursevî’yi İbnü’l-Arabî sonrası tasavvufî düşünce çizgisi içinde konumlandırmıştır. Laila Khalifa, “**Tefsiru Rūhu’l-Beyān li-İsmā’il Hakkī el-Burūsevī beyn cem’ihî li’t-tefāsiri’s-sābika ve temhidihî li’t-tefāsiri’l-lāhika**” adlı tebliğinde eserin önceki tefsir birikimiyle ilişkisini ele almış; Walizâr Cañtab “**Menhecü İmam İsmā’il Hakkī el-Burūsevī fi tefsirihi Rūhu’l-Beyān**” başlıklı çalışmasında Bursevî'nin tefsir yöntemini incelemiştir. Jamal Elias ise “**Bursalı İsmail Hakkı as Commentator: An Examination of the Tafsir Rūhu’l-Beyān and the Rūhu’l-Mesnevî**” adlı tebliğiyle Bursevî'nin tefsiri ile *Rūhu’l-Mesnevî* arasındaki ilişkiye dikkat çekmiştir. Aynı sempozyumda Süleyman Sayar’ın sunduğu “**Rūhu’l-Beyān’da Yahudilik ve Yahudiler**” başlıklı tebliğ, eserdeki İsrâiliyat ve Yahudi algısını ele alan çalışmalara örnek teşkil etmektedir.

Sonuç

Bursevî'nin tefsiri, dirâyet, rivayet ve işârî unsurları bir araya getiren bütüncül yapıyla okuyucuya zengin bir muhteva sunmaktadır. Eserin telifinde iki temel maksadın belirleyici olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan ilki, Kur’an’da problemleri görülen alanlara çözüm üretmeye yönelik olarak tefsir literatüründen seçilmiş görüşleri bir araya getirmektir. Bu yönüyle tefsir, ilmî bir gaye taşımakta ve öncelikle ilim ehline hitap etmektedir. İkinci maksat ise halka yönelik irşad ve nasihat faaliyetidir. Bu yönüyle eser, geniş halk kitlesini muhatap alan didaktik ve ahlâkî bir çerçeveye sahiptir.

Telif süreci ve şekli dikkate alındığında, Bursevî'nin sahip olduğu tefsir birikimini Ulu Câmî kürsüsüne taşıması, halkın dinî ve ilmî seviyesini yükseltmeye yönelik önemli bir hizmet olarak değerlendirilebilir. Bu uygulama, şehrin ilmî ve kültürel hayatına katkı sağlayan bir irşad geleneğinin parçası olup, benzer nitelikteki faaliyetlerin günümüzde de sürdürülmesinin ilmî ve toplumsal açıdan anlamlı olduğu söylenebilir.

Bursevî, tefsirinde dirâyet yönünü özellikle “fakîr der ki...” şeklinde başlayan ifadelerde ortaya koymak-

ta; tercih ve itirazlarını bu çerçevede dile getirmektedir. Bu kısımlar, müfessirin şahsî kanaatlerini ve değerlendirmelerini açık biçimde yansıtan bölümler olarak dikkat çekmektedir. Kur'an'a yaklaşımında şeyhi Osman Fazlı Efendi'nin görüşlerinin belirleyici olduğu, ona duyduğu bağlılığı ve itimadı eserinin çeşitli yerlerinde vurguladığı görülmektedir. Bununla birlikte, tasavvufî kimliği ve mev'ize ağırlıklı hedefleri sebebiyle yaptığı rivayet seçimlerinde, rivayet ilmi açısından yeterli titizliği göstermediği gerekçesiyle eleştirilmiştir.

Rûhu'l-Beyân üzerine yapılan lisansüstü çalışmalara bakıldığında, ilk dönemde daha çok eserin tanıtımına ve metodolojik çerçevesinin belirlenmesine odaklanıldığı, ilerleyen süreçte ise tematik çeşitlenme ve mukayeseli okumalarla daha derinlikli bir araştırma zemininin oluştuğu görülmektedir. Bu durum, hem mevcut literatürün ulaştığı seviyeyi hem de eserin farklı yönleriyle ele alınmasına imkân veren yeni araştırma alanlarının hâlen varlığını sürdürdüğünü göstermektedir.

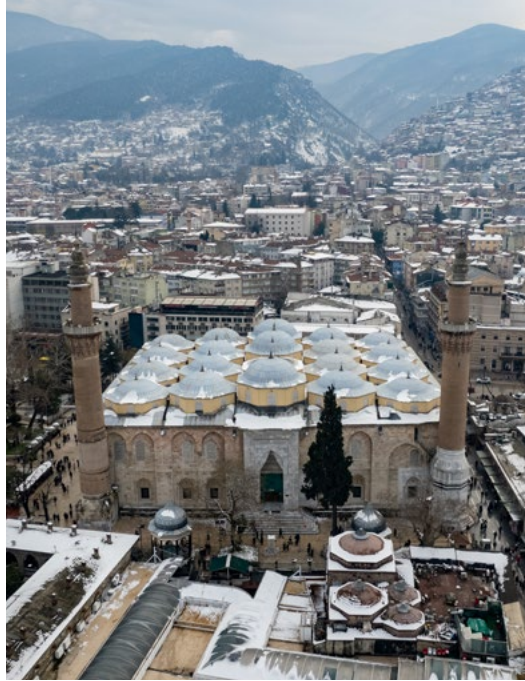

İSMAİL HAKKI BURSEVÎ'NİN ŞÂRİHLİĞİ

İsmail GÜLEÇ*

XVIII. asrın mühim simalarından İsmail Hakkı Bursevî mutasavvıf âlimlerdendir. Mutasavvıflığı Celvetî şeyhliğinden, âlimliği müfessirliğinden gelmekte olup aynı zamanda bir divan sahibi şairdir. Aziz Mahmut Hüdâyî'nin kimi nutuklarını besteleyecek kadar musiki bilgisine de sahiptir. Bursevî, âlim, müfessir, mutasavvıf ve şair olmasının yanı sıra aynı zamanda geleneğin en önemli şârihlerinden biridir.

Mustafa Kara'nın Bursa'da yaşayan mutasavvıfların en velüdü, en çok eser vereni olduğunu söylediği İsmail Hakkı Bursevî'nin eserlerinin sayısı hâlâ tespit edilememiştir. Kütüphanelerde yüzlerce nüshası bulunan eserlerinin sayısına dair, hakkında yapılan çalışmalarda kesin bir rakam verilememekle birlikte yüzden fazla eseri olduğu anlaşılmaktadır. Ayvansarayî, onun eserleri hakkında 68 rakamını verirken Mehmet Ali Aynî 134 sayısını zikreder. Muhtelif kaynaklarda verilen rakamlar bu ikisinin arasında olup neredeyse her kaynakta farklı bir rakam yer alır. Hakkında doktora yapan Sakıp Yıldız eser sayısını 111 olarak verirken hakkında Türkçe en kapsamlı çalışmayı yapan Ali Namlı eserlerinin sayısını kayıp olanlarla birlikte 122,¹ İsmail Güleç 115 olarak tespit eder.² Kayıp ve istinsah edilen eserlerle bu sayı 135'e kadar çıkabilir.

* Prof. Dr. İstanbul Medeniyet Üniversitesi, is mail.gulec@medeniyet.edu.tr, ORCID:0000-0002-0174-148X

¹ Ali Namlı, *İsmail Hakkı Bursevî, Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2001), 165-209.

² İsmail Güleç, *İsmail Hakkı Bursevî ve Rûbu'l-Mesnevî'si* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2001), 18.

Hüseyin Vassaf'ın manevi bir kudret ile yazdığını söylediği eserlerinin bir kısmını, telif ettiği kitaplardan öğrendiğimiz İsmail Hakkı'nın eserlerinin isimleri ve sayısının bu kadar farklı olmasının birçok nedeni vardır. Eser sayısının çok olması, kimi eserlerine birden fazla isim vermesi, kütüphane kataloglarında farklı isimlerle kaydedilmesi, müellif tarafından ismi konulmayan kimi mecmua ve varidât türü eserlerinin birbirine karıştırılması, mecmualarda yer alan küçük risalelerin bazen müstakil eser olarak zikredilmesi, içinde birden fazla eser olan bir mecmuanın bir esermiş gibi değerlendirilmesi, istisnah ettiği eserlerin ve kenarına not düştüğü kitapların İsmail Hakkı'ya aitmiş gibi sunulması, kimi eserlerin ona isnat edilmesi sayılabilir. Eserlerin sayısı konusunda bir değerlendirme yaparken esas alınacak kritere ve mecmualarında geçen küçük risalelerin eser olarak sayılıp sayılmamasına göre bu rakam aşağı veya yukarı çekilebilir.

Önemli eserlerinin Osmanlılar döneminde basıldığı ve lisanüstü tez olarak çalışıldığı İsmail Hakkı Bursevî'nin başlıca eserleri arasında meşhur tefsiri *Rûbu'l-Beyân*, *Rûbu'l-Mesnevî*, *Ferâhu'r-Rûh*, *Beydâvî Tefsiri Şerhi*, *Şerhü Nubbetü'l-Fikâr*, *Kitâbu'n-Netice*, *Tuhfê-i Hasekiyye* ve *Kitabu'n-Necât* olup tamamı üzerinde çalışılmış ve kitap olarak yayınlanmıştır.

Eserlerinin kahir ekseriyeti tasavvufla ilgilidir. Konusu tasavvuf olmayan eserlerinde bile tasavvufî bir eser olarak değerlendirilebilecek kadar tasavvuftan iz bulunur. Mutasavvıfane bir bakış açısıyla kaleme aldığı tefsir, hadis, kelim, akait ve fıkhî eserleri özellikle müritleri ve tasavvuf ehli için yazılmış gibidir. Bir şeyh ve hoca olarak çevresindekilere bir şeyler öğretme ve açıklama gayreti içinde olup anlaşılmasının güç olduğunu düşündüğü her konuyu izah ve şerhe çalışmıştır.

Şerh, İslâm dünyasında bir eserin daha geniş biçimde açıklanması amacıyla yazılmış kitapları ifade eden bir terimdir. Tefsir, Kur'an-ı Kerim şerhlerine mahsus bir isim olmuş ve tercümesine diğer tercümelere ayırmak için meal denildiği gibi açıklamaları da diğer şerhlerden ayırmak için tefsir olarak isimlendirilmiştir. Hadis söz konusu olduğunda ise şerh, "bir hadisin veya bir hadis kitabında yer alan rivayetlerin kelime ve kavramlarını açıklamak, anlaşılması zor yerlerini izah etmek, i'rabını belirtmek, hadisten çıkan hükümlere yer vermek" gibi anlamlarda kullanılır.³ Fıkıh terimi olarak ise bir fıkıh eserini başka bir fıkıh eserinin teşkil ettiği zeminde yazma faaliyetine ve bu faaliyet sonucunda ortaya çıkan ürüne verilen addır.⁴ Şerh, kelim, akait, felsefe ve diğer ilimlerde de terim anlamı kazanarak bir çalışma türüne dönüşmüştür. Klasik İslam literatüründe şerh, mevcut bir kitaptan üretilen yeni bir akademik metin türüdür.

Bursevî'nin müfessir ve şârih olarak anılmasının nedeni eserlerinin büyük bir kısmının tefsir ve şerh olmasından dolayıdır. Kur'an-ı Kerim, hadis ve kimi fikhî konularda kaleme aldığı eserleri şerh mahiyetindedir. Onun eserlerini diğer tefsir ve şerhlerden ayıran kısmı açıklamalarında tasavvufî kavramlar kullanması ve irfânî bir bakış açısıyla hikemî bakımdan şerh etmesidir. Hadis, fıkıh ve kelama dair şerhlerinde genellikle Arapça tercih eder. Tasavvufî şerhlerde ise tercihi Türkçedir. Dil tercihinde eserinin muhatabının etkili olduğu anlaşılmaktadır. İlkinde Arapça bilen medreseliler göz önünde bulundurulurken ikincisinde tekke mensupları gözetilmiştir. Nitekim kimi eserleri hem medreselerde hem de tekke çevrelerinde asırlardan beri okunmaktadır.

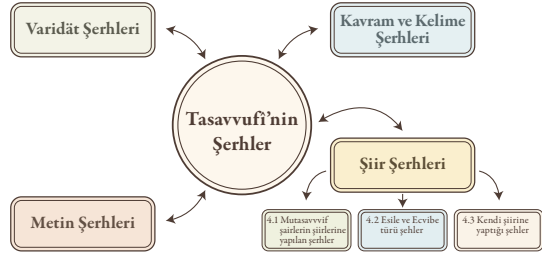
Şerh klasik metinler üzerine kaleme alınan eserlerin adı iken zaman içinde edebî metinlerin açıklandığı eserlere verilen genel isim olmuştur. Özellikle klasikleşen metinler ile anlaşılması güç olduğu düşünülen kimi şiirlerin tamamının veya bir parçasının açıklanması şerh olarak adlandırılmıştır. Dolayısıyla biz bu çalışmada Kur'an, hadis ve diğer dini ilimlere dair tefsir ve şerhlerinden daha çok klasikleşen tasavvufî edebî metinler ile özellikle şâhiyat türünde yazılmış kimi şiirlere yapılmış şerhler üzerinde durup değerlendirmeye çalışacağız.

³ Mehmet Efendioğlu, "Şerh" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/559-560

⁴ Eyyüb Said Kaya, "Şerh" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/560-564.

Bursevî'nin Şerhleri

Bursevî'nin şerh olan eserlerini tespit etmek pek kolay değildir. Adında şerh olmadığı halde şerh olan eserlerin yanı sıra kimi şerh olmayan eserlerin içinde şerh sayılabilecek bölümlerin olması tasnif ve tespit edilmesini zorlaştırmaktadır. Dolayısıyla çok ayrıntıya girmeden şerh olarak kabul edeceğimiz eserlerini şu başlıklar altında tasnif edebiliriz:⁵

Vâridat Şerhleri

Sözlükte “suya varan, ulaşan” anlamındaki vâridin çoğulu olan vâridat, kulun kastı ve dahli olmaksızın kalbe gelen mânâ, akla gelen şey, ilham ve feyizlerdir.⁶ Bursevî de kalbine ilham olunan şeyleri önce yazmış, açıklanmaya muhtaç gördüklerini de şerh etmiştir.

Bursevî'nin kendi vâridatlarını bazen bir mecmuada veya eser içinde şerh ettiği görüldüğü gibi bazen müstakil olarak ele almıştır. İçinde bulunduğu hale göre kimini Türkçe şerh ederken kimini de Arapça şerh etmiştir. *Vâridat-ı Hakkî, Kitabu'l-Hakkî's-Sarih ve Keşfi's-Sahib, Eyyübe'l-Bülbül* Arapça iken *Nakdi'l-Hâl, Hayatü'l-Bâl, Kitâbu'n-Netice, Kitabu'l-Kebir ve Kitabubuz-Zikir ve Ş-Şeref* vâridatlarının Türkçe şerhidir. *Izzi'l-Ademî, Muzili'l-Abzân, Dürerü'l-İrfâniyye* Arapça-Türkçe kaleme alınmış vâridatlarıdır. Bu eserlerin hepsi baştan sona vâridat şerhi olmayıp bir kısmında tasavvufun farklı konuları da ele alınmıştır.

Bursevî vâridat şerhlerinde ilk olarak kendisine vârid olan şeyin ne olduğunu söyler, ne zaman vuku bulduğunu bildirir. *Kitâbu'n-Netice*'den alıntılıyorum:⁷

Bin yüz otuz altı senesi müştemil olduğu şehri Rebiyyü'l-âhîrin yirmi dördüncü cuma gecesi [21 Ocak 1724] seher-i âlâsında bu ibâret-i Türkiyye vârid oldu ki

Daha sonra vârid olan sözleri verir:

“Üç seneden sonra helvaya muhtaç olursun.” Bu fakir dedim ki “Acaba mevitten sonra olan helva mı ola?” Tekrar vârid oldu ki “Üç seneden sonra göçersin ve üzerine kefen biçersin.” Bu fakir dedim ki “Yâ Rabbe'l-âlemin, mevitim ne hâl üzerine vâki olur? Tekrâr hitâb-ı gaybî vârid oldu ki:

⁵ Bursevî'ye ait olduğu şüpheli olan eserler değerlendirmeye alınmamıştır.

⁶ Semih Cehyan, “Vârid” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/519-520.

⁷ İsmail Hakkı Bursevî, *Kitâbu'n-Netice*, nşr. Ali Namlı-İmdat Yavaş (İstanbul: İnsan Yayınları, 1997), 114.

Ve ente mes'ûden ve âhiruke mahmuden (Sen baktıyorsun, sonun da övülmeye değer olacak)

Vârid olan sözleri aktardıktan sonra Arapça dua eder. Daha sonra da vârid olan sözle ilgili düşüncelerini dile getirir. Bazen de önce vârid olan sözü verir, daha sonra açıklamasını verir.

El-fıtratu emrün leyse verâebü illa'l-vücûb [Fıtrat arkasında vücûbtan başka bir şey olmayan şeydir]

Bu terkib-i celil leyle-i hâmis seber-i a'lâsında vârid olmuştur.

Daha sonra maksûd budur ki veya sadece maksûd veya benzeri bir kelime ile açıklamaya devam eder. Açıklama yarım sayfa olabildiği gibi konusuna göre birkaç sayfaya hatta küçük bir risale olabilecek hacme ulaşılır.

Vâridat şerhlerinde açıklanan şey bir tasavvufî kavram veya hâl ve makamdır. O yüzden özellikle tasavvuf ehli için çok önemlidir. Bu açıdan bakıldığında kimi kavram ve ibarelerin açıklanmasından ibarettir.

Kavram ve Kelime Şerhleri

Bursevî'nin şerh ettiği bir diğer eser grubu tasavvufî kavramlardır. Hemen her eserinde bir şekilde üzerinde durduğu ve fırsat bulduka açıkladığı tasavvufa dair kavramları konusuna göre bir araya getirip müstakil olarak şerh etmiştir. *Risaletü'l-Hazerât* Seyyid Şerif Cürçânî'nin (v. 1413) eserinden “Hazaretü'l-hamsü'l-ilahiyye” ve “insanü'l-kâmil” maddelerinin şerhidir. *Tuhfe-i Hasekiyye* Kelime-i Tevhid'in şerhi ve idari kadroyu oluşturan makamların tasavvufî yorumlarından ibarettir. *Şerb-i Esmâ-ı Seb'â*, Halvetilerin süluk esnasında esas aldıkları “Lâ İlahe İllallah, Allah, Hû, Hay, Hak, Kayyum ve Kahhar” isimlerinin şerhidir. *Tuhfe-i Recebiyye* Esmâü'l-Hüsnâ'da yer alan Allah'ın güzel isimlerinin şerhidir. *Tuhfê-i Ömeriyye* Ömer isminin, *Risale-i Hüseyiniyye* Hüseyin isminin ve isimde geçen harflerin şerhidir. Ayrıca İbn Meşîş el-Hasenî'nin (v. 1228) birçok mutasavvif tarafından defalarca şerhedilen salavatını da *Şerb-i Salavât-ı İbn Meşîş* adıyla şerh etmiştir. Necmeddin-i Kübrâ'nın (v. 1221) sülukta geçilen on makamı açıkladığı *Usulü'l-Aşere*'sini *Şerbu'l-Usûli'l-Aşere* adıyla Türkçe tercüme ve şerh etmiştir.

Bursevî, Sâdî-i Şirâzî'nin (v. 1292) *Gülistan*'ında “Der-Sîret-i Pâdişâhân” başlığını taşıyan on beşinci hikâyenin ilk bölümünde geçen “ma'zûli bih ki meşgûli (mazûliyet meşgûliyetden iyidir)” ifadesi ile bir beyti de şerh etmiştir.⁸

Bursevî'nin şerhlerinin özelliği kavramları ve kelimeleri şahsi tecrübeleri ile açıklamasıdır. O tasavvufî kavramları sadece bildikleri ile değil yaşadıklarını ve gördüklerini katarak açıklar. Bu açıklamaların bir kısmı hâl iken bir kısmı gönlüne doğan ilhamlardır. O yüzden sadece şerh değil, aynı zamanda Bursevî'nin o konuda yazdığı te'lif eser gibi de değerlendirilebilir.

Kelime ve kavram şerhlerinde izlenen yol açıklanacak kelimenin ne olduğu söylendikten sonra açıklanması şeklindedir. Şerh, hepsinde olmamakla birlikte zaman zaman konuyu özetleyen ve toparlayan bir manzume ile biter. İsminde şerh geçmeyen kimi tasavvufî konularda yazılmış eserlerinden pek farklı olmayıp belli bir şerh metodundan bahsetmek müşküldür.

Tasavvufî ve Edebî Metin Şerhleri

Bursevî'nin bize şârihliğini gösterdiği şerh grubu aynı zamanda edebî olan tasavvufî metinlerdir. Bunların başında *Mesnevi*'nin ilk 748 beytinin şerhi olan *Rûhü'l-Mesnevi* gelir. Ferîdüddin Attâr'a (v. 1221) ait olduğu söylenen *Pendnâme*'yi *Şerb-i Pend-i Attâr* adıyla tercüme ve şerh etmiştir. Gelibolulu Yazıcızâde Muhammed Efendi'nin (v. 1451) *Muhammediye*'sini *Ferâhu'r-Rûb* adıyla şerh etmiştir.

Pendnâme şerhi metnin ilk mısraı ile başlar. İlk mısradaki geçen ‘hamd-i bi-had’ lafzındaki bi edatı ile

⁸ Ahmet Topal, “İsmail Hakkı Bursevi'nin Şerb-i Kelâm-ı Şeyh Sadî Adlı Risalesi”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3 (2016), 193-218.

başladığı şerhi diğer kelimelerle devam ettirir ve gramatikal açıklamasını verir, sözlük anlamlarını aktardıktan sonra tercüme edip şerhe başlar. Daha sonraki mısra ile devam eder. Mısra olarak başladığı şerh daha sonra beyit olarak devam edecektir. Şerhlerin hepsi aynı uzunlukta değildir. Diğer şerhlerde olduğu gibi yeri geldikçe ayet, hadis, kelam-ı kibar ve şiirlerden örnekler verir.⁹

Bursevî, *Ferâhu'r-Rûh*'ta izlediği şerh yöntemini bir örnek üzerinden göstermeye çalışalım. Şârih önce şerh edeceği beytin ilk mısraını verir.

Kemâline bu mevcûdât âyât

Daha sonra beyitte olduğunu düşündüğünü ancak müellifin zikretmediği kelimeleri ekleyerek biraz daha uzun bir şekilde mısraı nesre dönüştürür. Yani veya benzer bir ifade kullandığında beyti nesre çevirecektir. Mısra var olan her şeyin Cenab-ı Hakk'ın kemâline işaret ettiğini söylemekte. Bursevî de Hakk'ın kemâl olmasının nedenini açıklar.

Ya'ni Allâhu te'âlânın kemâl-i zât u sıfât u ef'âline bu âsâr-ı mevcûde alâmetdir. Bu mevcûdâtda noksân bulunmamak O'nun zât u sıfât u ef'âlinde adem-i noksânı müstelzimidir. Zîrâ kâmilin eseri kâmil, nâkısın eseri nâkıs olur. Mubassal budur ki her sûret ve sıfat ki vücûd-ı Hüda onunla musavver ve mevsûfidur ol sûret ve ol sıfat kendi mertebesinde sûret ü sıfat-ı kemâldir. Eger efrâd-ı mevcûdâtdan her bir ferd kendi mertebelerinde ol sûret ve sıfat ile zubûr etmeselerdi nâkıs olurlardı. Pes Hak te'âlâ her hâlde sıfat-ı kemâl ile mevsûfidur. O'nda aslâ sıfat-ı noksân yoktur.

İlk mısraı açıkladıktan sonra ikinci mısraı verir.

Cemâline dü âlemler mücellâ

İkinci mısraı verdikten sonra zaman zaman yaptığı şekilde metinde şerhin esasını teşkil edecek olan kelimenin Türkçesini verir ve açıklar.

Dü lafz-ı Fârisidir, iki ma'nâsımadır. Ve fabr-i âlem sallâ'llâhu aleyhi ve sellem bu lafzı tekellümü muhtelefün fihdir. İki âlemden murâd dünyâ ve âbiretdir ki hâlen biri zâbir ve biri bâtın ismine mazbardır. Ve mücellâ âlem aslında alemdir, mâ yudillu ale'z-zât bi-aynihil ma'nâsına. Elifîşbâ' içindir. Mücellâ, teşdîd ile mahall-i tecliy ve izbâr demektir. Ya'ni Hak te'âlânın nûr-ı cemâline iki cihân âyîne vâki' olmuştur. Pes eger dünyâda ve eger ukbâda müşâbede olunan bi'l-cümle O'nun nûrudur.

Açıklamalardan sonra konu ilgili büyük bir mutasavvıfın sözlerini nakleder. Bu beyitte Molla Cami (v. 1492) ve Mevlana'dan (v. 1273) birer beyit nakletmiştir.

Kâle'l-Mollâ el-Câmî:

*Cihân mir'ât-i hüsn-i şâhid-i mâst
Fe-şâbede vecbehû fî külli zerrât*

Ve fi'l-Mesnevî:

*Ân hayâlâtî ki dâm-i evliyâst
Aks-i mâh-rûyân-i bostân-i Hudâst*

Şârihin konuya uygun bir manzume yazdığı da vakidir.

Rûhü'l-Mesnevî adını verdiği şerhi onun en tafsilatlı şerh örneğidir. Şerh altı kısımdan oluşur. İlk kısım Mesnevî'nin şerh edilecek beytidir.

⁹ Tuba Onat Çakıroğlu, "İsmail Hakkı Bursevî'nin Şerh-i Pend-i Attâr Adlı Eseri Üzerine İnceleme", *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Journal of Language and Literature Studies* 7 (2013), 147-160.

*Cân dirîğam nîst ez İsâ velîk
Vâkıfem ber ilm-i dîneş nîk nîk*

İkinci kısım şerhi anlamak için bilinmesi gereken bilgilerin verildiği bölümdür. Bu bölümde kelimeler, kavram veya özel isimler açıklanır, gramere dair özel bir husus varsa belirtilir.

Dirîğ, birkaç ma'nâya gelir. Burada murâd kıskanmak ve mendir. Velîk istidrâk içindir ki, velîkin'den terbîm ve tahfîf olunmuştur. Ve bu istidrâk yalnız mısra-ı sâniye mehbûn değildir. Belki beyt-i âtiye dabi taalluku vardır.

“Mana-yı beyt budur” veya benzer bir ifade ile başlayan üçüncü kısımda beytin tercümesi verilir.

Ma'nâ-yı beyt budur ki; İsâ'dan cânım dirîğ değildir. Yâni yoluna canımı kıskanmam. Ve ondan onu men etmem ve bu ma'nâ çokdan husûle gelir ve vücûd bulurdu. Velâkin ben onun dini ilmîne kati hûb vâkıfım ve ziyâde ittilâim vardır.

Tercümeden sonra “pes”, “Bundan malum oldu ki”, “Bundan maksûd budur ki” veya “Bunda işârât vardır” gibi bir açıklama cümlesi ile şerhin başladığı dördüncü kısım gelir. Aynı konu ikinci kez geldiğinde “mürûr etti” diyerek bir sonrakine konuya geçilir. Konular açıklanırken temel metinlerden yararlanılır. Eğer konu izin veriyorsa Arapça, Farsça ve Türkçe beyitler de verir. Yararlandığı kitaplardaki bilgiyi tashih ettiği de görülür. Beyt mısra mısra şerh edildiği gibi birlikte de şerh edilir. Nadir de olsa iki beytin birlikte verilip şerh edildiği vakidir.

Pes, eğer bu âne dek fenâ bulsam İsâ'nın ulûm-ı dîniyesi dabi fenâ bulur. Ve ehl-i milleti câbil kalırdı. Bundan maksûd vezîr-i mezbûrun itizâr ve idlâl-ı Nasârâyı temennîdir. Bunda işârât vardır. Evvelkisi budur ki; âlim olan kimse mehbûl olduğu yerde iktizâ var ise kendini ielâm eylemek gerektir. Tâ ki, halk onun ilminden mütefi olalar. Ve hadîsde gelir: İkincisi¹⁰ طوبى لمن طال عمره وحسن عمله
bu budur ki; insan kendine ilsak-ı eşyâ olan cânını mabbûbundan dirîğ etmemek gerektir, fe-keyfe ki, evlâd u emvâl. Nitekim Hazret-i İbrahim aleyhisselâma vâki oldu. Üçüncüsü budur ki; ulemânın mevti sebab-i mâtem-i âlemdir. Zira bir suyun başı külliyyen kesilse insan ve hayvan telef olur. Dördüncüsü budur ki; bu dünyada ki sicnü'l-mü'mindir, tûl-ı meks taleb etmek ifâde ve istifâde niyyetine gerektir. Tâ ki, istifâde ile cehlden halâs ola ve ifâde ile hayr-i müteaddî olan rûtbe-i talîm ve irşâd bula. Hadîsde, bu ma'nâya dâirdir.¹¹

Şerhten sonra okuyucuyu “fa'lem ve fa'mel” fe'fhem” gibi cümlelerle uyardığı tenbih, dilek, dua ve temennilerin yer aldığı beşinci kısım gelir. Bu bölüm genellikle Arapçadır. Şerhi, yapılan açıklamaları özetleyen “Li-muharririhî” ile başlayan bir manzume ile bitirir. Bu manzumeler bazen bir mısra iken bazen de birden fazla beyitten ibaret olabilmektedir. Çok nadir de olsa bir başka şaire ait manzume ile beytin şerhini tamamladığı görülür.

*Hayırsız serv gibi âzâde
Dâne saç git zâd-ı a'mâle*

*Ne durursun bu fenâ dünyada
Biçesin tâ ki âni ukbâda*

Bursevî, şerhini başından sonuna kadar aynı şekilde yapar. Ancak beyte ve konuya göre özellikle ön bilgi verilen ikinci kısım ile şerhin yer aldığı dördüncü kısım değişebilmektedir. Bir paragraf olduğu gibi birkaç sayfa sürdüğü de görülür.

¹⁰ Kim ilmini gizlerse Allah onu Kıyamet günü ateşten bir gem ile gemler. (Sünen-i İbn Mâce, “Mukaddime”, 84).

¹¹ Ömrü uzun olup ameli güzel olana ne mutlu. (Sünen-i Tirmizî, “Kitabu'z-Zühd”, 2251).

Şiir Şerhleri

Bursevî'nin şerh ettiği bir diğer metin türü tasavvufî hakikatlerin terennüm edildiği şiirlerdir. Şerh ettiği şiirleri diline göre Arapça ve Türkçe olarak ikiye ayırabiliriz. Şiiri şerh edilen kişiye göre de meşhur sūfî şairler ve kendisi olarak ikiye ayırabiliriz.

Bursevî'nin *Şerh-i Nazmü's-Sülûk Li's-Şeyh Ömer İbnü'l-Fâriz* adıyla Arapça şerh ettiği Arapça şiirlerin biri Ömer İbn Fâriz'in (v. 1235) meşhur *Lâmiye*'sinin ilk dört beytidir. Diğeri ise *Şerh-i Ebyât-ı Fustûs* adıyla şerh ettiği İbnü'l-Arabî'nin (v. 1240) *Füsûs*'unun İshak bahsinin sonundaki beyitlere yaptığı şerhtir.

Bursevî'nin şiirlerini şerh ettiği mutasavvıf şairler aynı zamandan tasavvufî Türk edebiyatının önde gelen şairleri Yunus Emre (v. 1320?), Hacı Bayrâm Velî (v. 1430) ve Niyâzî-i Mısrî (v. 1694) ile onlar kadar meşhur olmayan Şeyh Mehmet Sahafî, Hayretî ve Âşıkî'nin şiirlerini şerh etmiştir. Bunlara ilaveten divan şairi Dukakinzade Ahmed'in (v. XVI. yy) bir şiirini de şerh etmiştir.

Bursevî, Yunus Emre'nin meşhur “Çıkıdum erik dalına anda yidüm üzümü” şatihyesi ile “Adım adım ileri beş âlemden içeri”, “Sırâtdan gel sîfâta anda safâ bulasın”, “Yitürdüm Yûsufî Ken'ân ilinde” mısralarıyla başlayan nutuklarını şerh etmiştir. Şerhlerde beyit verildikten sonra beyitte geçen kelimelerin sözlük anlamları yanında mecaz anlamları da verilmekte, ancak Bursevî'ye mahsus bir zevk ile şerh edilmektedir. Şiirler zazen mısra mısra şerh edilirken bazen de beyit beyit şerh edilir. Bu ve diğer şiir şerhlerinin özelliği zevkî oluşudur ve beyitlerin anlamlarının derin bir şekilde açıklanmasıdır. Dolayısıyla Bursevî'nin şerhleri diğer Yunus Emre şerhlerine göre oldukça tafsilatlıdır.¹²

Bursevî'nin şiirini şerh ettiği bir diğer mutasavvıf Hacı Bayrâm Velî'dir. Kütüphanelerde *Şerh-i Rûmuzât-ı Hacı Bayrâm Velî veya Şerh-i Ebyât-ı Hacı Bayrâm-ı Velî* adıyla kaydedilen kitapta Hacı Bayrâm Velî'nin “Çalabım bir şar yaratmış iki cihân âresinde” mısrasıyla başlayan şiiri şerh edilmiştir. Bursevî ilk mısra ile başladığı şerhinde önce Çalap kelimesini açıklar. Sözlük anlamını verdikten sonra yaptığı açıklamalar oldukça özgündür. Fasık ve kâfirler için neden Çelebî sıfatının veya adının kullanılmayacağını açıklaması onun şerhinin kanaatimizce özgün kısmıdır. Şârdan maksat kalp olduğunu söyledikten sonra şiirin tamamının kalp üzerine döndüğünü ifade eder ve bu minval üzere şerh eder. Şiir, şârihin diğer şerhlerine göre oldukça mufassal ve zevklidir.

Esile ve Ecvibeler

Sorular ve cevaplar anlamındaki esile ve evcibe edebiyatımızda bir nazım biçimi olup şairlerin muratlarını soru yolu ile dile getirmesinin yanı sıra bir hakikate dikkat çekmek üzere kaleme aldıkları şiirlerdir. Bursevî, Niyâzî-i Mısrî, Mısrî'nin halifesi Sahafî ve Abdurrahman Efendi tarafından yazılmış esilere cevaben yazıldığı üç şerh vardır.

Esile-ecvibeler aslında şerh değildir. Ancak Bursevî'nin şiirlerde sorulan sorulara cevap verirken aynı zamanda şiiri şerh etmesi ve şerh ederken yaptığı açıklamalar ve verdiği bilgiler sıradan bir evcibe olmaktan çıkarıp şerhe dönüştürmektedir.

Bursevî'nin *Es'ile-i Şeyh Mısrî'ye Ecvibe-i İsmail Hakkî* adıyla kütüphanelere kaydedilen eserinde Niyâzî-i Mısrî'nin 13 beyitlik “Müşkilim var size ey Hak dostları” ile başlayan nutk-ı şerifi şerh edilmiştir. Es'ile ve evcibe denilmesinin nedeni Mısrî'nin her bir beyti bir soru olan şiirine cevap mahiyetinden olmasından dolayıdır. Bursevî şerhe şiirin ikinci beyti ile başlar. Önce beyti verir:

*Ol ne kesretdür ki anun haddi yok pâyânı yok
Kesret içinde ne vahdetdür ki anâ yok idâd*

¹² Songül Aydın Yağcıoğlu, “Yunus Emre'nin Bir Şiiri ve İsmail Hakkı Bursevî'nin Şerhi”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 55 (2016), 77-90.

Daha sonra kesret kelimesinden başlayarak şiiri şerh eder. Daha sonra sırasıyla melaik, şeytan, cin ve insan olmak üzere dört bölük olarak yaratılan mahlûkatı, insanlar arasında üç bölük olan kâfir, mümin ve ehl-i inkıyad, kâfirin özelliklerini, müminin iki özelliğini, ahiret ve dünyayı, cennet, berzah ve cehennem, kahrın sebebini, rahat ile sıkıntının bir olmasını, Allah'a yakınlığı, men araf ile iz rameyte remizlerini açıklar.¹³

Bursevi'nin aynı şekilde şerh ettiği bir diğer eseri Niyâzî Mısıri'nin halifelerinden Şeyh Mehmed Sahafi'nin "Ey kelâm-ı Hakk'ı dâna safha-ı eşyâ nedir? Kesret içre sır-ı vahdet görübün ihfâ nedir?" beytiyle başlayan şiirini şerh ettiği *Es'ûletü's-Sahafiyye ve Ecvibetü'l-Hakkıyye*'dir. Mısıri'nin şiirine yaptığı şerhin benzeri gibi olup aynı şekilde sorulara cevap verilmektedir.

Es'ile-ecvibe türünde yazılan bir diğer şerh *Ecvibet eş-Şeyh İsmail Hakkı an Es'ilet eş-Şeyh Abd er-Rahman Efendi*'dir. Soruların Türkçe olmasına karşın cevapların Arapça olması ile diğer iki esile-ecvibeden ayrılır. Abdurrahman Efendi'nin "Heft su'âlüm var sana ey 'ârif-i esrâr-ı Hak" mısrayla başlayan şiirini Bursevi önce soruların neden yedi olduğunu açıklar, daha sonra ilk sorulan sorunun yer aldığı "Cum'ada ön ıydda sonra hutbe okunmak nedür" ile açıklamalarına devam eder. Sorulan ve cevaplandırılan yedi soru şudur: Hutbenin cuma namazında önce, bayram namazında ise sonra okunmasının hikmeti, namazın beş vakit olmasının sebebi, namaz rekâatlarının sayısı, gündüz kılınan namazlarda kıraatın sessiz, gece kılınanlarda sesli olmasının sebebi, kıyamete yakın güneşin batıdan doğacağına dair olan haberin anlamı, bayram namazlarındaki ziyade tekbirlerin hikmetleridir.¹⁴

Bursevi'nin şiirini şerh ettiği bir diğer mutasavvıf adından Kadiri olduğunu anladığımız ve hakkında başka bir şey bilmediğimiz Hasan Efendi'nin "Bu gönül hem Hakk'dadır hem anda Hak" mısrayla başlayan iki beyitlik lügazine yaptığı *Şerb-i Ebyât-ı Hasan El-Kâdiri* isimli eseridir. Mısra mısra şerh edilmiş olup usulî diğer şerhlerle aynıdır.¹⁵

Bursevi'nin şerh ettiği bir diğer şiir Cemal Kurnaz'ın tespitiyle Dukakinzade Ahmed'in Yunus'un şathiyesini andıran "Dinlerisen hâlim eydeyim ey nevcvân" mısrayla başlayan yedi beyitlik bir şiiridir. Şiirin mahlas beytini açıklarken bilinen Ahmed adındaki şairleri sıralar ve bu şiirin hangisine ait olduğunu müphem olduğunu belirtir. Diğer şiirler gibi mısra mısra açıklar. İlk mısradaki hal ve nevcivan kelimelerinin sözlük anlamı yanında şiirde kastedilen anlamını da açıklayarak yorumlar. Yorumları çok ayrıntılı olmayıp şiiri kısaca şerh etmiştir. Şerh ederken de ayet ve hadislerden istifade etmiştir. Şerhini yazdığı bir manzume ile tamamlar.¹⁶

Bursevi'nin şerh ettiği bir diğer şathiyat Hayretî adında bir şaire ait;

Sinemın bağında bitmiş bir ağaçta dört dal

Biri elma bir hurma biri sükker biri bal

beytiyle başlayan şiiridir. İnsanın sinesi bahçe gibidir. Kalp her birinde farklı bir meyvenin yetiştiği dört dalı olan ağaçtır. Elma, hurma, sükket ve bal ise şeriat, tarikat, hakikat ve marifet olduğunu söyledikten sonra neden bennettiğini açıklar. Kalan beyitleri de bu minval üzere açıklar.¹⁷ Bursevi, mahlas beyti açıklarken şairinin kim olduğuna dair yorum yapmaz, bahsetmez. Şiirin muhtevassından anladığımız kadarı ile Hayretî mahlasını tahallus etmiş bir mürşid olmalıdır.¹⁸

Bursevi'nin *Şerb-i Ebyât-ı Âşıkî* adıyla şerh ettiği bir diğer şathiyat Kemal Yavuz'un Âşık Paşa'nın torunlarından Derviş Ahmed adında biri olduğunu söylediği¹⁹ Âşıkî mahlasını kullanan bir şairin Yunus Emre'ye nazire olarak yazdığı "Çıkıdum Bâdâm Dalına" mısrayla başlayan 16 beyitlik şiirdir. Yunus Emre'nin şiirine yapılan şerhe benzemektedir.²⁰

¹³ Faruk Duran, "İsmail Hakkı Bursevi'nin 'Es'ile-i Şeyh Mısıri'ye Ecvibe-i İsmail Hakkı' İsmimli Eseri", *İSTEM: İslâm, San'at, Tarih, Edebiyat ve Müsikisi Dergisi* 17/33 (2019), 267-289.

¹⁴ Demirci, Mehmet, "İsmail Hakkı Bursevi'nin Ecvibe-i Hakkıyye'si", *Tasavvuf: İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi* 4/10 (2003), 9-44.

¹⁵ Ahmet Taştan, *Bir Şârih Olarak İsmail Hakkı Bursevi ve Edebi Şerhleri* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999), 325-340.

¹⁶ İsmail Hakkı Bursevi, *Bitmedik ot dibinde doğmadıcak bir göcen: Şerb-i Nazm-ı Ahmed*, nşr. Mustafa Tatçı-Cemal Kurnaz (Ankara: Akçağ Yayınları, 2000).

¹⁷ Taştan, *Bir Şârih Olarak İsmail Hakkı Bursevi ve Edebi Şerhleri*, 350-357.

¹⁸ Divan şairi Hayretî'nin divanında bu şiir yoktur.

¹⁹ Kemal Yavuz, "Türk Şiirinde Nazire", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 6/10 (2013), 411.

²⁰ Hatice Özgül, "Âşıkî'nin 'Çıkıdum Bâdâm Dalına' Şathiyesine Bursevi'nin Şerhi", *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*

Bursevî'nin şerh ettiği metinlere baktığımızda ya tasavvufî remizlerle yüklü ya şathiye ya da esile biçiminde yazılmış birkaç şiir olduğunu görürüz. Tamamında takip ettiği usul aynı olup metinlerde yer alan kimi isim ve kavramları sözlüklerde yazmayan anlamları ile açıklamaktadır. Aynı şiire yapılan şerhlerden farklı olup özellikle Bursevî'ye has olan yorumlarla zenginleştirir. Bu yorumlar Bursevî'yi diğer şerhlerden ayırır.

Bursevî'nin yaptığı şerhlerden biri de Örfî-i Şîrâzî'nin (v. 1591) naatında geçen bir dübeytiye yaptığı şerhtir. Pür sanat olarak nitelediği beyitlerin önce Farsça metni verir. Daha sonra rûz, kudem ve dâr kelimelerinin ne olduğunu açıkladıktan sonra beyitlerin maksadına dair açıklamalarda bulunur.²¹

Kendi Yazdığı Şiirlere Yaptığı Şerhler

Bursevî'nin şerh ettiği bir diğer grup kendi şiiridir. Türk edebiyatında bir şairin kendi şiirine şerh yazması üzerinde çok durulmayan bir konu olup konu üzerinde çalışan her araştırmacının mutlaka ismini zikrettiği Bursevî, *Kitâbu'l-Envâr* adını verdiği şerhinde 98 beyitlik bir kasidesini şerh eder.

Bu metnin önemli özelliklerinden biri de Bursevî'nin, ehlibası ve dervîşi olan Evliya Dervîş Muhammed'in ağzından yazmış olmasıdır. Bu yönüyle Dervîş Muhammed ile yaptıkları sohbetlerin neticesinde ortaya çıktığı düşünülebilir.

Kasidenin ilk beyti şudur.

*Nedür Dervîş Muhammed feyz-i Mevlâ'ya mübeyyâdur
Ne belki katra şeklinde görünmüş özge deryâdur*

Kasidenin ilk beytini mısra mısra şerh ederken gerisini beyit olarak şerh eder. “Dervîş” ve “feyz-i Mevla” başlıklı şerhi diğer şairlerin yaptıklarına göre daha geniştir. İlk beyti mısra mısra şerh ettikten sonra kasidenin kalan 97 beytini beyit olarak şerh eder. Görüşlerini ayet ve hadislerle destekler.

Yazdıklarımızı Özetleyecek Olursak;

Bir müderris ve mutasavvif olarak Bursevî hem medresede hem de tekkede önemli bulduğu metinleri belli bir usulde şerh etmiştir. Eserlerinin önemli bir miktarının şerh olması onun şârihliğinin güçlü olduğunu göstermesi yanında ömrünün öğretmek ve eğitmek ile geçtiğini de göstermektedir. Medresede talebelere klasik dinî ilimleri öğretirken hikmetini de öğretmeye çalıştığını, tekkede hikmet ve irfanı öğretirken de temel dinî bilgileri de aktarmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Bu özelliği onu diğerlerinden ayıran önemli bir farktır.

Bursevî'nin şerh için *Mesnevî*, *Pendnâme* ve *Muhammediye* gibi metinleri tercih etmesinin de bir nedeni olmalıdır. Bu üç metnin ortak özelliği iyi bir Müslümanın bilmesi gereken bilgi, kazanması gereken ahlâk ve hissetmesi gereken duyguları aktarmaya çalışmasıdır. Bunlar bize Bursevî'nin ideal insan tipinin ortak özelliğini de göstermektedir.

Yunus Emre, Hacı Bayrâm Velî ve Niyâzî-i Mısrî'nin şiirlerini şerh etmesi, onun bu üç büyük mutasavvıfı beğendiğine de işaret etmektedir. Ayrıca devrinde yaşayan ve önemli bulduğu kimi tasavvuf ehlinin şiirlerini de şerh etmeye layık görmesi onun yaşadığı çevreye olan ilgisini göstermesi bakımından da önemlidir.

Varidâtlar onun için çok önemlidir. O vâridatlarını açıklarken aynı zamanda dervîşlerini eğitmekte, başlıklarına gelecek hallerden haberdar etmektedir. Bu da onun kemâline işaret eden bir diğer özelliğidir.

İsmail Hakkı Bursevî, şerhleriyle sadece yaşadığı dönemi değil bugünleri de aydınlatmaya devam etmektedir.

8/2 (2019), 459-489.

²¹ Taştan, *Bir Şârih Olarak İsmail Hakkı Bursevî ve Edebi Şerhleri*, 358-360.

SÜBHATÜ'S-SÂLİKÎN MERKEZLİ BİR İNCELEME: BURSEVÎ'NİN FİKRİYATI

Ömer Faruk YİĞİTEROL*

“Derd-i aşka, ilâ âbiri'l-ömr dermân olmaz”

İsmail Hakkı Bursevî

Başlığın çizdiği çerçeve gereği, öncelikle *Sübbatü's-Sâlikîn*'den bahsederek başlamak yerinde olacaktır. “Sâliklerin Tesbihi” anlamına gelen bu yazma, Bursevî'nin takriben 50 kadar eserinin tanınması ve ardından da süzülmesiyle elde edilmiş, pek çok mensur takririn ve manzumenin yer aldığı yaklaşık 500 varaklık âdetâ seçki, *güldeste*, *müntehabât* hüviyetinde bir eserdir.

Sübbatü's-Sâlikîn'i ilim dünyasına kazandıran Murat Yurtsever, bu eseri hoş bir üslupla şöyle tanıtıyor:

“*Sübbatü's-Sâlikîn*, Bursevî'nin eserlerini okuma kılavuzu gibidir. İlk bakışta Bursevî'ye ait eserler *Nâsîh*'in hattı, diviti ve mürekkebi ile kaleme alınmış kalın bir tomar gibi görünse de satırlar arasında yol alırken Bursevî'nin peşi sıra, *Nâsîh* ile birlikte yol aldığımızı hissedersiniz. Hezarfen bir mürşid-i kâmilî saygı ile izlemeyi *Nâsîh*'tan öğrenirsiniz. Bursevî'yi *Nâsîh*'tan dinler gibi haz alırsınız. Bursevî'nin şiirinde ve nesrindeki latif yüzü keşfeder, mazzun ve mefhumlar üzerindeki peçenin bir kat daha açıldığını fark edersiniz.”¹

* Dr. Öğr. Üyesi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, ofyigiterol@adu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5811-5116

¹ Mahmûd Nâsîh, *Sübbatü's-Sâlikîn*, thk. Murat Yurtsever, ed. Ömer Faruk Yiğiterol (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2025), 64.

Sübha'yı kaleme alan Mahmûd Nâsîh'in hayatı hakkındaki bilgiler ise sadece *Sübha*'da yer alan birkaç bilgi kıvrıntısından ibarettir. 1827'de İstanbul'da doğan Nâsîh'i, küçük yaşta yetim ve öksüz kaldığı için babaannesi büyütmiştir. Zor şartlarda yetişen Nâsîh, tahsilinin ardından 30 yaşına dek İstanbul'da mahkeme kâtipliği yapmıştır. 10 senelik kâtiplik tecrübesinden olsa gerek sonraki süreçte müstensihlik mesleğini icra etmiş; 30 yıl boyunca da Bursevî'nin eserlerini okumakla, anlamakla ve istinsah etmekle meşgul olmuştur. *Sübbatü's-Sâlikîn*'i 1892 yılında tamamlamış ve 1902'de Bursa'da vefat etmiştir.

Sözü *Sübha* ve Nâsîh'a getirmişken Bursevî'den bahsetmemek, elbette uygun olmayacaktır. Bursevî'nin hayatına dair malum olanı tekrarlamak yerine, burada sadece Bursevî'nin şair, müellif, mutasavvıf ve müfessir kimliklerini hatırlatmakta fayda vardır. Ayrıca *Sübha*'dan anlaşıldığı kadarıyla bu kimliklere, fakihlik ve mütekelimlik vasıflarının da eklenebileceği aşikârdır. Bu hatırlatmayla birlikte, değinilmesi gereken başka bir husus da Bursevî'nin eserlerinin sayıca çok olmasıdır. Ki bu çokluk, sadece 50 kadar eserinin derlenmesiyle bile 500 varaklık bir eseri -*Sübbatü's-Sâlikîn*'i- vücuda getirmiştir. Hakkında yapılan çalışmalarda en çok karşılaşılan yargı, Bursevî'nin *velud* bir müellif olduğudur. Bursevî, telif konusundaki bu verimliliğini, bugüne kadar araştırmacıların dikkatinden kaçtığını düşündüğümüz -kendine has- bir gerekçeyle şöyle açıklamaktadır:

*“Utârid, kâtib-i felekdir ki ikinci çarhın yıldızıdır ki seyyârâtındandır. Ve bu fakirin yıldızı mezkûr Utâriddir. Anıñın Hak Taâlâ beni kitâbetle mübtelâ itmîşdir ki bu âna dek tabrîr itdiğim âsâr kaleme gelmez.”*²

Yani şunu diyor Bursevî: “İkinci gök katının yıldızı ve gezegen olan Utarid, göklerin kâtibidir. Benim yıldızım da Utarid'dir. Onun için Hak Teâlâ beni yazı yazma ile müptela kılmıştır ki şu ana kadar yazıp kaleme aldığım eserler sayılamayacak kadar çoktur.”

Bursevî, kendisinin de söylediği gibi pek çok konuda sayısız eser kaleme almıştır. Bu çalışmada ise Bursevî'nin sayısız eserleri içinde, şu ana dek dikkatleri çekmediğini düşündüğümüz konulara dair düşünceleri, fikirleri ele alınmıştır. Bursevî'nin fikirleri derlenirken mutasavvıflığı ve müfessirliği gibi hakkında çokça çalışma yapılan yönlerinden ziyade, farklı ve dikkatleri çekeceği düşünülen konulardaki fikirlerine; metinlerine yer verilmiştir.

Edebe Dair

Edep, tasavvuf geleneğinde müridin seyrindeki en mühim duraklardan biridir. “Edeb yâhû” sözüyle ilke hâline de gelen edep, müridin her daim hâlini ve davranışını şekillendiren güzel alışkanlıkların bütünüdür. Bursevî, edebi ve bütünlüğünü şöyle ifade ediyor:

*“Edeb, ümûr-ı müstahseneyi riâyet ve hayrâtı cemdir. Zîrâ me'dübeden müştakdır ki ta'âm üzerine ictimâ ma'nâsımadır. Kezâlik edeb dahi hayrâtın ictimâından ibâretdir. Pes, müstahsenâtdan birin işleyüp birin terk eylese ana sâhibü'l-edeb dinilmez.”*³

(Edep, güzel görülen işlere riayet etmek ve hayırları kendinde toplamaktır. Zira edep kelimesi, yemek üzerine toplanmak anlamına gelen me'dübe kelimesinden türemiştir. Aynı şekilde edep de hayırların bir araya gelmesinden ibarettir. Öyleyse bir kişi, güzel işlerden birini yapıp diğerini terk ederse ona ‘edep sahibi’ denilmez.)

Bursevî'nin “Güzel işlerden birini yapıp diğerini terk eden kişiye edep sahibi denilmez.” ifadesi, edebe dair sözlerinin en dikkat çekici kısmıdır. Çünkü bu ifade, tasavvufun ahlak tasavvurundaki *süreklilik*, *bütünlük* ve *istikamet* ilkelerine doğrudan işaret eder. Böylelikle edebın, iyiliklerin toplamı olmadığı; iyilikleri kuşatan, onları bir arada tutan ve kişiyi, Hak yolunda istikamet üzere kılan bir bütünlük hâli olduğu görülür.

² Mahmûd Nâsîh, *Sübbatü's-Sâlikîn*, 946.

³ Mahmûd Nâsîh, *Sübbatü's-Sâlikîn*, 331.

*Peyker-i zibâya benzer gerçi ilm ü marifet
Rûh bulmaz olmayınca lik ihyâ-yı edeb⁴*

(İlim ve marifet, her ne kadar süslü, güzel bir çehreye benzese de edep olmayınca beden ruhsuz kalır.)

Bursevî'nin edebi, ilim ve marifetle bir arada zikrettiği bu beyti de edebî önemini göstermesi bakımından oldukça dikkat çekicidir.

Tevazuya Dair

Bursevî, tevazuya -bayağı bir ifadeyle- “alçak gönüllülük” dememiş; tevazuyu şöyle tanımlamıştır:

“Tevâzu, esrâr-ı mahzûne-i ilâhiyyeden bir sırr-ı azîmdir ki ilimde temkin ve tahalluk-da tahakkuk sâhibine mevkûfdur. Yani ale'l-kemâl enbiya ve siddîkinin evsâf ve ablâkındandır. Avâm-ı nâs ve baz-ı sulebâda zâbir olan tevâzua hakikatde temelluk dirler; tevâzu dimezler. Zirâ tevâzuun hakikati kişi kendi nefsinin ubûdiyyetini idrâk-i tâm idüp bi'l-küllüyye mülâhaza-i riyâsetden halâs olmaktadır. Pes, her kimde ki, zâbir u bâtın ne'ân riyâset olsa, ol kimse ubûdiyyet ne idüğün bilmemiş ve tevâzua anlamamışdır. Nitekim zamânımızın avâmm u havâssında bu meyl mevcûddur. Pes, nice sâhib-i tevâzu olurlar.”⁵

(Tevazu, Allah'ın gizli sırlarından büyük bir sırdır ki ilimde sağlam ve ahlakta hakikate ermiş kişilere özgüdür. Yani tevazu, tam anlamıyla peygamberlerin ve siddıkların vasıflarından ve ahlakındandır. Halk tabakasında ve bazı salih kimselerde görünen tevazuya, hakikatte ‘temelluk’ (yaltaklanma) derler; tevazu demezler. Zira tevazunun hakikati; kişinin kendi nefsinin kulluğunu tam olarak idrak edip tamamen riyaset (yönetici olma) düşüncesinden kurtulmasıdır. Öyleyse her kimde, zâhiren veya bâtinen bir çeşit baş olma hevesi varsa o kimse, kulluğun ne olduğunu bilmemiş ve tevazuyu anlamamıştır. Nitekim zamanımızın halkında ve seçkinlerinde bu meyil mevcuttur. Öyleyse bunlar nasıl tevazu sahibi olacaklar?)

İlk cümlede görüldüğü üzere tevazu, “Allah'ın sırlarından bir sır” olarak tanımlanmıştır. Bu tanım, oldukça çarpıcıdır çünkü tasavvufta bir şeyin sır olması, onun herkese açılmadığı; onun sadece marifetullah sahiplerine verildiği anlamına gelir. Bu yüzden olsa gerek ki tevazu, peygamberler ve siddıkların ahlakı olarak nitelenmiştir.

...

*Pâdişâhlık kaydını kor kul olan
Serv gibi dâimâ âzâd olur*

*İbn-i Edhem hırkasın ber-düş idüp
Terk içinde sâhib-i irşâd olur*

Bursevî'nin bu beyitlerinde de yukarıdaki düşüncelerinin anlamına uygun bir tevazu görülmektedir. Beyitlerde padişahlık ve hırka sevdasının yani riyaset düşüncesinin terk edilmesi öğütlenmiştir. Çünkü Bursevî'ye göre tevazunun hakikati, mutlak bunu gerektirmektedir. Böylelikle tevazu tanımında dikkat çeken bir husus da ortaya çıkmaktadır. Yukarıdaki metinde de buradaki beyitlerde de tevazunun zıddı olarak *kibir* değil, özellikle *riyaset* gösterilmiştir. Bunun sebebi, büyük sûfilerin *hubb-ı riyasetin* yani makam sevgisinin, sâlikin kalbinden çıkarılmış ve son arzu olduğuna inanmalarıdır.

⁴ Mahmûd Nâsîh, *Sübbatü's-Sâlikin*, 332.

⁵ Mahmûd Nâsîh, *Sübbatü's-Sâlikin*, 1206.

*Tanrıya kul olan irer devlete
Kullara Tanrı olan ber-bâd olur*

*Bu gönül bağında esmez fikir-i gayr
Bu gönül Hak ile dâim şâd olur*

Bu beyitlerde ise tevazu ile temelluk arasında farka değinilmiş; temelluk zemmedilmiştir. Zaten yukarıdaki tanımında, tevazu ile temelluk arasındaki farkın özellikle vurgulanması dikkat çekmektedir. Ve Bursevî, halkın tevazu diye bildiği davranışın esasında *yaltaklanma* olduğunu söyler.

Fakih Yönu

Şair, müellif, müfessir, mutasavvıf gibi yönleri bilinen Bursevî, bu kez bir fakih olarak karşımıza çıkıyor:

“Bir kimse mesh-i huffün câiz olduğunu bilüp itikâd eylese, velâkin bi-tariki'l-azîme her âbdestde ayağını gasl eylese lâ besdir. Bu cihetden nice ruhsatlar vardır ki azîmet sûretine girer. Velâkin baz-ı azîmet vardır ki memnûdur; müşâfir olan kasr itmeyüp itmâm-ı salavât ve rekaât itmesi gibi. El-hâsıl müşâfîre kasr-ı rekaât itmek vâcibdir. Şöyle ki eger itmâm iderse isâet itmiş olur. Zirâ şer' da akıl ile ve rey ile amel yokdur.”⁶

(Bir kimse, mest üzerine mesh etmenin caiz olduğunu bilip buna inansa fakat azîmet yoluyla (daha zor ve asıl olanı seçerek) her abdestte ayağını yıkasa bunda bir sakınca yoktur. Bu açıdan, azîmet şekline giren nice ruhsatlar (kolaylıklar) vardır. Fakat bazı azîmetler (zor olanı seçmeler) vardır ki yasaktır; yolcu olanın namazı kısaltmayıp, namazları ve rekâtları tam kılması gibi. Kısacası, yolcuya rekâtları kısaltmak vaciptir. Eğer namazı tamamlarsa kötü bir iş yapmış (hata etmiş) olur. Zira şeriatıta, akıl ve şahsi görüş ile amel edilmez.)

Bursevî, burada İslam fihhının en ince ve kritik noktalarından biri olan *azîmet ve ruhsat* arasındaki ilişkiden söz etmiştir. Bu konunun hassas olmasının sebebi, insanın akıl sahibi bir varlık olmasından kaynaklanmaktadır. Çünkü insan akılı, “Daha fazla ibadet, her zaman daha iyidir.”, “Ne kadar çok zahmet çekilirse o kadar çok sevap kazanılır.” ya da “Dört rekât namaz, iki rekât namazdan sayıca çoktur, o hâlde daha iyidir.” gibi hükümleri mantıklı bulur. Ancak Bursevî'nin dile getirdiği fikhî hükümler, insanın yalnızca aklıyla idrak edebileceği şeyler değildir.

Allah, kullarının ibadetlerinin makbul olmasının ölçüsünü, onların *zorluğuna* veya *miktarına* değil *emirlerine uygun hareket edilmesine* bağlamıştır. Bu yüzden -Bursevî'nin de dediği gibi- akıl ve şahsi görüşün şeriatıta yeri yoktur.

Yahudilere Dair

“Yehûdların inâdlarına nazar eyle ki ammîleri evladından meb'ûs olan nebiyy-i kerîme mutâbaat itmeyüp âsi oldular. Ve amm sıvâ'u'l-eb olıcak ana isyân babaya isyândır. Ve pedere isyân ukûdudur ki sebeb-i gazab-ı Rahmândır. Anınçün Allâh Ta'âlâ Tâîfe-i Yehûd'ı, Kur'an'da gazab ve lanet ile zikr ider. Ve kâr-ı Yehûdda kat-ı rahm dahi vardır. Yanî dîn yüzünden kat-ı rahm itdikleri gibi dünyâ cibetinden dahi kâtı oldular. Yanî hem sürî ve hem manevis kâtılardır. Ve rahm ki Rahmân isminden me'hûzdur. Kâtı Hak'dan mak-tûdur. Pes, Yehûd, neseb-i celâl-i âdemîdendir; neseb-i cemâlden degil.”⁷

(Yahudilerin inatlarına bir bak ki amcalarının (Hz. İsmail'in) soyundan gönderilen şereflî Peygamber'e tabi olmayıp asi oldular. Oysa amca, babanın dengidir; bu yüzden ona isyan etmek, babaya isyan etmektir. Babaya isyan etmek ise ukûktur ki bu da Rahman'ın gazabına sebeptir. İşte bunun için Allah Teâla, Yahudi topluluğunu Kur'an'da gazap ve

⁶ Mahmûd Nâsîh, *Sübbatü's-Sâlikin*, 381.

⁷ Mahmûd Nâsîh, *Sübbatü's-Sâlikin*, 316.

lanet ile anar. Ve Yahudilerin içinde ‘sıla-i rahmi’ kesmek de vardır. Yani din yönünden bağı kopardıkları gibi, dünya yönünden de koparıcı oldular. Yani hem zahiren hem de manevî olarak bağı kesicidirler. Ve ‘rahm’ (akrabalık bağı/rahim) kelimesi, ‘Rahman’ isminden alınmıştır. Onu (bağı) kesenin, Hak ile bağı kesiktir/Hak’tan kopmuştur. Öyleyse Yahudiler, insanlığın ‘Celâl’ soyundanır; ‘Cemâl’ soyundan değildir.)

Bursevî’nin Yahudilerden bahsettiği bu metin, Yahudilerin Hz. Muhammed’e inanmamalarını, teolojik ve sosyolojik iddialarla/delillerle, *soya sadakatsizlik ve metafizik kopuş* olarak değerlendiren bir eleştiriyi hükmündedir.

Bursevî, dinler tarihini ilgilendiren bir hususu ‘aile meselesi’ olarak ele almış; Hz. Muhammed’e tabi olmayı sadece dinî bir tercih değil, amcanın mirasına saygı olarak görmüştür. Yahudilerin reddini, bizzat kendi amcaoğullarına yapılmış bir isyan olarak nitelendirmiştir. Böylece suça ve cezaya farklı bir boyut kazandırmış; isyanları sebebiyle de lanetle anıldıklarından bahsetmiştir. Bursevî ayrıca *Rahim* (akrabalık/rahim) kelimesi ile Allah’ın *Rahman* isminin aynı kökten geldiğine dikkat çekmiş; akrabalık bağını kesen Yahudilerin bu kopuşunu, ilahi rahmetten mahrumiyet olarak değerlendirmiştir. Ki insanlığın *Celal* soyundan gelmelerini de bu mahrumiyete bağlamıştır.

Özetle Bursevî, Yahudilerin Hz. Muhammed’e iman etmemesini sadece teolojik bir inkâr olarak görmemiş, bunu ‘kendi köklerine, akrabalarına ve dolayısıyla Allah’ın Rahman ismine’ karşı yapılmış bir vefasızlık olarak yorumlamıştır.

Türklerin Hz. Muhammed’e Muhabbeti

*“Bu fakir tarik-i Şâm’da bâ’z-ı ebnâ-i sebilden mesmû’um olmuştur ki, “Rasûlullâh -sal-lallâhü aleyhi ve sellem- Ebu Talib’in beslemesi idi.” demiştir. Örf-i Türk’de ise besleme lafzı ta’zîmi muhildir. Belki tahkîr tarikiyle dirse kâfir olup tevhibî yitürür. Ve bi-dîn olup şöyle oturur.”*⁸

(Şam yolunda bazı yolculardan şunu işittim ki: Biri, ‘Resûlullah -sallallahu aleyhi ve sellem-, Ebu Talib’in beslemesiydi.’ dedi. Oysa Türk örfünde ‘besleme’ sözü, Peygamber’e gösterilmesi gereken saygıyı zedeler. Hatta, eğer bunu tahkir maksadıyla söylerse, kâfir olur ve imanını kaybeder. Ve dinsiz kalıp öylece ortada oturur.)

Bursevî’nin bu bahsi, *dilin, kültürün ve niyetin* iman üzerindeki hassas dengesini göstermesi bakımından çarpıcı bir örnektir. Bursevî’ye göre “Hz. Muhammed, amcası tarafından büyütüldü; amcası onu yedirdi, içirdi, giydirdi.” demek ile “Hz. Muhammed, Ebu Talib’in beslemesiydi.” demek arasında, kişiyi imanından edecek bir uçurum vardır. Nitekim Yûnus dediği gibi:

*Söz ola kese savaşı söz ola bitüre başı
Söz ola agulu aşı balıla yağ ide bir söz*

Makam ve Ezgiye Dair

*“Bâ’z-ı makâmât-ı müsikiyye ile tegannîyi tecvîz eylediler; meger ki anda labn-ı fâhiş ola. Bu sûretde inkâr olunur. Zîrâ maksûd-ı bi’z-zât olan kırâat olunan Kur’an ve ilâhiyyât ve kasâidin nazmından meânîsine intikâl ve kalbi âlem-i manâya îsâldir. Ve hüsn-i savt ve tegannî-i makbûl, bevâtını âlem-i kudse tabrike vesîle-i tâmmе ve vâsıta-i kâmiledir. Ve bir nesne ki hayra vesîle ola; hayırdır. Ve bu manâyı inkâr iden emr-i bedîbide mükâbere ider ki lâ-ya’kildir. Ve bu tabrik-i bâtinî ve iz’âc-ı derûnî, mübtedî ve mütevassıta göre gâlibdir. Ve şol ki müntehîdir; esbâb-ı zâhire ile tabrike muhtâc degildir. Ve şol ki fenâ fillâh ehlidir; gûşü cümleden esamdır.”*⁹

⁸ Mahmûd Nâsîh, *Sübbatü’s-Sâlikin*, 567.

⁹ Mahmûd Nâsîh, *Sübbatü’s-Sâlikin*, 926.

(Bazı müzik makamları ve ezgili okumaya cevaz verilmiştir. Ancak onda 'lahn-ı fahiş' (aşırı hata, manayı bozan veya edebe aykırı çirkin ezgi) olmaması şartıyla. Olursa (yani lahn-ı fahiş varsa) reddedilir. Zira makamlı okumada asıl amaç, okunan Kur'an'ın, ilahilerin ve kasidelerin lafzından manalarına geçmek ve kalbi, mana âlemine ulaştırmaktır. Ve güzel ses ile ezgili okumak, gönülleri manevi âleme doğru harekete geçirmek için tam bir vesiledir, mükemmel bir araçtır. Bir şey hayra vesile olursa o da hayırlıdır. Bu gerçeği inkâr eden, apaçık bir konuda inatlaşmış olur ve akılsızlık eder. Gönülü harekete geçirme ve heyecanlandırma, yolun başında olanlar ve ortasında olanlar onlar için gereklidir. Yolu tamamlamış olanlar, (makamla/ezgiyle) harekete geçirilmeye muhtaç değildir. Onlar 'Fenâ Fillâh' ehlidir, kulakları her şeye sağırды; Hakk'ın sesinden başkasını duymazlar.)

Bursevî'nin bu sözleri İslam estetiğini, fıkhnı ve sûfîlerin hâllerini birleştiren, musiki tartışmalarına "amaç ve araç" perspektifiyle bakan âdeti bir savunma metni hüviyetindedir. Bursevî, ezgiye veya makama 'mutlak serbestlik' tanımamış, onu tek bir şarta bağlamıştır: *lahn-ı fahiş* olmaması... Çünkü ona göre makam ve ezgi, sözün manasını kalbe taşımak için bir araçtır. Araç, taşınan yükü bozarsa veya ona zarar verirse o zaman kullanılmamalıdır. Yani başka bir deyişle sanat, hakikatin önüne asla geçmemelidir.

Bursevî, burada "*Bir şey hayra vesile olursa o da hayırlıdır.*" diyerek fıkıh usulündeki "Vesileler, maksatların hükmünü alır." kuralını da işleterek meseleye başka bir pencere açmıştır. Bu, şu demektir: Eğer nağmeli ve ezgili okumak, gönüllere esenlik veriyorsa kalbi huşu ile dolduruyorsa makam da ezgi de hayra vesiledir, hatta bizzat hayrın kendisidir. "Makam ve teganni haram mıdır?" sorusuna sığ bir "evet/hayır" cevabı vermek yerine, "Onlar ne işe yarar?" sorusuna cevap arayan Bursevî, metnin son kısmında meseleyi tasavvuf açısından değerlendirmiş; sâliklerin seyirlerindeki duraklara göre makama/ezgiye olan manevi ihtiyaçlarından da söz etmiştir.

*"Ey sığır! İnsan ol ki aşkın demidir. Ve ey sağır! Perde-i sem'in kaldır ki hakâik hengâmidir. Ya Kur'an ile teganni itmek câiz olıcak, sâir ezkâr ile teganni itmek niçün câiz olmaya. Ehl-i teganni meclisine varmak mutlak münker ola; inkâr senin sîfatındır ki anın sebebiyle marûf sana münker ve müstahsen olan müstakbeh gelür. Dirliğinde kendine ve gayrıya sâide-i hakikiyye olmadığın gibi, mevtime dahi zikir nûruyla münever olmadı ki cenazeden zikri men eyledin. Ve cebr ü teganni hakkında halt söyledin. Nice men idersin zikri ki Kur'an'dır."*¹⁰

(Ey sığır! İnsan ol, zira aşkın zamanıdır. Ve ey sağır! Kulağındaki perdeyi kaldır, zira şimdi hakikatlerin ortaya çıkacağı mevsimdir. Kur'an'ı makamlı okumak caiz oluyor da diğer zikirleri makamlı söylemek niçin caiz olmasın? Sen dersin ki: "Teganni ehlinin meclisine gitmek mutlak olarak kötüdür." Çünkü inkâr senin sıfatındır; bu sebeple iyiler sana kötü, güzeller sana çirkin gelir. Yaşarken kendine ve başkasına gerçek bir faydan olmadığı gibi, ölümünde dahi zikir nuruyla aydınlanamadın, cenazede zikri yasakladın. Zikri, açıktan ve makamlı okuma hakkında saçmaladın durdun. Aslı Kur'an olan zikri, nasıl yasaklarsın?)

Bursevî'nin bu ifadeleri, bir önceki metindeki ılımlı üslubunun aksine, son derece sert ve deyim yerindeyse meydan okuyan bir üsluba sahiptir. Bursevî, musiki tartışlarına -muhtemelen de Kadızadeli'lerle karşı âdeti "Celal" sıfatıyla seslenmiştir.

Girişteki "*Ey sığır! İnsan ol!*" ifadesi, basit bir hakaret değildir. Bu hitapla muhatabının hissizliğini ve kabalığını dile getiren Bursevî, onları manen insanlık mertebesine henüz erişemedikleri için açıkça eleştirmiştir. Ayrıca muhatabına bir önceki metinde "inatçı" diyen Bursevî, burada ise "İnkâr senin sıfatındır." diyerek başka bir olumsuz vasfın altını çizmiştir. Bir önceki metinde, makamın/ezginin niçin gerekli olduğunu izah eden Bursevî, burada ise makamı/ezgiyi yasaklayanlara kim olduklarını hatırlatmıştır.

¹⁰ Mahmûd Nâsîh, *Sübbatü's-Sâlikin*, 1328.

Özetle, Bursevî iki metinde de *hissi, duyguyu* bir turnusol kâğıdı gibi kullanmıştır. Ona göre hissi, coşkuyu, duyguyu ve makamı anlayanlar “insan”; bunları değersiz addeden ve gürültü olarak görenler ise maneviyat perdeleri kapalı birer “sağır/sığır”dır.

Halk İçinde Hak ile Olmak

Bu başlık altındaki her bir metin, tek tek adabımuâşeret dairesinde de değerlendirilebilecek kıymetli fikirlerden meydana gelmiştir:

*“Bir kimse bir meclisten rücû itdükde selâm virmek selâm-ı evvelden efdaldır ki bedeninde her şâ’rası üzerine bin hasene yazılır ve bin derece ref olunur. Ve ol meclis ana yevm-i kıyâmete dek istigfâr eyler. Zîrâ zamân ve mekân insânın amelîne hayran ve şerren şâ-biddir.”*¹¹

(Bir kimsenin meclisten ayrılırken verdiği selam, meclise girerken verdiği ilk selamdan daha faziletlidir. Bunu her yaptığında her bir saç teli üzerine bin iyilik yazılır ve mertebesi bin derece yükseltilir. Ve o meclis, kıyamet gününe kadar onun için bağışlanma diler. Zira zaman ve mekân, insanın yaptığı iyi veya kötü amellere şahittir.)

Bursevî’nin bu sözleri, zahiren basit bir görgü kuralını hatırlatmış gibi gözükse de söylediklerinin arka planında insan psikolojisi ve varlık felsefesine dair alt metinleri hissettirmektedir.

Elbette bir işe başlamak kadar, onu güzel bitirmek de esastır. Veda selamı da şüpheşiz bu minvaldedir. Ayrılırken verilen bu selam, aslında ilişkinin devam edeceğine dair de bir taahhüttür. “Sizinle oturdum, konuştum; şimdi gidiyorum ama kalbimde size karşı bir kötülük yok. Selam sizin üzerinize olsun.” demektir.

İnsan hafızası genellikle *sonları* unutmadığı için soğuk bir veda veya selamsız ayrılışın, kötü bir hatıra bırakacağı muhtemeldir. Bursevî, iyi veya kötü bu hatıranın *mekânın ruhuna* da işlediğinin altını çizmiştir.

*“Bir kimse müezzine icâbet eylese, yani müezzin söylediği kelimâtı ol dahi söylese, müezzine itâ olunan ecir kadar ana dahi ecir ihsân oluna.”*¹²

(Bir kimse, müezzinin çağrısına karşılık verip müezzinin söylediği kelimeleri tekrar etse müezzine verilen sevap kadar ona da sevap verilir.)

Bursevî, ibadetin sadece fiziksel hareketlerden ibaret olmadığını, kalpten bir yöneliş ve duyduklarını tasdik etmenin, en az işin kendisi kadar değerli olduğunu vurgulamıştır. İnsanın oturduğu yerden, sadece halis bir niyet ve tekrar ile müezzinin kazandığı sevabı kazanması, elbette Allah lütfunun da bir göstergesidir.

*“Mürüet ve racûliyyet üç nesneden ibâretdir: Evvelkisi, sıdku’l-lisândır. Yani togrı sözlü ola. Zîrâ sıdk-ı lehçe ve tib-i lokma miftâhın dendânları gibidir ki, bi-dendân olan miftâh feth-i kufl itmez. Kezâlik kâzib olan kimseye bâb-ı murâd açılmaz. Ve ikincisi “def’u’l-ezâ ani’l-cirân”dır. Yani hânesi ve dükkânı civarında olanlara ezîyyet ve cefâ itmeye. Ve illâ mevkîf-i suâlde bi-busûsihi anın için bin yıl mahbûs olur. Ve zulumât u arak içinde gark olup kalur. El-hâsıl Kur’an’da tavsiye olunan bukûkdan biri dahi hakk-ı cârdır. Ve üçüncüsü “el-müvâsât meâ’l-ihvân”dır. Yani cümle müminleri husûsan sobbet itdüğü kimseleri kendi gibi tutmaktır. Ve nimetde ve em-sâlinde şerik olmaktır. El-hâsıl bezl-i atâ kılmaktır ve nesne imsak itmemektir.”*¹³

¹¹ Mahmûd Nâsîh, *Sübbatü’s-Sâlikin*, 127.

¹² Mahmûd Nâsîh, *Sübbatü’s-Sâlikin*, 158.

¹³ Mahmûd Nâsîh, *Sübbatü’s-Sâlikin*, 1130.

(Mertlik ve yiğitlik üç şeyden ibarettir:

Birincisi, dilin doğruluğudur. İnsan doğru sözlü olmalıdır. Zira sözün doğruluğu ve lokmanın helallığı, anahtarın dişleri gibidir; dişsiz olan anahtar kilidi açamaz. Bunun gibi, yalancı olan kimseye de murat kapısı açılmaz. İkincisi, komşulara eziyet etmemektir. İnsan, ev ve dükkân komşularına eziyet ve cefa etmemelidir. Yoksa ahiret sorgusunda, özellikle bunun için bin yıl hapis alır. Karanlık ve ter içinde boğulup kalır. Kısacası, Kur'an'da tavsiye edilen haklardan biri de komşu hakkıdır. Ve üçüncüsü, kardeşlerle yardımlaşmak, elindekini onlarla paylaşmaktır. Bütün müminleri, özellikle sohbet ettiği kimseleri, kendisiyle bir görmektir. Nimette ve benzeri şeylerde, onlarla ortak olmaktır. Kısacası, bolca ihstanda bulunmak ve hiçbir şeyi esirgememektir.)

Bursevî bu metninde, İslam ahlakındaki ve özellikle ahilik-fütüvvet geleneğindeki mertlik kavramının ne olduğunu ve ne olmadığını çok güzel izah etmiştir. Metin aynı zamanda, "Asıl pehlivan, sinirlendiğinde nefesine hâkim olandır." hadisinin de bir şerhi niteliğindedir.

Bursevî'ye göre gerçek yiğit, bileği bükülmeyen değil, dili yalan söylemeyen, komşusuna zarar vermeyen ve ekmeğini kardeşle paylaşandır. Mürüvvet aslında bu tanımıyla, toplumun âdeti *manevi sigortası* niteliğindedir. Çünkü çarşıda pazarda böylesine insanların varlığı, kuşkusuz asayişin peşinen sağlandığına delalet eder. Metindeki ifadelerden ikisi, özellikle dikkat çekmektedir: İlk olarak *ağız* hususen vurgulanmış gibidir. Doğru söz, helal lokma ve anahtar-kilit teşbihi, ağzın maneviyatın kapısı olduğunun işareti olmalıdır. İkinci olarak da "... kendisiyle bir görmektir. Nimette ve benzeri şeylerde, onlarla ortak olmaktır." ifadesi, sadakanın bir adım ötesine işaret etmektedir. Çünkü burada geçen *ortak* ifadesi, "*Bende çok var, birazını sana vereyim.*" den çok farklıdır; *ortak* ifadesi, elindeki ekmeğini kardeşle sanki o ekme ikisininmiş gibi bölüşebilmeyi anlatmaktadır.

Özetle Bursevî, asıl kahramanlığın kılıç sallamakla olmadığını; nefse hakimiyetle, toplumsal sorumlulukla ve paylaşmakla olabileceğini söylemiştir.

*Okudun mı acabâ sen de kitâbü'l-ablâk
Defter-i sinene yazdın mı mürüvet göster*¹⁴

İnsana Dair

Bursevî'nin bu başlık altındaki metinleri de *insanın ne olduğunu ve ne olmadığını anlattığı* fikirlerinden ibarettir.

*"Yürü sen Kur'an'sın. Yanî kitâb-ı câmi'sin ki enfûs ü âfâkın esrârı sende muzmer ve ulu-viyyât ve süfliyyâtın kemâlât-ı esmâiyyesi sana müyesserdir."*¹⁵

(Yürü, sen Kur'an'sın! Sen, her şeyi kendinde toplayan bir kitap'sın ki iç ve dış âlemin tüm sırları sende gizlenmiştir. Göklerin ve yerin taşıdığı ilahi isimlerin mükemmellikleri sana nasip edilmiştir.)

Bursevî, insana yakışacak en güzel, en değerli teşbihi, onu Kur'an'a benzetmekle yapmıştır. Bursevî, insanı et ve kemikten ibaret bir canlı olarak değil, kâinatın özü ve Allah'ın yeryüzündeki en büyük ayeti olarak nitelemiştir. Diğer bir ifadeyle "İnsan, kendisini okumayı bilirse aslında Hakk'ın kelamını okumuş olur." demiştir. Ayrıca metnin "Yürü!" hitabıyla başlaması ise insanın -manevi anlamda- yolda olmasına işaret etmek için olmalıdır.

Bursevî'nin insana dair bu sözleri, akla Şeyh Gâlib'in şu ifadelerini getirmektedir:

¹⁴ Mahmûd Nâsîh, *Sübbatü's-Sâlikin*, 1130.

¹⁵ Mahmûd Nâsîh, *Sübbatü's-Sâlikin*, 651.

*Hoşça bak zâtına kim zübde-i âlemsin sen
Merdüm-i dide-i ekvân olan âdemsin sen*

“Sakin imdi hâline magrûr olup hevâlanma. Zîrâ âhir menzilin kabirdir. Eger burşid gibi serin felek-i râbiâyâ irse yine sen hâkde bir zerresin. Ve eger babr-i mescûr gibi her tarafın mâl-a-mâl olsa yine sen bir katresin. Ve sen dârâtla Dârâ olsan bir gün yine zebûn-sun. Ve pehlevânlıkda Rüstem ve Sührâb olsan bi’l-âbire ser-nigûnsun. Mâ-i mehinden oldığımı ne tîz unuttun. Ve pederin yolu olan tevbe-yi koyup ne makûle isrâr yolunu tutdun. Gel ey gâfil halka eziyyet ve âzâr itmegi ko. Zîrâ cümleliz nefs-i vâbideden mahlûk olmuş akrabâsımız. Ve ecânibden oldığınız sûrette yine ibvân ve ahıbbâsınız. Ve insânîyyet postunu çıkarıp kurd mu olacaksınız ve kilâb gibi cife-i dünyâ üzerine hırıldaşup ne bulacaksınız. Aqlan şol gün için ki gözlerden kan gele ve inlen şol mevî için ki ol demde kimi ağlaya kimi güle.”¹⁶

(Sakin şimdi hâline gururlanıp havalanma! Zira son durağın kabirdir. Başın güneş gibi dördüncü kat göğe erişse bile, yine de sen toprakta bir zerresin. Her tarafın coşkun bir deniz gibi olsa da sen sadece bir damlasın. Sen ihtişam ve debdebe ile İran hükümdarı- Dârâ olsan bile, sonunda aciz ve düşkün olacaksın. Pehlivanlıkta Rüstem ve Sührâb olsan bile, sonunda baş aşağı devrileceksin. Bir damla değersiz sudan (spermden) olduğunu ne çabuk unuttun! Babanın (Hz. Âdem’in) yolu olan tövbeyi bırakıp nasıl günah yolunu ısrarla seçtin? Gel ey gafil! Halka eziyet etmeyi ve incitmeyi bırak. Çünkü hepimiz tek bir nefisten (Hz. Âdem’den) yaratılmış akrabalarınız. Ve görünürde birbirinize yabancı bile olsanız, aslında kardeş ve dostsunuz. İnsanlık postunu (kıyafetini) çıkarıp kurt mu olacaksınız? Ve köpekler gibi dünya leşi üzerinde hırıldarak ne bulacaksınız? Gözlerden yaş yerine kan geleceği o gün için ağlayın! Ve ölüm için inleyin çünkü o anda, kimi ağlar, kimi güler.)

Bursevî, bu metniyle insanın nefesine ve egosuna karşı sarsıcı ikazlarda bulunmuştur. Âdeta nefis ve ego, yakalarından tutulup silkelenmiştir. İnsanın kibrine yol açacak her vasfı (soy, güç, makam, zenginlik), tek tek hedef alınmış; her biri için insanın acizyeti hatırlatılmıştır.

Bursevî, insanogluna evvelinin su, ahirinin toprak olduğunu da tane tane anlatmış; su ve toprak arasındaki süreçte insanın -Dârâ da olsa Rüstem de olsa- sahip olduğu sıfatların bir hiç olduğunu dile getirmiştir. Özetle “Ben oldum.” demenin büyük bir gaflet olduğunu söylemiş, tek gerçeğin ölüm olduğunu zikretmiştir.

“Nazar eyle ki bedende rûh olmasa beden kıvâm bulmaz. Belki mütelâşî olur. Anınçün dirler ki “İnsân rûh-ı âlemdir.” Yani âlemin bekâsına sebep insândır; bedeninin bekâsına bâis rûh oldığı gibi.”¹⁷

(Düşün ki bedende ruh olmazsa beden ayakta duramaz; dağılıp yok olur. Onun için “İnsan, âlemin ruhudur.” derler. Yani tıpkı bedeninin hayatta kalmasına ruhun vesile olması gibi âlemin devamına sebep de insandır.)

Bursevî, bu metninde de insanın ruh-beden ilişkisine kısaca değinmiştir. Özellikle ruhun önemine vurgu yapmıştır. İnsanın varlığını, âlemin devamlılığı için vesile kılmış; insanı, bir nevi âlemin sigortası olarak görmüştür.

¹⁶ Mahmûd Nâsîh, *Sübbatü’s-Sâlikin*, 728.

¹⁷ Mahmûd Nâsîh, *Sübbatü’s-Sâlikin*, 912.

*"Her kim dünyâ cibetinden hasıs ve denî ise âhîret cibetinden dahi böyledir. Zîrâ dünyâyı bezle cüret idemeyen umûr-ı uhreviyyeyi bezle dahi cesâret idemez. Kanda kaldı ki bezl-i rûh ide."*¹⁸

(Her kim dünya bakımından cimri ve kötü tabiatlı ise ahiret bakımından da böyledir. Zira dünya malını bolca vermeye cüret edemeyen, ahiret işleri için de fedakârlığa cesaret edemez. Kaldı ki canını feda etsin!)

Bursevî, insanın *dünya hâli* ile *ahiret hâli* arasında doğrudan bağlantı kurmuş; cimriliği ise davranış bozukluğu olarak değil, insan için varoluşsal bir hastalık olarak görmüştür. İnsanoğlunun maddeyle yahut maddiyatla kurduğu ilişki, Bursevî'ye göre yaratıcıyla olan ilişkisinin turnusol kâğıdı niteliğindedir.

Yeme İçmeye Dair

Bursevî'nin yiyeceklerle/içeceklerle alakalı düşüncelerini paylaştığı bu metinler, gıdaların sadece biyolojik besin değerlerine sahip olmadığını, aynı zamanda manevi ve sembolik anlamlar taşıdığını göstermektedir.

*"Fe-emmâ lebeni, labmi gibi degildir. Zîrâ leben, nebâtât-ı kesîrenin havâss-ı latîfesini bâvidir. Anıñçün Cenâb-ı Nübüvvet, leben şurb itdiklerinde bereket ve ziyâde ile duâ iderlerdi. Hâssasından gayrı hod fitrat-ı asliyyeye dâldir. Anıñçün leyle-i Mirâc'da şurb-i lebeni ihtiyâr eyledi."*¹⁹

(Fakat (sığırın) sütü, eti gibi değildir. Zira süt, çok çeşitli bitkilerin latif, hoş, ince ve şifalı özelliklerini içerir. Onun için Hz. Peygamber, süt içtiklerinde onun bereketlenmesi ve artması için dua ederlerdi. Süt, bu özelliğinden başka, bizzat temiz yaratılışa da işaret eder. Onun için Peygamber Efendimiz, Miraç gecesinde süt içmeyi tercih etti.)

Bursevî'ye göre süt, doğanın özüdür. Süt içmek, aslında bütün şifalı bitkilerin özünü içmek gibidir. Esasında süt, bitkiler âleminin rafine edilmiş ruhudur. Bu özelliğiyle de hayvanın sütüyle etinin birbirinin dengi olmadığı özellikle vurgulanmış; sütün, temiz yaratılışı işaret ettiğinden bahsedilirken Hz. Muhammed'in miraca çıkmadan evvel, Cebrail (a.s) tarafından sunulan içecekler arasından sütü tercih etmesine atıf yapılmıştır.²⁰ Ve böylelikle sütün, temiz fitratı temsiliyeti de hatırlatılmıştır. Ayrıca sülûflerin nefislerini terbiye sürecinde etten uzak durmaları da bu çerçevede değerlendirilebilir.

*"Mecnûna şerbet içürdükleri ıslâh-ı dimâğ içündür. Zîrâ eczâ-i şerbet hâssası ile müessirdir. Ve baz-ı meshûr ve mecânine eyyâm-ı baharda bakardan hâsıl olan tereyağı, ale'r-rik elli dirhem içürseler hâssası ile şifâ bula. Zîrâ bakar, envâ-i nebâtâtın otlayıp onların hâssaları süde ve südden yaga intikâl ider. Nitekim aselde şifâ olduğu dahi bu manâya dâirdir. Zîrâ zenbûr-i asel, eczâ-i aseliyyeyi nebâtât ve ezhâr ve esmârdan abz ü cezb eyler. Ve bakar câmûsa ve gayrıya şâmildir. Ve def'a-i vâhidede elli dirhemi içmege tâkat yog ise bâri birkaç sabâh birer mikdâr nûş ide."*²¹

(Delice şerbet içirmeleri, beynini iyileştirmek içindir. Çünkü şerbetin içindeki maddeler, kendine has özelliklerle etkilidir. Bazı büyülenmişlere ve delilere, bahar günlerinde sığırdan elde edilen tereyağı aç karnına elli dirhem içirilirse bu yağın özelliği sayesinde onlar şifa bulurlar. Çünkü sığır, çeşitli bitkilerden yer ve onların özellikleri süte, süttten de yağa geçer. Nitekim balda şifa olması da bu sebeptendir. Çünkü bal arısı, balın özünü bitkilerden, çiçeklerden ve meyvelerden alıp toplar. Buradaki sığır ifadesi, mandayı ve diğerlerini de kapsar. Ve eğer bir defada elli dirhemi içmeye gücü yetmiyorsa

¹⁸ Mahmûd Nâsîh, *Sübbatü's-Sâlikin*, 1128.

¹⁹ Mahmûd Nâsîh, *Sübbatü's-Sâlikin*, 334.

²⁰ Müslim, *Sahih-i Müslim* (Beyrut: Mektebetü'r-Ruşd, 2013), "İman", 74/259.

²¹ Mahmûd Nâsîh, *Sübbatü's-Sâlikin*, 382.

bari birkaç sabah birer miktar içsin.)

Bursevî'nin bu metni, tıbb-ı kadim veya halk hekimliği diyebileceğimiz bir perspektifle zihinsel/manevi hastalıklara, doğanın şifasıyla tedavi sunan ilginç bir reçetedir. Bursevî, deliliği ve büyülenme hâlini sadece ruhani bir sorun olarak görmemiş; "... beynini iyileştirmek içindir." diyerek sorunu beyne indirgemıştır. Akıl hastalığını, beyindeki kimyasal dengenin bozulması olarak görmüştür. Bu yüzden tedaviyi yalnızca manevi çözümlerde değil, ilk olarak maddede aramıştır.

Reçetede bahar günlerinin özellikle zikredilmesi de tesadüfi olmamalıdır. Çünkü baharda doğa yeniden canlanır; otlar tazedir, yaşam enerjileri en yüksek seviyededir. Hasta konumundaki insanda da durum tam tersinedir; sıkıntılar bu dönemde kendini göstermeye başlar. Nitekim divan şiirinde baharın, deliliğin arttığı mevsim olarak işlenmesi de manidardır:

*Esirdi cûş-ı mahabbetle ehl-i sevdâ hep
Dimâğa bûy-ı cünûn verdi rûzgâr-ı babâr*

Şeyh Gâlib

*"Husûsan ki sükda matbûh ve mâ'mûl olan nesnelerde taharrî ve ihtiyât gerekdir. Meselâ bâ'z-ı nesnelerde yumurta korlar. Mukaddem yumurtayı bir hoş gasl etmek gerekdir. Ve su içinde kaynadığı sûrette dahi gasl etmek lâzımdır. Zira bazıları hîn-i galayânda münkesir olup içine murdâr su girüp murdâr olur."*²²

(Özellikle çarşıda, pazarda pişirilen ve satılan yiyecekleri, iyice araştırmak ve tedbirli olmak gerekir. Mesela bazı şeylerin içine yumurta koyarlar. Yumurtayı kırmadan önce güzelce yıkamak gerekir. Ve yumurta su içinde haşlandığı takdirde dahi önceden yıkamak lazımdır. Zira bazıları kaynama anında kırılır; içine -kabuğundaki pislik yüzünden kirlenen- pis su girer ve böylece yumurta murdar olur.)

Bursevî'nin bu ifadeleri, basit mutfak tavsiyesinden çok öte, Müslümanın hayata bakışını özetler niteliktedir. Müslüman temiz, titiz ve dikkatli olmalıdır. Çünkü temizlik, kuşkusuz imanın bir gereğidir.

*"Bu fakîrin katında hak budur ki sirkenin nef'i teshin-i beden iledir. Yani bedeni kızdırıp sâir taâmın kuvvetini virmesiyledir. Fukarâya nisbetle güyâ tayyibâtıdan bedeldir... Pes, sirke bu cihetden memdûbdur. Ve rahis olmagla fukarâ taâmıdır."*²³

(Benim nezdimde hakikat şudur ki sirkenin faydası, bedeni ısıtmasıyladır. Yani bedeni ısıtıp diğer yiyeceklerin kuvvetini vermesiyledir. Fakirlere göre sanki güzel yiyeceklerin yerini tutar... Sirke, bu yönüyle övülmüştür. Ve ucuz olduğu için fakir yemeğidir.)

Bursevî bu söyledikleriyle, "Sirke ne güzel katıktır."²⁴ hadis-i şerifinin âdeti sosyolojik ve ekonomik açıdan şerhini yapmıştır. Sirke, en lezzetli veya en besleyici olduğu için değil, ulaşılabilirliği yönünden övülmüştür. Bursevî, sarımsak ve sirkenin fakire bal gibi tatlı geldiğini de şöyle ifade etmiştir:

*Sîr ü sirke vü bunlara emsâl
Fukarânın gelür dimâğına bal*

²² Mahmûd Nâsîh, *Sübbatü's-Sâlikîn*, 435.

²³ Mahmûd Nâsîh, *Sübbatü's-Sâlikîn*, 1654.

²⁴ (Müslim, "Eşribe", 164-169).

“Şürb-i dübhânda ise menfaat yoktur. Belki dübhân eşyâ-i zârredendir ki tagyîr-i tubâ ve tebdîl-i fitrat-ı selîme ider. Eseri budur ki, şâribinde savm u salât ve sâir erkânı istiskâl itmek vardır. Farzı istiskâl itmek ise küfürdür. Pes, istiskâle müeddi olan nesne dahi ana kıyas oluna. Ve Kurân'da gelir: “وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ” Yani hilkat-i cin ve insden maksûd olan ikrâr-ı rubûbiyyet ve muktezâsınca ubûdiyyetdir. Ve çün dübhânın şürbünde noksân-ı ubûdiyyet hâsıl ve belki hidmet-i dîn, bi'l-küllîye zâil olur. Nitekim nehâr-ı ramazânda keyfiyyât-ı nefsâniyyeye maglûb olup amden iftâr iderler. Binâen alâ hâzâ, tarîk-ı harâm olan dahi harâmıdır. Ve böyle mevâzıda sedd-i zerâyi itmek vâcibdir. Bu manâdan gâfil olup ibâhatine risâle ketb idenler veya hulline fetvâ yazup virenler câhillerdîr. Zebûn-ı nefs-i emmâre ve maglûb-ı tabiat olmaktan nâşi şer'i akla ve hakikati hayâle uydurmaya çalışırlar. Le'anehümüllâhü Taâlâ ve men teba'uhüm ecmâîn.”²⁵

(Tütün içmekte hiçbir fayda yoktur. Aksine tütün, mizaçları değiştiren ve temiz fitratı başkalaştıran zararlı şeylerdendir. Bunun eseri şudur ki onu içende oruç, namaz ve diğer dini tükünleri ağır bulma durumu vardır. Farzı ağır bulmak, yük görmek ise küfürdür. Öyleyse, bu ağır görmeye sebep olan nesne de ona kıyas edilmelidir. Ve Kur'an'da gelir: “Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım.” Yani cinlerin ve insanların yaratılışından maksat, Allah'a gereğince kulluk etmektir. Ve mademki tütün içmekte kulluk noksanlığı meydana geliyor, hatta din hizmeti büsbütün yok oluyor; nitekim Ramazan'da nefsanî isteklere yenik düşüp kasten oruçlarını da bozarlar. Buna dayanarak harama giden yol da haramdır. Ve böyle yerlerde “sedd-i zerâi” yapmak, kö-tülüğe giden yolu kapatmak vaciptir. Bu manadan gafil olup onun mübahlığına dair risale yazanlar veya helalligine fetva verenler ise cahillerdir. Nefs-i emmarenin esiri ve alışkanlıkların mağlubu olmaktan dolayı şeriatı akla; hakikati de hayale uydurmaya çalışırlar. Allah Teala onlara ve onlara uyanlara lanet etsin.)

Bursevî'nin bu düşünceleri, Osmanlı döneminde tütün kullanımını etrafında dönen sert tartışmaların bir yansıması olmalıdır. Bursevî, burada sadece fikhî görüşünü beyan etmekle kalmamış, aynı zamanda karşıt görüştekileri ağır bir dille eleştirmiştir.

Bursevî öncelikle, zincirleme bir sebep sonuç ilişkisi kurmuş; tütünün fitratı bozduğunu söyledikten sonra bedenini zayıf kalarak farzları yük olarak görmesine işaret edilip küfür işlendiğine dikkat çekmiştir. Tütünün, Allah'a layıkıyla kulluk etmeyi engellediği söylenmiş; hatta bazı kişilerin nefislerine yenik düşüp tütün yüzünden oruçlarını bozdukları söylenmiştir. Buradan hareketle de tütünün harama götüren bir yol olduğuna işaret edilip haram sayıldığı ifade edilmiştir.

Metnin en dikkat çekici noktası ise son kısmıdır. Bursevî, tütünün mübahlığına ve helalligine dair cevaz verenleri öncelikle cahillikle suçlamış; ardından da onlara lanet etmiştir.

Sonuç

İsmail Hakkı Bursevî, geride bıraktığı sayısız eseriyle Anadolu'nun ilim ve düşünce dünyasına katkıda bulunmuş en mühim şahsiyetlerinden biridir. Bu çalışmayla; bu mühim şahsiyeti sadece klasikleşmiş *müfessir* ve *mutasavvıf* kimlikleri üzerinden incelemek yerine; onun külliyatı içinde satır aralarında kalmış, araştırmacıların gözünden kaçmış veya yeterince üzerinde durulmamış özgün düşüncelerine ve fikriyatına dikkat çekilmek istenmiştir.

Sübhâ'dan da anlaşıldığı üzere Bursevî, sadece tekkede manevi terbiye ile meşgul bir mürid değil, aynı zamanda hayatın içindeki farklı konulara dair sözü olan bir münevverdir. Çalışmada yer alan *Edebe Dair* ve *Tevazuva Dair* isimli bölümler, onun ahlaka dair hassasiyet noktalarını gösterirken *Halk İçinde Hak ile Beraber Olmak* bahsi ise onun toplumdaki uzak durmak yerine, hayatın dinamikleriyle iç içe bir dervişliği benimsediğine işaret etmektedir. Bursevî'nin münevver portresinin, bu çalışmada ele alınan *Fakih Yönü* ile daha da belirginleştiği söylenebilir. Meseleleri sadece tasavvufî cezbe ile değil fıkıh ilmi ve şer'i ölçülerle ele alması, onun zülcenâheyn bir âlim olduğunu gösterir niteliktedir. *Yeme İçmeye Dair*

²⁵ Mahmûd Nâsîh, *Sübhâtü's-Sâlikin*, 2029.

tespitleri ise onun madde ile mana arasında kurduğu ilişki ve denge ile tıbb-ı kadim hassasiyetini yansıtmaktadır. Öte yandan *Makam ve Ezgiye Dair* görüşleri, Bursevî'nin insan psikolojisine ve estetiğe ne denli hâkim olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Sosyolojik ve teolojik birer gözlem niteliği taşıyan *Türklerin Hz. Muhammed'e Muhabbeti* ve *Yahudilere Dair* bölümleri ise müellifin toplumsal dinamikleri okuma şekline ışık tutmaktadır. *İnsana Dair* ortaya koyduğu tüm bu fikirler bir araya getirildiğinde görölmektedir ki İsmail Hakkı Bursevî, insanı sadece biyolojik veya sadece ruhani bir varlık olarak değil yediğiyle, içtiğiyle, estetik zevkiyle, öfkesiyle ve sevgisiyle bir bütün olarak görmektedir.

Netice itibarıyla bu çalışma, Bursevî'nin eserlerinin satır aralarında kalmış bu insanî ve hayatî detayların, aslında onun fikriyatının en canlı damarları olduğunu göstermektedir.

İSMAİL HAKKI BURSEVÎ'NİN HATTATLIĞI ÜZERİNE

Süleyman BERK*

XVIII. asırdan mutasavvıf ve müfessir olarak tanınan İsmail Hakkı Bursevî'nin "hattatlık" yönü de bulunmaktadır. Osmanlı hat sanatının ekol sahibi ve devir açmış hattatlarından Hâfız Osman (1642-1698)'dan¹ ders alması cihetiyle hattat tezkirelerinde de adı geçmektedir.

Daha çok mutasavvıf ve müfessir yönü öne çıkan Bursevî'nin bu konuda birçok eseri bulunmaktadır. Bursa Ulucami kürsüsünden anlattığı derslerden oluşan tefsiri *Rûhu'l-Beyân* en çok bilinen eserlerindedir. Birçok disiplini içerisinde barındırması bakımından bu tefsir çok önemlidir.

Tefsirinde *Mesnevi*'den, Hakîm Senâî, Saib, Attar, Örfî, Câmî, Şeyh Magribî, Hafız divanlarından seçtiği beyitlerin yanı sıra Muhyiddîn-i Arabî'nin, Sadreddin Konevî'nin, Üftâde'nin, Hüdâyî'nin, Osman Fazlî'nin, Ali Dede'nin, Sofyalı Bâlî'nin birçok mülahazalarını ilave ettikten sonra kendi düşüncelerini de eklemiştir. Rumeli'de iken yazmaya başladığı tefsirini 3 Eylül 1705 tarihinde Bursa'da tamamlamış, tefsir için düzenlenen hatim programı Ulucami de muhteşem bir kalabalık ile yapılmıştır. İsmail Hakkı Bursevî, tefsiri kaleme alması hakkında; "*Hazret-i Fabr-i âlem -salla'llâhu âleyhi ve sellen- Efendimiz lutfen bu 'abd-i memlûklerinin gönlünü ihyâ'en ve tenezzülen arkamı sığadılar ve beyân-ı hoşnûdî buyurub, "ümmetüm için bir tefsîr yaz" diye emir buyurdular. Bunun üzerine bir tefsîr yazdum.*" şeklinde eserlerine not düşmüşlerdir.²

Bursevî, Zilkade 1063/Ekim 1653'te Bulgaristan'ın Aydos şehrinde dünyaya gelmiştir. Çok erken yaşta,

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, hattatberk@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6495-2575

¹ Hattat Hâfız Osman Efendi: 1052/1642 yılında İstanbul Haseki'de dünyaya gelmiştir. Babası, Haseki Sultan Camii müezzini Ali Efendi'dir. Küçük yaşta Kur'an-ı Kerim'i ezberlediği için kendisine "Hâfız" lakabı verilmiştir. Yazıyı, önce hattat I. Derviş Ali'den meşk etmiştir. Derviş Ali o sıralar çok yaşlı olduğundan, bu kabiliyetli genci, önde gelen talebelerinden olan Suyolcuzâde Mustafa Eyyûbî Efendi'ye gönderdi. Hâfız Osman, Suyolcuzâde'den 1070/1686 tarihinde, on sekiz yaşında iken icâzetnâme almıştır. Hattat Hâfız Osman Efendi, Şeyh Hamdullah yazı ekolünün inceliklerini öğrenmek için Nefeszâde Seyyid İsmail Efendi'den yeniden meşke başladı. Bu meşkle, Şeyh vâdisinin bütün özelliklerini öğrendi ve 1090/1678'den sonra Şeyh Hamdullah üslûbunda yazmaya başladı. Ağakapılı İsmail Efendi'nin "*Hüsn-i hattı biz bildik, Osman Efendimiz yazdı*" sözü çok meşhur olmuştur. Hattat Hâfız Osman Efendi, genç denilebilecek bir yaşta 29 Cemâziyelevvel 1110/ 3 Aralık 1698 tarihinde vefat etmiştir. Kabri, Kocamustafapaşa Sümbül Efendi Camii haziresindedir. Hattat Hâfız Osman Efendi birçok talebe yetiştirmiştir. Bunların içinde en çok tanınanları, Yedikuleli Seyyid Abdullah Efendi, Rodosizâde Abdullah Efendi, II. Derviş Ali ve Hasan Üsküdüri, İsmail Hakkı Bursevî'dir. Bk., Müstakimzâde Süleyman Sadeddin. *Tuhfe-i Hattâtîn* (İstanbul: Türk Tarih Encümeni Külliyyatı, 1928), 301- 304; Şevket Rado, *Türk Hattatları* (İstanbul: Tifdruk Matbaacılık, 1984), 109- 114; Süleyman Berk, "Tasarımı ve Metniyle Farklı Bir Baskı Hilce-i Şerife" *Dini Araştırmalar Dergisi* 20/51 (2017), 171; Süleyman Berk, *İlâhî Çizgiler Hat Sanatının Öncüleri (I- II)* (İstanbul: Demirören Yayınları, 2025), 167- 173.

² *Bursevî'nin Kaleminden Eserlerinden Örnek Hatlar* (Bursa: Yıldırım Belediyesi Yayınları, 2025). İsmail Hakkı Bursevî Yılı münasibetle düzenlenen sergi kataloğu.

yedi yaşında annesini kaybetmiştir. Bir ara Edirne'ye gidip dinî ilimlerle birlikte hüsn-i hat dersleri gören İsmail Hakkı, Edirne'den ardından İstanbul'a geçerek Celvetî şeyhi Osman Fazlî Efendi'ye intisap etti. Osman Fazlî Efendi'den ilmi ve irfânî tahsilinin yanında meşhur hattat Hâfız Osman Efendi'den de yazı meşk etti.

İstanbul'dan sonra şeyhi tarafından Üsküp'e gönderildi. Burada halkı irşad edip ders verdi. Harap bir tekke onarılarak kendisine verildi. Bu arada Şeyh Mustafa Uşşâkî'nin kızı ile evlendi. Üsküp'ten bir ara Edirne'ye geldi. Buradan Osman Fazlî Efendi tarafından Bursa'ya halife olarak gönderildi. Burada şeyhinin tavsiyesi üzerine vaaz vermeye ve Kur'an-ı Kerim'i Fâtîha suresinden başlayarak tefsir etmeye başladı. *Rûhu'l-Beyân* tefsiri bu şekilde ortaya çıktı.

Çok hareketli bir hayat sürmüş olan Bursevî, geniş Osmanlı coğrafyasında çeşitli vesilelerle Mekke, Medine, Kahire, Şam gibi şehirlere gitmiştir. Ömrünün sonlarına doğru bir ara Üsküdar'a gelip yerleşti ise de irşad bakımından istediği verimi alamadığından Bursa'ya döndü. Kendi imkânlarıyla Tuzpazarı'nda bir cami yaptırdı. 9 Zilkade 1137/20 Temmuz 1725 tarihinde vefat etti ve kendi yaptırdığı caminin kible tarafına defnedildi. Ölümünden önce kaleme aldığı *Kitâbu Nakdi'l-Hâl* isimli eserinde bulunan "*Hakkîyâ envâr-ı Hak'la pür oldu merkadi*" mısrayla ölümünü önceden haber verdiği kabul edilir.³

İsmail Hakkı Bursevî'nin Hattatlığı

İsmail Hakkı Bursevî, yazı sanatında ana damar diyebileceğimiz, Aklâm-ı sitte'nin gelişmesindeki öncü hattatlar olan Şeyh Hamdullah, Ahmed Karahisârî ve Hâfız Osman silsilesine dâhil olup Hâfız Osman Efendi'den ders almıştır. Hocası Hâfız Osman Efendi, Şeyh Hamdullah sonrası Aklâm-ı sitte'ye yön veren hattattır. Kendisi bir mutasavvîf ve ilim adamı olarak yazı sanatına çok ağırlık veremese de istinsah ettiği kitaplardaki yazılarından aldığı eğitimin tesirini görmektedir.

Hat sanatının önemli kaynaklarından Suyolcuzâde Mehmed Necib Efendi, *Devbatü'l-Küttâb* isimli eserde İsmail Hakkı Bursevî biyografisi verilmiştir. Kezâ, Müstakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi'nin telif ettiği *Tuhfe-i Hattâtîn* isimli eserde de biyografisine yer verilmiştir. Müstakimzâde'de bulunan biyografi şöyledir:

"Şeyh İsmail Hakkı bin Bayram Çavuş bin Hudâbende (İsmail-i Hakkı) Pederleri şehrîdîr. Kendi vilâdeti Rumeli'nde Aydos nâm kasabada vaki olmuştur. Sülûs ü neshi üstâd-ı şöbret-mendi Hâfız Osman Efendi'den taallüm edip hatt-ı ta'likte dahi boşnüvis idi. Tariha-i Celvetiyye'den Atpazârî Seyyid Osman-ı Fazlî'nin halifesidir. Üsküp ve mısır-ı Kâhire ve Şâm-ı şerifte ikâmet ve Üsküdar'da Ahmediyye Camii'nde yevm-i Cum'a niçe zaman meşihat ve sonra mabrûse-i Bursa'da mütevattin iken rihlet ve zâviyesi ittisâlinde vedi'a-i türbet kulındığı târihi Bursalı Hâdi Efendi'nin bu mısra'ıyla zabt olundu: "Hak Hak didi azm eyledi Hakkı Efendi cennete" (1137).

Âsârından üç cildde Rûbu'l-Beyân nâmında mev'ize-i Kur'aniyye ve Tefsir-i Beyzaviyye'nin evvelinden Fâtîha'ya dek Şerh-i Beyzâvî ve Süre-i Nebe'e'den âhîr-i Kur'an'a dek Kâdi Hâşiyesi ve Şerh-i Nuhbe ve sâir mecmû'aları vardır. Tab'-ı şî'rileri [numunesi] olarak bir beytleri bu mahalle kayd olundu.

*Hamîde kaddile baksan ne hâle döndüm ben
Ya nûn şekline girdüm yâ dâla döndüm ben"*⁴

"Kâtip Neshi" diyebileceğimiz bir üslupla istinsah ettiği eserlerdeki "yazı temizliği" ve "el sağlamlığı" onun yazı sanatında sağlam bir temele dayandığını göstermektedir. Hattatlardan ziyâde, kitap istinsah

³ İsmail Hakkı Bursevî'nin hayatı ile ilgili daha geniş bilgi ve kaynakça için bk., Ali Namli, "İsmail Hakkı Bursevî" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/102-106.

⁴ Suyolcuzâde Mehmed Necib, *Devbatü'l-Küttâb*, nşr. Kilisli Muallim Rifat (İstanbul: Güzel Sanatlar Akademisi Neşriyatı, 1942), 39; Müstakimzâde, *Tuhfe-i Hattâtîn*, 126-127; Müstakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi, *Tuhfe-i Hattâtîn*, nşr. Mustafa Koç (İstanbul: Klasik Yayınları, 2011), 116.

eden kâtiplerin çoğalttığı eserin çoğunda bunu göremeyiz. Fakat Bursevî'nin aynı zamanda müellifi olduğu ve istinsah ettiği eserlerde el sağlamlığını ve yazının temizliğini, berrak ve okunur olduğunu görmekteyiz.

Bursevî, yazı sanatında daha çok müstensih olarak karşımıza çıkmaktadır. Filhakika, istinsah ettiği eserlerinde Muhakkak, Sülüs ve Celi Talik olarak yazdıkları da bulunmaktadır. Talik kıt'alar da yazma eserleri arasına serpiştirilmiştir. Levha olarak eserine şimdilik rastlamadık.

Bursevî'nin hat sanatındaki konumu ile ilgili olarak, istinsah ettiği eserlerinden yola çıkarak daha gerçekçi değerlendirmeler yapabiliriz. İstinsah ettiği eserlerinde yazı, gayet işlek ve okunaklıdır. Fakat bu yazılanları mahza sanat eseri olarak değerlendirmek mümkün değildir. Bunlar “Kâtib Neshi” veya okunaklı ve satırında yazılar olarak vasıflandırılabilir.

Bursevî'nin, Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi'nde bulunan “*Hayatü'l-Bâl*” isimli eserinin (Genel, 84) vr. 164b-165a'da bulunan Muhakkak Besmele yazısı onun yazı sanatı hakkında bize bilgi verebilecek niteliktedir. Kezâ, aynı yazmanın 165b- 166a sayfelerini kaplayan Sülüs yazısı, yazı dersi almış bir müstensih yazısı edâsındadır. Burada: “*Vemâ erselnâke illâ rahmeten li'l-âlemin*” ayeti yazılmıştır.⁵

Bursevî, “Talik Kırmısı” diyebileceğimiz yazı ile de eser istinsah etmiştir. Burada da aynı şekilde sanatlı bir eser çıkarmaktan ziyade kitap çoğaltma amaçlı yazılmıştır. Dolayısıyla, yazının estetik kurallarına tamamen uygun bir hususu beklememiz doğru değildir. Bursa İnebey Kütüphanesi'nde bulunan *Rûhu'l-Beyân* tefsiri bu yazı ile istinsah edilmiştir. İlk sayfede Nesih hattı ve kırmızı mürekkeple Besmele yazıldığını görüyoruz. Bu yazı dikkatlice incelendiğinde, kâtibin yazı dersi aldığını anlamak mümkündür.⁶

Kırma talik ile yazdığı bir diğer eseri yine Bursa İnebey Kütüphanesinde bulunmaktadır.⁷ 35 satır olarak yazılan bu eserde satır araları sıkışık olmasına rağmen metnin genel görünümü gayet rahat durmaktadır. Sure başında Nesih hat ile yazılan Besmele sanat özelliği bakımından Bursevî'nin durumunu göstermektedir. Hâfız Osman Efendi gibi büyük bir ustanın meşk ettiği belli etmektedir.

Bundan başka Talik kıt'a şeklinde yazılarına da rastlıyoruz. Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi'nde bulunan bir yazma eserin arasında dört satır kıt'a şeklinde Talik eseri bulunmaktadır.⁸ İki kıt'a aşağıdan yukarı diğer iki kıt'a da yukarıdan aşağıya mâil olarak yazılmıştır. Metni şöyledir:

Cebâlet bir marazdır katı acı

Kemâl-i ma'rifet onun ilâcı

Demiş ârif olanlar bu sözü hak

Ne müşkil derd imiş ta'lim-i abmak

Yine kıt'anın alt tarafında ketebe kaydı bulunmaktadır ki metni şöyledir: “*Meşekabu'l-abdu'l-fakir summiye'z-zebihu Hakkı ğufıra zunûbuhu ve muhiye mefvâhu* [10]95”⁹

Yine aynı yazmada¹⁰ iki satır hâlinde Sülüs yazısı bulunmaktadır. Sülüs yazının 17. asırda ulaştığı seviye göz önüne alınırsa bu yazı da Bursevî'nin bir yazı talimi aldığına işaret eden yazısıdır. Yazının estetik kusurları bir tarafa, harfler kürsüsündedir. Buradaki ibâre şöyledir: “*Huve'l-kerimu teallemü keble entesûdü*”¹¹

⁵ Enbiya 21/107. Anlamı: “Biz seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik.”

⁶ İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Beyân* (Bursa: Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 12).

⁷ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân* (Yâsin Suresi'nin Başı) (Bursa: Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 22).

⁸ *Birgivi Vasîyetnâmesi* (Bursa: Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 105), 21a.

⁹ Bu [kıt'ayı] fakir kul kurban olan İsmail (as)'in adaşı Hakkı meşk etti. Günahları affolunsun ve hataları yok sayılsın.

¹⁰ *Birgivi Vasîyetnâmesi* (Bursa: Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 105), 20a.

¹¹ Anlamı: “Kerim ve cömert olan O [Allah] dur. Lider ve önder olmadan önce ilim öğrenin.”

İstinsah ettiği bir mecmuada bulunan 4 satır Sülüs yazısı ve aralara serpiştirdiği Nesih yazısı ile farklı bir kompozisyon ortaya koymuştur.¹² Buradaki yazıdan anladığımız, Bursevi'nin asıl meşgale alanı yazı olsaymış daha farklı biri olarak karşımıza çıkacağı muhakkaktır.

İstanbul Araştırmaları Enstitüsü'nde bulunan bir mecmuanın¹³ iki sayfasında Celî Sülüs'le yazdığı ibâre aslında Karahisârî tarzındadır. İç beyazı bulunan harflerin boşluklarına yaptığı kırmızı mürekkeple dokunuşları yazıya ayrı bir revnak vermiştir. İkinci sahifenin sonunda bulunan "el-umem" ibaresini ise Celî Talik ile yazmıştır.

Sülüs Nesih kıt'a şeklinde yazdığı nadir kıt'alar da yazma eserleri arasında bulunmaktadır. Bir yazma eseri¹⁴ arasındaki iki kıt'a onun sanat merakı hakkında bize yeterli kadar bilgi vermektedir. İlk satır Sülüs, Nesih satırlar ise mâil olarak yazılmıştır. İbâre şöyledir:

*Gülmek olmaz bülbül-i zâra gül-i handân gibi
Belki berg-i sürb-i verde yaş döker al kan gibi*

*Berg-i gül nâzikliğinden karşı durmaz bülbüle
Yüzüne tutar yeşil yaprağını kalkan gibi*

*Bak dırahta kim müzeyyen oldu berg-i sebz ile
Eyledi berduş anı gûyâ yeşil kaftan gibi*

*Fâş olur elbette anber-büyün ey dil anberi
Sinesinde büyünu saklarsa da ger cân gibi*

*Gülşen-i dehre eğerçi geldi vü gitdi bezâr
Gelmedi ammâ ki bu Hakkî-i hoş elhân gibi*

Yine bir yazma mecmua¹⁵ arasında Muhakkak ve Sülüs ile sahifeye yatay olarak yazdığı iki satırda da yazı sanatından nüve bulunmaktadır. Sülüs ile olan satır kırmızı mürekkeple yazılmıştır. İbâre şöyledir:

*Allâhümme elhimmî rüşdi
Ve e'zîni min şerri nefsi¹⁶*

Yine kendi telif ve yazması olan bir mecmuada¹⁷ Muhakkak ve Sülüs yazısına rastlıyoruz. Burada da alt satır kırmızı mürekkeple ve Sülüs olarak yazılmıştır. Bu satırın hareketlenmesinde ise siyah mürekkep kullanılmıştır. Bu sahifede de kendi anlayışına göre bir tasarımda bulunmuştur. İbâre şöyledir:

*Allâhümme elhimmî rüşdi
Ve e'zîni min şerri nefsi¹⁸*

Aynı mecmuanın¹⁹ bir başka sahifesinde Celî sülüs, Sülüs ve Nesih yazı ile ve farklı bir tasarımla karşılaşırız. Bu sahifeyi de yan olarak kullanmış, Sülüs ve Nesih ibareleri mâil olarak Celî Sülüs yazının altına yerleştirmiştir. Bu sahifenin ibaresi şöyledir:

¹² *Mecmua-i Hakkî* (İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Emanet Hazinesi, 1790), 85b, 86a.

¹³ *Mecmua-i Hakkî* (İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi, Şevket Rado Yazmaları, SR73), 13b, 14a.

¹⁴ *Mecmua-i Hakkî* (İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi, Şevket Rado Yazmaları, SR73), 70b-71a.

¹⁵ *Mecmûatü'r-Teşâsîr* (Bursa: Bursa İncebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 33), ön kapağın içi.

¹⁶ Anlamı: "Allah'ım bana rüşümü" (doğruyu bilip ayırt etme olgunluğunu) ilham et. Ve beni nefsimin şerrinden koru".

¹⁷ *Mecmûatü'r-Teşâsîr* (Bursa: Bursa İncebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 33), ön kapağın iç kısmı.

¹⁸ Anlamı: "Allah'ım bana rüşümü" (doğruyu bilip ayırt etme olgunluğunu) ilham et. Ve beni nefsimin şerrinden koru".

¹⁹ *Mecmûatü'r-Teşâsîr* (Bursa: Bursa İncebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 33), 1a.

*Allâhümme fakkihnâ fi' d-dîn ve allimne'r-te'vîl
 Rabbenâ zidnâ ilmen
 Ve ente hayru'l-fâtihîn
 Ve efîd aleynâ fadlen
 Yâ ekrame'l-ekramîn
 Va'htim lenâ bi'l-hayr
 Yâ kâdıye hâcâti's-sâilîn²⁰*

Bu sahifenin sağ alt kısmında bulunan ketebe kaydı şöyledir: “*Bi-kalemi'l-fakîr semiyyü'z-zebih İsmâil Hakkî nezîlü Bursa (96). Sene 1097. Gufira zünübub*”.²¹

Aynı mecmuanın²² bir başka sahifesinde bu defa Celî Talik yazıyı görmekteyiz. Arada çok fazla hurde ile yazılmış yazılar bulunmaktadır. Celî Talik hatla yazılmış ana ibare şöyledir:

*Hüve'l-Azîz
 Hasbiyallâhu lâ ilâhe sivâhu
 Ve nebiyyi Muhammed Mustafâhu
 Dîniye'l-İslâmu ve fi'li zemîmu
 Es'elüllâhe afvehû ve atâhu²³*

Kırmızı ise etrafı sınırlanmış bir not ise şöyledir: “*Bu kitâbın evrâkı bin yüz sekiz senesi müştemil olduğu sefer-i hümayûnun avdetinde Timışvar yolunda “Ordu Suyu” nâm nebîrden ubûr ederken âb-zede olmuştur. Hakkî*”

Bir başka mecmuada²⁴ İsmail Hakkı Bursevî'nin mâil Talik kıt'asını bir satır Sülüs yazısını görüyoruz. Mâil Talik Kıt'anın ibaresi şöyledir:

*Hüve'l-Azîz
 Çemen-ârâ-yı cihândan Hakkı
 Dâimâ derd ile niyâzım bu
 Gülşen-i feyz-i âlem-i sırdan
 İrgüre cân meşâmına hoş bû*

Sülüs satırın ibaresi: “*Ve minhü'l-inâyetü ve't-tevfîk*”.

Sonuç olarak, İsmail Hakkı Bursevî'nin yazısı hakkında şunu söyleyebiliriz: mutasavvıf ve ilim adamı olarak bilinen bir insanın, Hâfız Osman gibi Osmanlı yazı sanatının temel taşlarından birinden ders almasının izlerini yazılarında görmekteyiz. Bu izleri bazen yazmanın iki sahifesini kaplayan Muhakkak veya Sülüs yazısında daha bariz bir şekilde görmekteyiz. Yaşadığı dönemde Sülüs ve Nesih yazının estetik

²⁰ Anlamı:

Allah'ım bizi dinde fakih (anlayış sahibi kıl) ve bize tevili öğret.

Rabbimiz ilmimizi arttır.

Sen açanların / hüküm verenlerin en hayırlısısın.

Üzerimize fazlından yağdır.

Ey en Kerim olanların en keremlisi!

Bizim için hayırla sonlandı.

Ey isteyenlerin ihtiyaçlarını karşılayan!

²¹ Anlamı: 1096 yılında Bursa'ya yerleşen fakir, kurban olanın adaşı İsmail Hakkı'nın kalemiyle. Yıl 1097. Onun günahları bağışlansın.)

²² *Mecmûatü'r-Tefâsîr* (Bursa: Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 33), sonda.

²³ Anlamı: O Azîz'dir/yücedir.

Allah bana yeter, O'ndan başka ilah yoktur.

Peygamberim onun seçkin kulu Muhammed'dir.

²⁴ *Mecmua* (Bursa: Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 38), 142.

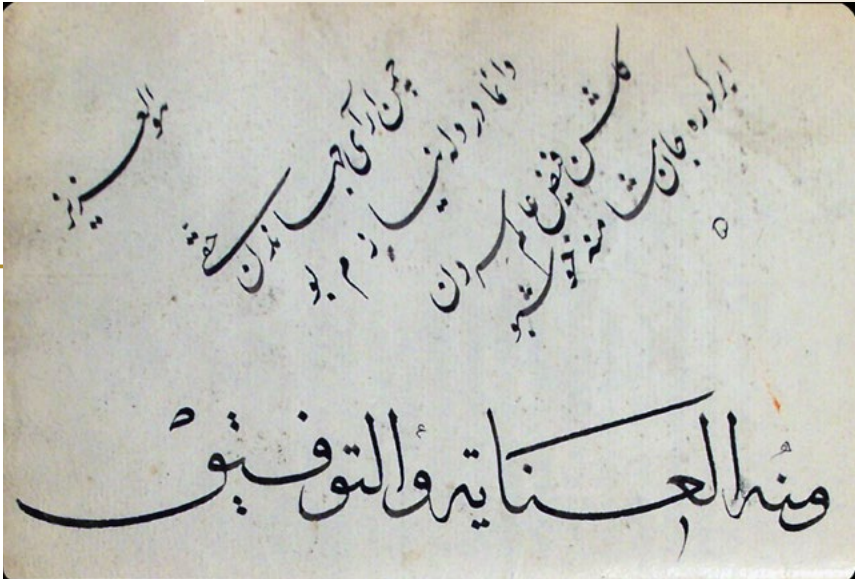
durumu Hâfız Osman Efendi ile yeni bir ivme kazanmıştır. Ama daha gelişimin tamamlamamıştır. Daha İsmail Zühdi, Mustafa Rakım, Mehmed Şevkî ve Kazasker Mustafa İzzet efendiler ve daha niceleri elinde yazı çok daha ilerilere gidecektir.

İrşad ve ilmî faaliyetleri dışında bir kâtip ve müstensih olarak İsmail Hakkı Bursevî'nin yazısı ve kendince yaptığı sahife tasarımları güzele ve sanat meylini ortaya koymaktadır.

7-Hayatu'l-Bâl, Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 84, 165b-166a.

8-Mecmua, Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 38,142b.

العبد المذنب
 كسبي زهدية من سند كرمي في
 بوقفتك ابراهيم شيبان
 انزلت في حبيب السبا دارنا
 نعم ديو انتم لكم وانما
 التمام

9-Mecmua, Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi,
Genel, 38, 143a.

عَلَيْكَ يَا لَكَ

وَعَلَى الْمَوْجِبِ الْأَمِّ

10-Mecmua-i Hakkı, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü
Kütüphanesi, Şevket Rado Yazmaları, SR73, 13b,14a.

كَلِمَاتُ اَوْلِيَانِ بِلَدِ
قَفْصَانِ كَلِمَاتِ
بُورَانِ طُورَانِ
فَارِشِ طُورَانِ
كَلِمَاتِ نَارِ كَلِمَاتِ
الْقَانِ كَلِمَاتِ
سَنَجِ وَرْدِ كَلِمَاتِ
كَلِمَاتِ كَلِمَاتِ
نَارِ كَلِمَاتِ

كَنْزِ اَوْلِيَانِ سَبْرِي
كَلِمَاتِ كَلِمَاتِ
بُورَانِ طُورَانِ
فَارِشِ طُورَانِ
كَلِمَاتِ نَارِ كَلِمَاتِ
الْقَانِ كَلِمَاتِ
سَنَجِ وَرْدِ كَلِمَاتِ
كَلِمَاتِ كَلِمَاتِ
نَارِ كَلِمَاتِ

11-Mecmua-i Hakkı, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü
Kütüphanesi, Şevket Rado Yazmaları, SR 73, 70b-71a.

مَنْ بِلَدِ كَلِمَاتِ
بِلَدِ كَلِمَاتِ

سُوَيْلِ سِيكَ عَدَلِ فِتْحِ اَيْتِ كَلِمَاتِ
فَعَلِ كَلِمَاتِ قَوْلِي عِيَارِ كَلِمَاتِ

12-Mecmua-i Hakkı, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü,
Şevket Rado Yazmaları, SR73, 94b-95a.

13-Mecmua-i Hakkı, Topkapı Sarayı Müzesi
Kütüphanesi, 1790, 85b-86a.

14-Mecmua-i İsmail Hakkı, Beyazıt Yazma Eserler Kütüphanesi, B3507-4.

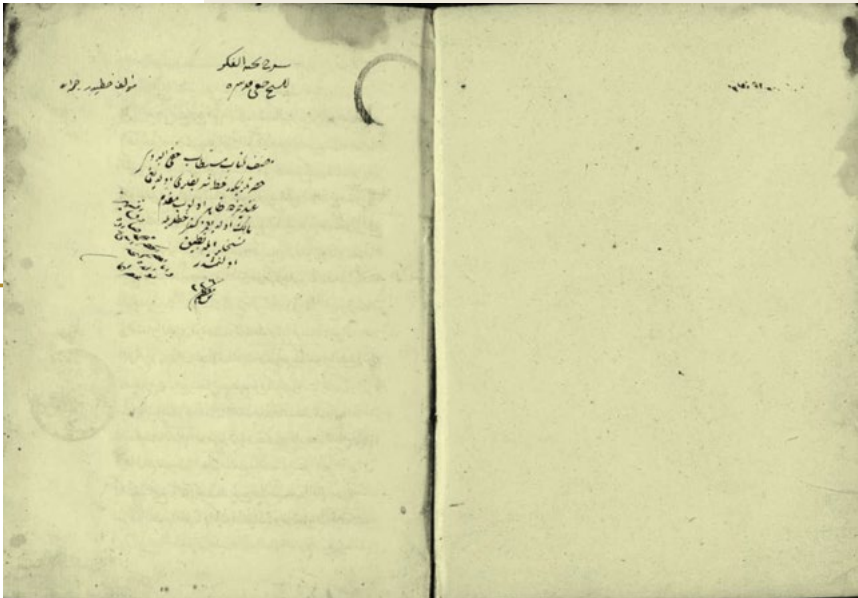
15-Mecmuatü't-Tefâsîr, Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 33, Ön Kapak İç Kısım.

16-Mecmuatü't-Tefâsîr, Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 33, Son.

17-Mecmuatü't-Tefâsîr, Bursa İncebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 33, 1a.

18-Şerhu-Nuhbetü'l-Fikr, Beyazıt-Yazma Eserler Kütüphanesi, B804-4.

İSMAİL HAKKI BURSEVÎ ve MÛSİKÎ

Muhammet Zinnur KANIK*

Mûsiki, Yüce Allah'ın insanoğluna bahsettiği en güzel lütuflardan biridir. Yaygın kanaate göre Allah'ın insanları ruhen yarattığı andan itibaren mûsiki de var olmuştur. İslam inancında “elest bezmî” olarak bilinen vakitte Allah'ın yarattığı kullarına hitap etmesi, o hitabın güzelliğinin kullar tarafından işitilmesi mûsikinin doğuşunu anlatır. Dünyaya gelen hassas ya da mûsiki yeteneği yüksek kullar da bu hitabın peşine düşerek onun güzelliğini tekrar elde etmek gayesi gütmüştür. Dolayısıyla her dinde mûsiki olmuştur. Bugün dahi hak din olan dinlerin hepsinde mûsiki ile ibadete rastlanılmaktadır. İslam dininin ibadet hayatında da mûsiki büyük önemi haizdir. Cami ve tekke mûsikisi olarak ayrılmış olan mûsiki, enstrümanla ve enstrüman-sız icraya göre bir ayrımı muhtevidir. Yüce Peygamberimiz Muhammed Mustafa (a.s) hayatta iken kendi güzel ve nağmeli olarak Kur'an okumuş ve Kur'an-ı Kerim'i güzel okuyan herkesi övmüş ve desteklemiştir. Bu anlamda Ebu Musa el-Eşâri ile Hz. Peygamber (a.s.) arasındaki geçen hadise çok önemlidir. Zira Ebu Musa'yı Kur'an-ı Kerim tilâvet ederken dinleyen Peygamberimiz (a.s.), onu “Ya Mûsâ sana Dâvûd (a.s.)'a verilen mızmarlardan bir mızmar verilmiş” diyerek övmüş ve yüceltmıştır. Güzel sesin Peygamber (a.s.)'in nezdinde bu kadar ehemmiyetli olması, sahabe ve tüm ümmet için de bir değer olarak görülmesi için yeterlidir.

Hz. Peygamber (a.s.)'in hadislerinde ve gene pek çok ayette buyruldu-

* Doç. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, zinnurkanik@uludag.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0960-6661

ğu gibi Allah'ı zikretmek bir emirdir. Bu noktadan hareketle Hz. Peygamber (a.s.), tâbiîn ve gene te-beu't-tâbiîn döneminde zühd hayatı olarak bilinen çokça ibadet edip takva elde etme gayreti, Zünnûn el-Mısıri ile sistemleşip, bir nazariyat oluşturup bugün tarikatlar dediğimiz Allah'a giden doğru yollar, okullar olarak şekillenmiştir. Her meşrebe göre bir tarikat çıkmış ve bunlar silsilelerle Hz. Peygamber (a.s.)'a kadar bağlanmıştı. Zira bu silsileler o tarikatın meşruluğu için bir delil olmuştur. Tarih boyunca bu uğurda pek çok Müslüman beldesinde mutasavvıflar ortaya çıkmış ve bu tarikatlara pîr olmuşlardır. Bu müspet hareketler veyahut okullar sayesinde asırlar boyunca pek çok ilim, sanat, siyaset ve devlet adamları yetişmiş; bunlar hem din-i mübîne hem de kendi devletine hayırla hizmet etmişlerdir. Tarikatların özünü zikir vardır. Çokça zikir ve ibadetle meşgul olarak takvada mesafe kat etmek, bir tarikatın temel gayesi olmuştur. Diğer konular hep bundan sonra gelmiştir. Bu şekilde Allah'a yakın ve kullara hayırlı bir insan ya da tarikatlardaki ifadesiyle "insân-ı kâmil" olmak hedeflenmiştir.

Müslüman Türk toplumu için de tarikatlar çok önemlidir. Toplumun ilmi ve sanatsal olarak gelişimine katkı sunan tarikatlar, din adamları yetiştirmiş ve onların müzik ile donatılmasını sağlamıştır. Bu noktada Mevlevîlik, Celvetîlik, Halvetîlik gibi tarikatlar, zikirlerindeki müziği kullanmalarından mütevellit müziğe büyük katkılarda bulunmuşlardır. Bu tarikatların şeyhleri ve dervişleri arasında müzik tarihinde mühim bir yere sahip pek çok isim ortaya çıkmıştır.

Celvetiyye tarikatı da bu önemli tarikatlardan biridir. Burada Celvetiyye'de son "seccade-nişin" olarak gösterilen İsmail Hakkı Bursevî ve onun müzik ile olan münasebeti ele alınacaktır. Tasavvuf kültürümüzde önemli bir yer tutan Celvetî tekkelerinde icra edilen dinî müzikî'ye ilham veren şahsiyetler arasında Üftâde ve Azîz Mahmûd Hüdâyî zikredilebilir. Bu yüzden Üftâde ve Hüdâyî tekkelerinde müzik çalışmaları artarak varlığını sürdürmüştür.¹ Tarikatın pîri Azîz Mahmûd Hüdâyî'nin müzikîşinas ve bestekâr olması, zikir icralarında müziğe önem verilmesini sağlamıştır. Ancak Celvetî müzikisinde heyecan ve coşku diğer tarikatlara göre yok mesabesinde. Zikirlerdeki müzik icrası yavaş ve hafif bir tavırla yapılmaktadır. Celvetiyye'de bestelenmiş mevlid okuma, Ramazan ayında teravîh tertibi, münâcât ve bu aya özel ilâhiler, Mî'râciyye, Regâibiyye gibi besteli eserler icra edilmiştir.² Tarikatta "seccade-nişin" olarak pek çok önemli isim vardır, İsmail Hakkı Bursevî de sonuncu seccade-nişindir. Onun Bursa'daki tekkesi pek çok müzikîşinas şahsiyetin yetiştiği bir merkez olarak temâyüz etmiştir. Zâkirbaşı Mustafa Efendi (v. 1121/1709), Hâtem Mehmed Efendi (v. 1153/1692), İbrahim Efendi (v. 1175/1762), Mehmed Efendi (v. 1133/1720) gibi müzikîşinaslar yaptıkları bestelerle ve hanendelikleriyle Celvetî müzikisinde yer etmiş önemli şahsiyetlerdendir.³

İsmail Hakkı Bursevî

İsmail Hakkı Bursevî, 1063 Zilkâde ayında (Ekim 1653) Aydos'ta dünyaya gelmiştir. Babası Mustafa Efendi, annesi Kerime Hatun'dur.⁴

İsmail Hakkı Bursevî'nin çocukluk yıllarından itibaren çok ciddi bir tahsil hayatı olduğunu görmekteyiz. Babasıyla beraber daha üç yaşındayken bile Şeyh Osman Fazlı Efendi'nin sohbetlerine katıldığını ve şeyhin kendisiyle şakalaştığını hatıralarında anlatmaktadır. Yedi yaşından itibaren dinî ilimlerde bir tahsil hayatı başlamış ve böylece Kur'an okuma, hat, sarf, nahiv gibi dersleri ilk kez Şeyh Ahmet Efendi'den almıştır.⁵ Sonra Edirne'ye gelmiş ve Şeyh Abdülbaâki Efendi'den sarf, nahiv, şafiye, kafiye, mantık ve usul, fıkıh, kelim gibi dersler almıştır. Nihayet Şeyh Osman Fazlı Efendi'nin yanına İstanbul'a gelmiş ve ona intisap etmiştir. İsmail Hakkı Bursevî yetişip hocası gibi ulemâdan biri olmak yolunda vazalar vermeye başlamış ve Üsküp, Köprülü gibi farklı şehirlerde halife olarak Şeyh Osman Fazlı Efendi tarafından görevlendirilmiştir. Bursa'daki vazifesine ise Bursa'daki Celvetiyye Şeyhi Sun'ullah Efendi vefat edince, Şeyh Osman Fazlı Efendi tarafından getirilmiş ve ismindeki "Bursevî" mahlasını alacak kadar burada etkili olmuştur. Yukarıda bahsedildiği gibi burada ismiyle anılan, bugün dahi faaliyette

¹ Mustafa Kara, *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler* (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2012), 542.

² Ahmet Hakkı Turabi, "Kutup Osman Hazretleri ve Celvetiyye'de Dinî Müzikî" *Sürgün Bir Şeybe Armağan Atpazarı Kutup Osman Kitabı* ed. İsmail Güleç vd. (Lefkoşa: Kıbrıs Sosyal Bilimler Üniversitesi, 2019), 177.

³ İbrahim Benlioğlu, *Bursa'da Yetişen Müzikîşinaslar* (Bursa: Bursa Akademi Yayınları, 2018), 39, 56, 58, 68.

⁴ Ali Namlı, "İsmail Hakkı Bursevî" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 23/102.

⁵ Ali Namlı, *İsmail Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Târîkat Anlayışı* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2001), 33.

olan ve hazretin kabrinin de içinde bulunduğu kendi ismiyle anılan bir tekkesi olmuştur.⁶

Ömrü boyunca seyahatler de yapmış olmakla beraber Bursa'da mukim olmuştur ve yetmiş beş yaşında 9 Zilkade 1137 (20 Temmuz 1725) tarihinde perşembe günü vefat etmiştir.

İsmail Hakkı Bursevî'nin Eserlerinde Mûsiki Konusunu Ele Alması

İsmail Hakkı Bursevî, sahip olduğu yüksek ilmi seviyeyi günümüze de ulaşan pek çok eserle ortaya koymuştur. Musiki ile olan münasebetini kimden nasıl aldığına dair net bir bilgi bulunmamakla birlikte Celvetiyye tekkelinde yetiştiği ve bu çevrede eğitim gördüğü bilindiğinden, mûsiki bilgisini doğal bir süreç içerisinde tekke hayatı esnasında elde ettiği anlaşılmaktadır. Gene de “şu şahıs hocasıdır” demek için yeterli bilgiye sahip değiliz. İsmail Hakkı Bursevî eserlerinde kendinden bahsettiği bazı yerlerde şeyhine okuduğu ilâhileri ya da nutk-ı şerifleri anlatırken bunların makamlarından detaylı bir şekilde bahsetmektedir. Bazı yerlerde kendisinin yaptığı bestelerden bahsetmektedir. Fakat maalesef elimize hiçbir eseri ulaşmamıştır. Şeyh Osman Fazlı Efendi'ye, bulunduğu meclislerde Hüdâyî'nin ilâhilerini makamına uygun olarak okuduğunu, bazı eserlerinde mûsiki makamlarını zikrettiğini ve bu makamlarda besteleri olduğunu, çeşitli ilâhi ve güftelerinin sonradan bestelendiğini biliyoruz.⁷

İsmail Hakkı, kendi şiirlerinden bir kısmını ve Hüdâyî'nin bâzı ilâhilerini bestelemiştir. Hüseyin Vasâf'a göre İsmail Hakkı'nın okunan ilâhileri içinde kendi bestelerinin de var olması muhtemeldir. Bestelenen bazı şiirlerinin dergâhlarda okunduğunu Mehmed Şemseddin Efendi'den öğreniyoruz.

İsmail Hakkı'nın bazı ilâhiler bestelediğini söyleyen S. Nüzhet Ergun ise onun Akbaba İmamı Mehmed, Bursalı Sadık, Kalburcuzâde Zâkir Hacı Mehmed, Abdurrahman Nesib, Bursalı Duhânî Şerif, Katırcuzâde, Kerhüdâ-yı Attâr, Hâdi, Hacı Fâik Bey, Hoca Zekâi Dede, Beylikçizâde Ali Aşkî Bey, Zekâizâde Ahmed Irsoy gibi mûsikişinaslar tarafından bestelenen çeşitli ilâhi ve güftelerine de yer verir.⁸

İsmail Hakkı Bursevî, Bursa İnebey Yazma Eserler Kütüphanesi'nde bulunan, Genel numara 87 kayıtlı “*Mecmatü'l-Fevâid ve'l-Vâridat*” adlı eserinde, varak 1b ve 2a'da kırk mûsiki makamı ile ilgili bir fasıl kaleme almıştır. Söz konusu makamlar ve buldukları varak numaraları ile ilgili fihrist ise eserin baş kısmında yer almaktadır.

“*Ferahu'r-Rûb*” adlı eserin birinci cildinde mûsiki aletlerinden bahseden İsmail Hakkı Bursevî,⁹ eserin ikinci cildinin 113. sayfasında nağme ve mûsiki, aşk ve mûsiki konularını ele almış,¹⁰ sayfa 420 ile 421'de teganni, devir ve semâ, mûsiki aletleri, Abdurrahman el-İmâdî'nin mûsiki aletlerini dinlemek hakkındaki fetvası, zikir ve nağme konuları hakkında İbnü'l- Arabî'den nakil; sayfa 438'de musiki, semâ, mûsiki aletleri ve Celvetiyye'nin mûsikiye bakışı; sayfa 448'de semâ ve raks ve deverân; sayfa 529'da da Mevlânâ, darb-ı mizmâr, semâ, deverân, mûsiki aletleri gibi konuları ele almıştır.

“*Tamâmü'l-Feyz fî Bâbi'r-Ricâl*”: *At pazarı Kutup Osman Efendi Menâkıbı*¹¹ adlı eserde, sayfa 351-352'de isim, şekil ve ses güzelliği hakkında; sayfa 354'de semâ hakkında ve sayfa 360'ta Şeyh-i Ekber: zikir ve nağme hakkında yazmıştır.

Bursa İnebey Yazma Eserler Kütüphanesi, Genel, numara 86 olan “*Vâridat-ı Hakkıyye*” adlı eserde, 152b - 153a varakta deverân, celvetiyye ve deverân, kıyâmî yani ayakta ve kuğî yani oturarak yapılan zikir, zikirde nasıl hareket edileceği hakkında ve semâ hakkında Osman Fazlı Efendi'den nakil olarak yazmıştır.

Matbaa-i Âmire, İstanbul 1287, “*Rûhu'l-Mesnevî*” adlı eserin 1. cildi sayfa 12'de semâ ve semâ'nın kime

⁶ Daha fazla bilgi için bk., Ali Namılı, *İsmail Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, 33-112.

⁷ Namılı, *İsmail Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, 39.

⁸ Namılı, *İsmail Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, 164.

⁹ İsmail Hakkı Bursevî, *Ferahu'r-Rûb* (İstanbul: Muharrem Efendi Matbaası, 1294), 1/150.

¹⁰ Bursevî, *Ferahu'r-Rûb*, 2/113.

¹¹ İsmail Hakkı Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz fî Bâbi'r-Ricâl*, çev. Ramazan Muslu-Ali Namılı (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2020).

helâl olduğu kime olmadığı konularını; sayfa 40'da tegannî konusunu; sayfa 41'de ilm-i mûsiki Fisago-res hakîmin ihtirâdır konusunda; ve sayfa 42'de teganni konusunu yazmıştır.

İstanbul: Matbaatü'l-Kürsiyyi'l-Hilâfeti'l-Hâkâniyye, 1256, "*Kitâbü'l-Hitâb*" adlı eserde sayfa 170'de zikir meclisleri, vecd, tevâcüd, vecd-semâ ve İbnü'l-Arabî'den nakil olarak vecd ve semâ ile ilgili bilgiler yazmıştır.

Bursa İnebey Yazma Eserler Kütüphanesi, Genel, numara 41 olan "*Mecmûa-İ Hakkî*" adlı eserde, varak 67b'de mûsiki aletleri hakkında, zikirde nağme yapma, semâ (Îzâhu'd-delâlât fî semâ'i'l-âlât adlı eserden derleme) hakkında yazmıştır.

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, numara TY 2153 olan "*Nakdü'l-Hâl*" adlı eserde varak 32b'de yüz isim ve ses güzelliği hakkında, varak 33a'da Osman Fazlı Efendi'den nakil olarak semâ hakkında yazmıştır.

Süleymâniye Kütüphanesi, Mihrişah, numara 164 olan "*Tuhfe-i Hasakiyye*" adlı eserde varak 321a-322a'da semâ ve Cüneyd'in sözü olarak semâ ve vecd hakkında; varak 322b'de devr ve vecd ve Cüneyd-i Bağdâdi ve tevâcüd hakkında; varak 323a'da semâ ve devr hakkında; varak 323b'de Celvetiyye'de devr ve zikir hakkında yazmıştır.

Âtîf Efendi Kütüphanesi, numara 1506 olan "*Müzili'l-Abzân*" adlı eserde varak 23b'de teganni hakkında; varak 24a'da teganni ve cehr konularında, zikr-i cehrî konusunda yazmıştır; varak 27a'da Kur'an ve teganni konusunda, teganni ve makâm-ı bakâ / fenâ konularında; varak 27b'de cehr ve teganni konularında, varak 76b'de teganni, şiir ve kaside dinlemek konularında yazmıştır.

İstanbul: Süleyman Efendi Matbaası, 1293 künyeli olan "*Tuhfe-i Haliliyye*" adlı eserde sayfa 47-48'de Kur'an'ı lahn ve teganni ile okumak, Birgivi'nin Risâlesi ve tegannî ile okumak konularında yazmıştır.

İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019 künyeli olan "*Kitâbü'n-Netice*" adlı eserde sayfa 307'de semâ konusunda yazmıştır.

Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2025 künyeli olan "*Sübbatü's-Sâlikin*" adlı eserde sayfa 926'da Makamât-ı Mûsikiyye ile Tegannî konusunda *Tuhfe-i Hasakiyye* adlı eserden naklen yazmıştır.

İsmail Hakkı Bursevî'nin Mûsiki ile İlişkisi

İsmail Hakkı Bursevî, zâhirî ilimlerle birlikte bâtinî ilimlerde derinleşme sürecini güzel sanatlarla süslemiştir. Mûsiki ilmine de vakıf olduğu farklı kaynaklarda belirtilmekle birlikte münhasıran mûsikiye yönelik bir eseri mevcut değildir. Mûsikiye yönelik aldığı eğitim ve çalışmalarına dair detaylı bilgi karışımıza çıkmamıştır. Bununla birlikte İsmail Hakkı Bursevî, yaşadığı zamandaki mûsikiye düşman olan taassup ehli ilim adamlarına karşı, mûsikiyi savunmak adına mücadele etmiştir. Teganniden hareketle meşk ve mûsikinin caiziyeti hakkında onun dilinden şöyle nakledilir, "Ya Kur'an'la teganni caiz olacak sair ezkar ile teganni eylenek niçin caiz olmaya ve ehli teganni meclisine varmak mutlak münker ola. İnkâr senin sıfatındır ki onun sebebiyle maruf sana münker ola. İnkâr senin sıfatındır ki onun sebebiyle maruf sana münker ve müstahsen olan müstakbeh gelir." Ayrıca Hüseyin Vassâf, Bursevî biyografisinde onun, Aziz Mahmûd Hüdâyi'nin birçok eserini bestelediğini zikretmiş ve mûsikiye yönelik yaklaşımı hakkında Bursevî'nin dilinden şöyle nakletmiştir, "Zamanımız mûsikişinâsânı gibi bi-perde değilim."¹²

Bulgular

İsmail Hakkı Bursevî'nin kendisine ait bestelere ulaşılammıştır. Ahmet Hakkı Turabi, "*Sürgün Bir Şeyhe Armağan: At pazarı Kutub Osman*" adlı kitaptaki makalesinde Bursevî'ye ait 78 şiirin bestesine ulaşılabilindiğini belirtmiş ve bu eserlerin listesini vermiştir.

¹² Serdar Korkmaz, İsmail Hakkı Bursevî'nin Bestelenmiş Eserleri (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 10.

Serdar Korkmaz Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde hazırladığı yüksek lisans tezinde, Bursevî'ye ait 101 şiirin bestesine ulaşılabildiğini ifade etmiş; söz konusu eserleri tablolar halinde ve gerek çeşitli değişkenler çerçevesinde yorumlamıştır.

Bu çalışma için yapılan araştırmalar çerçevesinde, yeni tespit edilen bestelerle birlikte toplam beste sayısının 104'e çıktığı görülmüştür. Bu ilaveleri de içeren liste aşağıda yer almaktadır:¹³

- 1- Bihamdillah ki geldi mâh-ı Şa'bân / Mustafa Hakan Alvan / Acem / Düyek / İlâhi
- 2- Bihamdillah safâ buldu gönüller / Mustafa Hakan Alvan / Acemaşîran / Düyek / İlâhi
- 3- Bihamdillah safâ buldu gönüller / Mehmet Emin Ay / Acemaşîran / Düyek / İlâhi
- 4- Sâye saldı ehli îmân üstüne / Mehmet Emin Ay / Acemaşîran / Düyek / İlâhi
- 5- Hak isteyen âşıklar / Rıza Tekin Uğurel / Acemaşîran- Hicaz / Düyek / İlâhi
- 6- Sâye saldı ehli îmân üstüne / Muhammet Zinnur Kanık / Acemaşîran / Rast Aksağı / İlâhi
- 7- Sâye saldı ehli îmân üstüne / Cumhur Enes Ergür / Acemaşîran / Düyek / İlâhi
- 8- Menba-ı ilmi Hüdâ'sın yâ Muhammed Mustafâ / Selâhaddin Demirtaş / Acemkürdü / Düyek / İlâhi
- 9- Menba-ı ilmi Hüdâ'sın yâ Muhammed Mustafâ / Rıfat Bey / Acemkürdü / Düyek / Tevşih
- 10- Yâ ilâhi kâsırım şüküründe ben / Ayhan Altıkuşlar / Aşkefza / Sofyan / İlâhi
- 11- Yâ ilâhi kâsırım şüküründe ben / Hüseyin Saadeddin Arel / Aşkefza / Durak Evferi / Durak
- 12- Bâde-i lebinden nûş eden âşık / Mustafa Hakan Alvan / Beyâti / Sofyan / İlâhi
- 13- Canımın cânânı sensin yâ Muhammed Mustafâ / Rıza Tekin Uğurel / Beyâti / Düyek / İlâhi
- 14- Dön ey dil mâsivâdan vakti geldi / Mehmet Nuri Uygun / Beyâti / Düyek / İlâhi
- 15- Şol gönüller kim bugün yâr ile halvet buldular / Mehmet Nuri Uygun / Beyâti / Müsemmen / İlâhi
- 16- Soydum kabâyı aşkın elinden / Selahattin Eyyubi Işıksal / Beyâtiaraban / Sofyan / İlâhi
- 17- Habibi yâ habibi erteci minke inâyâtin / Mehmet Kemiksiz / Büselik / Curcuna / Şuğul
- 18- Hasretim âyâ göremem seni Kâbe-i âlâ / Mustafa Hakan Alvan / Dügâh / Düyek / İlâhi
- 19- Seherlerde eser bâd-ı tecelli / Bilinmiyor / Dügâh / Durak / Evferi / İlâhi
- 20- Sâye saldı ehli îmân üstüne / Zeki Altun / Eviç / Aksak / İlâhi
- 21- Sâye saldı ehli îmân üstüne / Mehmet Öncel / Eviç / Sofyan / İlâhi
- 22- Düştü cânâ âkîbet sevdâyı aşk / Mehmet Efendi (Zâkiri) / Hicaz / Durak Evferi / Durak
- 23- Soydum kabâyı aşkın elinden / Halil Çay / Hicaz / Sofyan / İlâhi

¹³ 6. ve 7. sıralardaki birisi Muhammet Zinnur Kanık'a diğeri de Cumhur Enes Ergür'e ait olan aynı şiire yani "*Sâye saldı ehli îmân üstüne*" iki acemaşîran beste ile 89. sıradaki Sadık Efendi (şeyh)'ye ait olan sabâzemzeme makamındaki "*Melekler bâzır olmuştur niçin tevhide gelmezsin*" diye başlayan şiire yapılmış besteler, listeye bu çalışma vesilesiyle yeni ilave edilen besteler olmuştur.

- 24- Âlemi aşkın bana hoştur gamı / Mehmet Emin Ay / Hicaz / Düyek / İlähi
- 25- Gülistân-ı dil-ü canda açıldı / Mehmet Emin Ay / Hicaz / Düyek / İlähi
- 26- Vâdi-i firkâtde kaldı cân-u dil / Mehmet Emin Ay / Hicaz / Sofyan / İlähi
- 27- Ey sûfi yeter reng-i hayâlâta boyandın / Mehmet Kemiksiz / Hicaz / Sofyan / İlähi
- 28- İçenler bezm-i aşk-ın cur'asın şahbâyı neylerler / Mehmet Kemiksiz / Hicazbüselik / Yürük Semâi / İlähi
- 29- Âlemleri nûr eyledi didâr-ı Muhammed / Halil Çay / Hicazkâr / Sofyan / İlähi
- 30- Katreye kılmam nazar ummânı gözlerim / Mehmet Kemiksiz / Hisar / Düyek / İlähi
- 31- Bunca günâha bunca vebâle / Mustafa Hakan Alvan / Hüseyinî / Sofyan / İlähi
- 32- Düştü cânâ âkîbet sevdâyı aşk / Bilinmiyor / Hüseyinî / Devr-i Hindî / İlähi
- 33- Düştü cânâ âkîbet sevdâyı aşk / Mehmet Efendi (Zâkirî) / Hüseyinî / Düyek / İlähi
- 34- Gel terkeyle cihânı / Bilinmiyor / Hüseyinî / Düyek / İlähi
- 35- Mevlâm senin aşkın yeter / Hayati Günyeli / Hüseyinî / Sofyan / İlähi
- 36- Yanıp derd-ü elemlemlerle ağlama gönül / Bilinmiyor / Hüseyinî / Sofyan / İlähi
- 37- Yüzünden okunur seb'al mesânî yâ Rasulallah / Bilinmiyor / Hüseyinî / Durak Evferi / Nât
- 38- Mustafâdır cümle halka rehnümâ / Mehmet Öncel / Hüseyinî / Devri Hindî / İlähi
- 39- Görünmez dideme dünya vü ukbâ / Mehmet Emin Ay / Hüseyinî / Sofyan / İlähi
- 40- Mevlâm senin aşkın yeter / Mehmet Emin Ay / Hüseyinî / Sofyan / İlähi
- 41- Mustafâdır cümle halka rehnümâ / Mehmet Kemiksiz / Hüseyinî / Sofyan / İlähi
- 42- Şerâb-ı aşk ile mestâneyim ben / Mehmet Kemiksiz / Hüseyinî / Sofyan / İlähi
- 43- Sana îman getirdim cânu dilden / Mehmet Kemiksiz / Hüseyinî / Sofyan / İlähi
- 44- Gönül kanûnî aşkında yanar / Mehmet Kemiksiz / Hüseyinî / Sofyan / İlähi
- 45- Gelen gelsin bugün meydânı aşka / İlker Cansevdi / Hüseyinî / Sofyan / İlähi
- 46- Bir leylinin mecnunuyam / Anonim / Hüseyinî / Sofyan / İlähi
- 47- Canımın cânânı sensin yâ Muhammed Mustafâ / Mehmet Kemiksiz / Hüzzam / Düyek / Tevşih
- 48- Ey mübârek ay hoş geldin / Mehmet Kemiksiz / Hüzzam / Düyek / Muharremiyye
- 49- Kad tecellel hakku min mir'âti ashâbi's-safâ / Mehmet Kemiksiz / Hüzzam / Sofyan / Şuğul
- 50- Ey cihân-ârâ hâlim nic'olur / Bilinmiyor / Hüzzam / Düyek / İlähi
- 51- Gel âlem-i manaya mirâc ede gör mirâc / Hakan Alvan / Hüzzam / Sofyan / İlähi
- 52- Menba-ı ilmi Hüdâ'sın yâ Muhammed Mustafâ / Hacı Faik Bey / Hüzzam / Evsat / Tevşih

- 53- Sabredelim cefâlara bu günler de gelir geçer / Halil Çay / Hüzzam / Düyek / İlähi
- 54- Yâ Rasulallah cemâlin hoş gülistandır bana / Bilinmiyor / Irak / Devri Hindî / Tevşih
- 55- Sâye saldı ehli imân üstüne / Mehmet Kemiksiz / Isfahan / Düyek / İlähi
- 56- Bir gevheri aşk bulagör / Hakan Alvan / Isfahan / Sofyan / İlähi
- 57- Düştü cânâ âkîbet sevdâyı aşk / Hüseyin Saadeddin Arel / Kürdî / Durak Evferi / Durak
- 58- Riyâz-ı vahdete tut dâima rû / Mehmet Emin Ay / Kürdî / Sofyan / İlähi
- 59- Hakka düştü yönüm benim / Halil Çay / Kürdî / Sofyan / İlähi
- 60- Perişan eyledim dilden gâm-ı dehri ferâğım var / Hüseyin Saadeddin Arel / Lâlegül / Durak Evferi / Durak
- 61- Doğdu nûrun âleme verdi ziyâ / Bilinmiyor / Mâhur / Devri Revân / İlähi
- 62- Sâye saldı ehli imân üstüne / Abidin Gerçeker / Mâhur / Yürük Semâi / İlähi
- 63- Gül gibi dilşâd olun ey aşıkân / Yusuf Yılmaz / Mâhur / Düyek / İlähi
- 64- Râh-ı hak'da hâk olur dervişler / Rıza Tekin Uğurel / Muhayyer / Sofyan / İlähi
- 65- Su Gibi Alçağa Ak / Mehmet Kemiksiz / Muhayyer / Sofyan / İlähi
- 66- Şarâb-ı vaslı nûş et yâr elinden / Mehmet Emin Ay / Muhayyer / Sofyan / İlähi
- 67- Tecellî eyleyip envârı Hallâk / Mehmet Kemiksiz / Muhayyer / Sofyan / İlähi
- 68- Bir tecellî eylese âşıklara envâr-ı hâk / Mehmet Kemiksiz / Neveser / Düyek / İlähi
- 69- Hüdâ'dan gelmişiz cânâ / Rıza Tekin Uğurel / Nihavend / Nim Sofyan / İlähi
- 70- Gel ey dil okı esmâyı müsemâdan haber söyle / Mehmet Kemiksiz / Nihavend / Raks Aksağı / Nefes
- 71- Bahri aşkda bi kararım / Rıza Efendi (şeyh) / Nihavend / Evsat / Tevşih
- 72- İnne ehle'l 'ışkı kad sârü bi-nûri'l Kibriya / Mehmet Kemiksiz / Nikriz / Düyek / Şuğul
- 73- Hüdâ'dan gelmişiz cânâ / Mehmet Emin Ay / Nikriz / Düyek / İlähi
- 74- Tutuşdu aşkın ateşi / Mehmet Emin Ay / Nikriz / Sofyan / İlähi
- 75- Gelen gelsin bugün meydânı aşka / İlker Cansevdi / Nikriz / Sofyan / İlähi
- 76- Gül gibi dilşâd olun ey aşıkân / Hakan Alvan / Rast / Düyek / İlähi
- 77- Solmadan bağın geçmeden çağın / Cüneyd Kosal / Rast / Sofyan / İlähi
- 78- Bunca günâha bunca vebâle tübtü ilallah / Mehmet Emin Ay / Rast / Sofyan / İlähi
- 79- Hak isteyen âşıklar / Mehmet Emin Ay / Rast / Sofyan / İlähi
- 80- Yâ Rab tene can canlara cânân yine sensin / Rıza Tekin Uğurel / Rast / Serbest / Münâcât
- 81- Yâ Habiballah meded eyle / Rıfat Bey / Rast-ı Cedîd / Evsat / Tevşih

- 82- Gülşen-i aşka düşen bülbülü ağlar gördüm / Hüseyin Saadeddin Arel / Ruhnüvâz / Durak Evferi / Durak
- 83- Her nefesde bir tecellî-i hüda ister gönül / Bilinmiyor / Sabâ / Durak Evferi / Durak
- 84- Sâye saldı ehli îmân üstüne / Dursun Çakmak / Sabâ / Düyek / İlâhi
- 85- Ya ilâhi kâsırım şüküründe ben / Dursun Çakmak / Sabâ / Düyek / İlâhi
- 86- Yanıp derd-ü elemelerle ağlama gönül / Bilinmiyor / Sabâ / Sofyan / İlâhi
- 87- Canımın cânânı sensin yâ Muhammed Mustafâ / Mehmet Emin Ay / Sabâ / Düyek / Tevşih
- 88- Ben celvetiyem celvetî / Mehmet Emin Ay / Sabâ / Sofyan / İlâhi
- 89- Melekler hazır olmuştur niçin tevhide gelmezsin / Sadık Efendi (şeyh) / Sabâzemzeme / Nim-Evsat / İlâhi
- 90- Perişan eyledim dilden gâm-ı dehri ferâğım var / Hüseyin Saadeddin Arel / Sabâzemzeme / Durak Evferi / Durak
- 91- Ser-â-ser bu cihânın cânı sensin yâ rasulallah / Mehmet Kemiksiz / Segâh / Evsat / Tevşih
- 92- Ser-â-ser bu cihanın canı sensin ya rasulallah / Mehmet Emin Ay / Segâh / Curcuna / İlâhi
- 93- Gel rasûlün âl ü ashâbına toprak et yüzün / Mehmet Emin Ay / Segâh / Düyek / İlâhi
- 94- Bihamdillah ki geldi mâh-ı şa'bân / Mehmet Kemiksiz / Sultanîyegâh / Raks Aksağı / İlâhi
- 95- Ey cihân-ârâ hâlim nic'olur / Abdurrahman Nesib Dede / Sûzinâk / Sofyan / İlâhi
- 96- Gülistânü dîlü canda açıldı / Yusuf Yılmaz / Sûzinâk / Curcuna / İlâhi
- 97- Yâ Habîballah meded eyle / Rifat Bey / Sûzinâk / Evsat / Tevşih
- 98- Rahmeyle bize her dem / Halil Çay / Şehnaz / Sofyan / İlâhi
- 99- Devlet-i dâreyne bakma vuslat-ı rahmân'a bak / Mehmet Kemiksiz / Şehnazbüselik / Düyek / İlâhi
- 100- Hayli demdür şîşe-i çeşmi cihân pür nem durur / Mehmet Kemiksiz / Şivenümâ / Düyek / Münâcât
- 101- Yâd eyle hudâ ismin mezkûr olan mezkûr / Mehmet Kemiksiz / Uşşak / Sofyan / İlâhi
- 102- Seherlerde eser bâd-ı tecellî / Dursun Çakmak / Uşşak / Sofyan / İlâhi
- 103- Yazılır halkın berâtı / Mehmet Kemiksiz / Uşşak / Sofyan / İlâhi
- 104- Ben Celvetiyem celvetî / Rıza Tekin Uğurel / Uşşak / Sofyan / İlâhi

Sonuç

İsmail Hakkı Bursevî, hayatı boyunca Celvetiyye tarikatı mensubu bir din adamı olarak farklı şehirlerde, nihayetinde ise Bursa'da hizmet etmiş; hacim ve muhteva bakımından son derece geniş bir eser külliyatı bırakmış büyük bir dahi âlimdir. Dehası onun sadece tahsil ettiği ilimlerde eser yazmakla yetinmeyip; tefsir, tasavvuf, fıkıh, hadis, dil gibi çeşitli alanlarda da üstün eserler bırakmasına imkân vermiştir. Bugün Bulgaristan sınırları içinde Burgaz'a bağlı bir kasaba olan memleketi Aydos ile irtibatını vefatına kadar sürdürmüştür. Akrabalarını gözetmiş, kardeşlerinden eserlerinde de bahsetmiştir. Babası vesilesiyle daha üç yaşındayken tanıştığı Celvetiyye Şeyhi Osman Fazlı Efendi'ye, önce onun halifelerinden dersler alarak sonra da genç yaşlarında bizzat Osman Fazlı Efendi'nin kendisinden aldığı derslerle intisap etmiştir. Müsiki ile ilgili hâtıratının bazıları bizzat Osman Fazlı Efendi ile ilgilidir. Bu hâtıralardan anlaşılan şudur: Bizzat İsmail Hakkı Bursevî kendisi müsiki ile ilgilenmiş, Celvetiyye'nin en büyük şeyhlerinden olan Azîz Mahmûd Hüdâyî Hazretleri'nin şiirlerinden yaptığı besteleri hocasına/şeyhine seslendirmiştir. Hüseyin Vassâf, "Sefîne-i Evliyâ" adlı eserinde İsmail Hakkı Bursevî'nin şeyhine okuduğu Azîz Mahmûd Hüdâyî şiirlerini bestelediği gibi kendi divanından da şiirler bestelemiştir. Maalesef günümüze hiçbir beste ulaşmamıştır.

Celvetiyye tarikatı, cehrî zikir yapan ve bu zikirleri müsiki eşliğinde gerçekleştiren bir tarikattır. Fakat zikirlerinin havası diğer başka tarikatlardaki gibi coşkulu ve hararetili olmadığından müsikileri de ağır başlı, aheste veya ağdalı eserlerden oluşmuştur. Bu eserlerin belki bir gün ortaya çıkması umulur.

İsmail Hakkı Bursevî'nin kendi besteleri günümüze ulaşmamış olsa da, onu seven, onun şiirlerini okuyan ve eserlerinden istifade eden bestekârlar, sonraki yüzyıllarda ve dahi günümüzde bu şiirler üzerine besteler yapmıştır. Farklı zamanlarda yapılan çalışmalar, bu bestelerin sayısında artış olduğunu göstermektedir. Bu çalışma esnasında da ulaşılan üç yeni beste ile söz konusu sayıya ilave yapılmıştır.

Anlaşılmaktadır ki, ileride yapılacak yeni çalışmalarla, hâlihazırda 104 olarak belirlenen bestelenmiş şiir sayısının artması muhtemeldir. Bu beklenen artış, mutluluk verecek bir gelişme olacaktır.

Bizzat İsmail Hakkı Bursevî'nin müsikisine dair kendisinin anlattığı hâtıralar dışında bir kaynak olmadığından, onun müsiki seviyesindeki ileriliği, sadece kitaplarından anlaşılmaktadır. Yapılan besteletin ekserisi kaliteli besteler olarak addedilebilir. Sayıca değişik makamların kullanıldığı da ortaya çıkmaktadır. Otuz yedi değişik makamda beste yapılmıştır. En çok besteyi, Mehmet Kemiksiz ve Mehmet Emin Ay yapmıştır. Bu durum, İsmail Hakkı Bursevî şiirlerinin ne kadar talep edildiğinin bir göstergesi olarak kabul edilmelidir.

İsmail Hakkı Bursevî'nin eserlerine dair araştırmaların ve şiirlerinden yeni bestelerin yapılmasına devam edilmesiyle, bir gün bu kayıp bestelere de ulaşılması ümit edilmektedir.

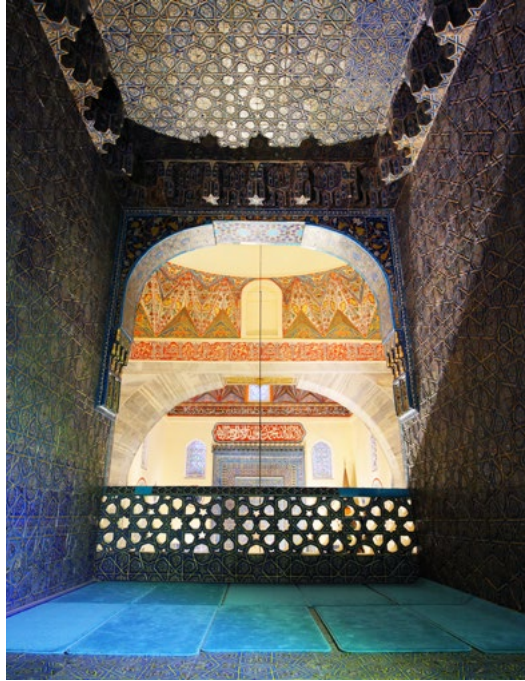
İSMAİL HAKKI BURSEVÎ'NİN İNANÇ ANLAYIŞI

Cağfer KARADAŞ*

On sekizinci yüzyıl Osmanlı ve İslâm dünyasının büyük âlim ve sûfilerinden İsmail Hakkı Bursevî, bugün Bulgaristan sınırları dâhilinde kalan Aydos'da 1063/1653'de dünyaya gelmiş, 1137/1725 yılında Bursa'da vefat etmiştir. İlim tahsili esnasında en çok Celvetiyye tarikatı şeyhi Osman Fazlı'dan etkilenmiş, ondan aldığı irşad görevini yarım asırlık bir zaman süresince Rumeli'den Bursa'ya ihmal etmeksizin yerine getirmiştir. Yazdığı yüzden fazla eserle çağının en velud müellifleri arasında yer alan Bursevî, bu eserlerinde akaid konularına geniş ölçüde yer vermiştir. Bu çalışmada onun çeşitli eserlerinde ortaya koyduğu inanç anlayışı derli toplu bir tarzda sunulacak ve değerlendirilecektir.

İnancın Bilgi Altyapısı

Bursevî, bilgi için iki kaynak gösterir: Zâhir ve bâtın. Zâhir bilgisinin akıl ve duyular, bâtın bilgisinin ise vahiy ve ilham yoluyla elde edileceği görüşündedir. Takipçisi olmakla övündüğü İbn Arabî gibi vahiy ve ilhamı özdeşleştirme eğilimi içerisinde. Şeriat bilgisinin ne akıl ne de ilham ile kesinlikle değiştirilemeyeceğinin, akıl ile naklin çatışması durumunda, naklin akla tercih edilmesi gerektiğinin ve aklın müdahil olması ile verilen hükümlerin inkarının nassın inkârı olarak görülemeyeceğinin altını çizer. Sûfilerin genelinde olduğu gibi, o da akla güvenmez ve aklın hatadan arınmış olmadığını, buna karşılık kalbin ve kalb sahibinin yani bâtın bilgisine sahip olan kimsenin hata etmeyeceğini ileri sürmekle birlikte

* Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, ckaradas@uludag.edu.tr, ORCID: 0000-00024991-1329

Allah'tan direkt gelen ilhamın “mekr=aldatma” olabileceğini de itiraf eder ve tam olarak güvenilecek bilginin “peygamberin getirdiği şeriat” olduğunun altını çizer. Ona göre bir peygamber ümmetine “mekr” ile gönderilmez. İlhamî bilginin güvenilirliği ise ancak şeriat mühengine vurulduktan sonra anlaşılabilir. Bu da ilhama, akıl ile vahiy arasında ancak vahye daha yakın bir güvenilirlik özelliği verdiğini gösterir ki, onun bu görüşü ünlü sûfi İmam-ı Rabbânî'nin “Keşif sahibi müctehid gibi hata etme olasılığı bulunan kimsedir” görüşüne paralel düşer.¹

İnancın Temeli İman

Bursevî, iman kelimesinin “korumak” anlamını öne çıkarır ve bundan türetilen “mü'min” kelimesinin hem Allah hem de kul için kullanılabilceğini; Allah için kullanıldığında “kulunu azabından koruyan”, kul için kullanıldığında ise “kendisini ilahî azabdan koruyan” şeklinde anlar. İmanı dil ile ikrar, kalb ile tasdik olarak tarif etmek suretiyle Bursevî Hanefilerin yanında yer almakla birlikte, tasdikın asıl olduğunu söylemesi ve inançsız ameli ruhsuz cesede benzetmek suretiyle inancı amellerin ruhu kabul etmesi onu Sünni kelâm çizgisine yaklaştırır. Ona göre inananlar iki kısımdır: Zâhir ehli ve bâtın ehli. Zâhir ehlini avam ve âlimler, bâtın ehlini ise havas ve hakikat ehli temsil eder. Avam, zâhir ehlinin, havas da bâtın ehlinin mukallitleridir, bunların kendi başlarına karar vermesi mümkün değildir. Dolayısıyla imani ve amelî konularda avamın zâhir âlimlere, havasın ise hakikat ehli diye isimlendirdiği bâtın âlimlere uymaları zorunludur. Bununla birlikte bâtın ehli, zâhir ehlinin yükümlü olduğu dinin zâhiriyle aynen yükümlüdür, çünkü bir müminin şeriat, tarikat, marifet ve hakikat üzere olması gerekir. Zâhir bâtın ayırımındaki kriteri ise akıl ve zevktir yani akılla karar verener zâhir, zevk ile karar verener bâtın ehlidir. Bunun neticesi olarak akli delille inanan kimse şüpheden kurtulamaz, buna karşılık kalple olan iman şüpheden uzak ve sahibini tahkik derecesine ulaştırır. Ancak o, akıldan tamamen vazgeçmez, zira her ne kadar iman nuru dediği kalple zât ve ona nisbet olunan sıfatlar bilinirse de akıl olmaksızın zât hakkında caiz, vacib ve muhal gibi hükümler verilemez. İmanda istisnayı kabul etmeme noktasında Matürîdilerle paralel düşünürken, “Azabımızı gördükleri zaman inancın kabul etmemek suretiyle takipçisi İbn Arabî'ye aykırı düşer. “Kul zina ettiğinde iman ondan çıkar, terk ettiği zaman tekrar döner”² hadisine dayanarak buradaki imanın kuldan çıkmasını o, Muhammedî nurun kişiden uzaklaşması şeklinde tevîl eder.⁴

Allah'ın Varlığı ve Birliği

İbn Arabî'de olduğu gibi Bursevî varlığı vacib ve mümkün şeklinde ikiye ayırır. Aslında bu, şekli bir ayırımıdır, gerçekte varlık tektir, o da zorunlu varlık olan Allah'ın varlığıdır. Mümkün, Allah'ın tecellisi ile varlık bulmuştur. Ona göre mümkünin iki durumu vardır: Subût ve vucud. “Subût”u mümkünin ilahî ilimdeki akli varlığı şeklinde tarif eder ki, bu İbn Arabî'nin “ayan-ı sabite”si, Mutezilenin “ma'dum”u, felsefecilerin harici âleme intikal etmemiş “mümkün”i karşılığındadır. “Vücûd” ise mümkünin subût halinden harici âleme Allah'ın varlık bahşetmesi ile intikali yani varlık ilbesine bürünmesidir. Bu durumda mümkünin varlığı, zâtına zaid, Allah'ın varlığı ise zatının ayınıdır.

Bursevî'nin içinde bulunduğu sûfi düşünce varlığın birliği tezini savunur. “Allah tek bir ilahdır”⁵ ayeti gereği Allah birdir, aksi de düşünülemez, zira varlık birdir, başka bir varlığa yer yoktur. Âlemde çokluk gibi görünenler, o bir varlığın tecellilerinden ibarettir. Bir başka ifade ile varlık birdir, çok olan mertebelere. Bu mertebelerin tesmiyesi olan isimlerin çokluğu müsemmanın çokluğunu gerektirmez. O'na başka isim vermek mümkün değildir, verildiği takdirde karışıklık doğar. Zira O, murekkep olmayan zihinsel alanda yeri belirlenemeyen mutlaklıktır. Bursevî her türlü kayıttan uzak bu mutlaklığa

¹ İmam Rabbânî, *el-Mektûbât* (Mekke 1317'den İstanbul), 1/346; İsmail Hakkı Bursevî, *Kitabü'l-Hitâb* (İstanbul, 1256), 12, 15, 43, 61; Bursevî, *Kitabü'n-Necât* (İstanbul, 1290), 17, 37, 41, 49; İsmail Hakkı Bursevî, *Kenz-i Mahfî* (İstanbul: Sahaf Rıza), 30, 68; İsmail Hakkı Bursevî, *Kitabü'n-Netice*, nşr. Ali Namlı-İmdat Yavaş (İstanbul: İnsan Yayınları, 1997), 2/382; Çağfer Karadaş, *Mubyiddin İbn Arabî'nin İtikadî Görüşleri* (Bursa: Emin Yayınları, 2018), 63-64.

² el-Mü'min 40/85.

³ (Ebu Davud, “Sünne”, 15); (Tirmizî, “İman”, 11).

⁴ İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Beyân* (İstanbul, 1330), 1/16, 31; Bursevî, *Kitabü'l-Hitâb*, 11, 61-70; Ali el-Karî, *Ferru'l-Avn min Müddat İmanı Firavn, Mecmuatü'l-Resâil fî Vahdeti'l-Vücûd* (İstanbul, 1294).

⁵ Nisa 4/171.

“ahadiyet” mertebesi demekte ve bu mertebeye “Allah her şeyden müstağnidir”⁶ ayetini delil olarak kullanmaktadır. Allah ancak “vahidiyet” mertebesinde kendisini açar, isim alır ve mümkünlerle ilişki kurar.⁷

Allah’ın Bilinmesi

Allah’ın bilinmesi; kendisini açması, tenezzülü yoluyla zuhuru, kulları tarafından öğrenilmesi, *kenzin* sırrını ele vermesi anlamına gelir. “Ben gizli bir hazine idim, bilinmek istedim ve halkı yarattım.”⁸ İlah-me’luh ve hak-halk ilişkisinin kurulduğu bu mertebeye ulûhiyet mertebesidir ve burada hakkın ismi *vâhiddir*. Kul ancak bu mertebeyi bilebilir, bunun ötesine ne keşifle ne de nazarla geçmesi imkân dâhilinde değildir. Bir başka deyişle ister nebi ister veli olsun hiçbir kul, Allah’ın zâtını tam anlamıyla idrak edemez.

Kulun Rabbini tanıması üç mertebeye gerçekleşir:

1. Tevhîd: Afak ve enfüsü birleştirip, her ikisindeki mazharlardan hareketle Hakkı bilmek.
2. Tecrid-i Tevhîd: Afakı göz ardı edip enfüsten hareketle Hakkı bilmek.
3. Tefrîd: Hem afakı hem enfüsü göz ardı edip Hakkı bilmek. Bu son mertebeyi Bursevî *sırr* olarak isimlendirir. Bu mertebeye Kur’an’ın tilaveti ve hakikatiyle meşgul olanların ulaşabileceği bir derecedir.

Öte yandan insan bir şeyi tanıyabilmesi veya tanıdığını iddia edebilmesi için onu öncelikle isimlendirmesi yani zihnindeki malumatı sembolere dökmesi gerekir. Allah kendi yarattığı insanın bu özelliğini bildiği için tenezzül ediyor, Matürîdî’nin ifadesiyle kendisini insanın zihnine yaklaştırıyor, yani isimler ediniyor. İnsan böylelikle kendisinin kul olduğunu ve bir ilahının bulunduğu farkına varıyor. Buna Bursevî, İbn Arabî gibi ilah-me’luh ilişkisinin kurulması bir diğer ifadeyle Allah’ın tenezzülü (kulun zihnine yaklaşması) kulun ürücü (mertebesinin yükselmesi) ile ilahın kullarıyla buluşmasının bahru’l-‘amâda (بحر العماء) gerçekleşmesi demektir. Tirmizî’de geçen “Sahabeden Ebû Razin, Hz. Peygambere ‘Allah mahlûkatı yaratmadan önce nerede idi?’ diye sordu. O’da ‘üstünde ve altında hava bulunmayan *amâda* (العماء) diye cevap verdi”⁹ hadîsinden yola çıkarak kullandıkları *amâ* kelimesi felsefedeki *kaos* ya da Hilmi Ziya Ülken’in dediği gibi Aneximandro’sun düşüncesindeki belirsizlik anlamına gelen *apeironu* andırır. İbn Arabî ve Bursevî’ye göre ‘*amâ* yaratılış zemini ya da yaratılışın başlangıçtaki bulanık durumudur. Şayet *amânın* bulut anlamı göz önüne alınırsa henüz yağmura dönüşmemiş, yağmur yüklü bulutun kara ve kasvetli halidir. Yağmur yağmaya başladığında kasvetli ortam yavaş yavaş belirginleşir, bulutlar dağılır ortalık aydınlanır ve varlıkların tezahürü (ortaya çıkması) gerçekleşir başka bir deyişle subût hali, vücûd haline dönüşür, bilkuvveden bilfiile geçiş gerçekleşir.¹⁰

Ru’yetullah

Ona göre ahirette herkes Allah’ı inandığı gibi görecektir. Sadece insan-ı kâmil, ism-i câmi ehinden olmasının bir sonucu olarak O’nu görecektir. Ancak o, bu görmenin Allah’ın celâline yaraşır, zaman ve mekândan münezze bir şekilde gerçekleşeceğini söylemesinin yanısıra ru’yetullahın zarurât-ı diniyyeden olmadığını da ifade eder. Ru’yetullah konusundaki tartışmaları aydınlatmak açısından şöyle bir izah getirir: Hz. Peygamber (sav) Allah’ın görülmesini güneşe değil ayın dolunay şekli olan kamere benzetmiştir. Zira kameri görmek kolay güneşi görmek hatta ona bakmak zordur. Burada kamer Allah’ın rububiyetine, güneş ise ahadiyyetine (zâtına) benzetilebilir. Dolayısıyla ahirette görülecek

⁶ Ali İmran 3/97.

⁷ Bursevî, *Kitabü’l-Hitâb*, 47, 48, 50, 51, 72, 78; Bursevî, *Kitabü’n-Necât*, 5, 7, 12, 14, 17, 20, 32, 34, 42; Bursevî, *Kenz-i Mahfî*, 16; Afîfi, *el-Ayanü’s-Sabite fi Mezbebi İbn Arabî ve’l-Mâ’dumat fi Mezbebi’l-Mu’tezile-Kitabü’l-Tezkeri* (Kahire, 1389/1986), 209-220.

⁸ Aclunî, bu sözü İbn Teymiyye, Zerkeşî ve İbn Hacer’in hadîs saymadıklarını, Ali el-Karî’nin ise manasının sahih olabileceği şekilinde bir yaklaşımının bulunduğu bahseder. Bk., *Keşfü’l-Hafa ve Müzîlû’l-İlbâs* (Beirut, 1405/1985), 2/173.

⁹ (Tirmizî, “Tefsir”, 12); (İbn Mace, “Mukaddime”, 13).

¹⁰ Mâtürîdî, *Kitabü’l-Tevhîd*, nşr. Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi (Ankara: İSAM Yayınları, 2017), 147; Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, 1/3; Bursevî, *Kitabü’l-Hitâb*, 49, 52, 72, 75; Bursevî, *Kitabü’n-Necât*, 39, 42, 66; Bursevî, *Kenz-i Mahfî*, 28, 31; Volter, *Felsefe Sözlüğü*, çev. Lütfî Ay (İstanbul, 1995), 2/193-194; Hilmi Ziya Ülken, *Varlık ve Oluş* (İstanbul, 1968), 134.

olan zât değil rububiyettir. Mutezile şayet zâtın görülmesine itiraz etmişse Ehl-i Sünnet ile sözde kalan bir ihtilaf düşmüş demektir. Rububiyetin görülemeyeceğini iddia etmişlerse kesinlikle hata etmişler, vârid olan nasları kısır akıllarına tabi kılmak gibi bir yanlışla düşmüşlerdir.¹¹

Allah'ın İsimleri ve Sıfatları

Bursevî, Allah Teâlâ için ahadiyet ve vâhidîyet adını verdiği iki mertebe olduğunu dile getirir. Ahadiyet mertebesinde Allah her türlü kayıt ve nitelikten müstağnidir, vâhidîyet mertebesine tenezzülünde ise isim ve sıfatlar alır. Aslında bu isim ve sıfatlar tohum içinde ağacın yaprak ve dallarının bilkuvve bulunması gibi ahadiyet içinde bilkuvve olarak bulunmaktadır. Bu görüşüne kenz hadisi diye bilinen “Ben bilinmeyen bir hazine idim. Bilinmeyi istedim ve halkı yarattım.”¹² (كنت كنزا مخفيا فأحببت أن أعرف فخلقت الخلق) hadisindeki “küntü” (كنت) lafzının “ben” anlamına gelen ve birinci şahsı ifade eden (ت) “te” zamirinin zâtın ahadiyetine delalet ettiğini, aynı şekilde yarattım anlamına gelen “halaktü” (خلقت) ve “caaltü” (جعلت) kelimelerindeki “ben” anlamındaki “te” (ت) zamirinin de ahadiyete delalet ettiğini belirtir. “Caalâ” (جعلنا) ve “halaknâ” (خلقنا) kelimelerinde “biz” anlamına gelen “nâ” (نا) zamirinin ise vahidîyete delalet ettiğini ve “biz” den maksadın Allah'ın zâtı ile birlikte isim ve sıfatları olduğunu vurgular. Öte yandan isimlerin çok olması, müsemma durumunda bulunan zâtın çok olmasını gerektirmez. Demek ki ona göre Kur'an'da Allah için tekil kullanımlar ahadiyeti, çoğul kullanımlar ise vâhidîyeti ifade etmektedir.¹³

Allah vâhidîyet makamında yaratılmışlarla isim, sıfat ve fiilleri vasıtasıyla ilişki kurar. Bunlar Allah ile yaratılmışlar arasında bir vasıta olmasının yanı sıra zât ile yaratılmışlar arasında perde işlevi de görürler. Böylelikle kullar Allah'ın zâtı ile değil *isim, sıfat ve fiilleriyle* muhatap olurlar ve ancak onların bilgisine ulaşabilirler. “Sıfat, e'âl yüzünden, esma dahi sıfat ayinesinden, zât dahi esma perdesinden seyrolunur” sözünden hem bu anlam hem de varlık hiyerarşisini o, zât-isim-sıfat-fiil şeklinde düşündüğü ortaya çıkar. Nitekim İbn Arabî de de benzer şekilde zât-sıfat-fiil-meful, Gazzalî de ise zât-sıfat-efal sıralaması vardır. Bursevî, her ne kadar isimleri temel kabul ediyorsa da İbn Arabî gibi bu isimleri yedi sıfat altında sistemleştirir. Ancak o, takipçisi İbn Arabî'nin aksine sıfatların itibarı değil hakiki olduklarını ileri sürer ve âlim, kâdir ve mürid gibi manevî kalıp yerine ilim, kudret ve irade gibi maâni kalıpla ifade edilen sıfatları kullanır.

Bursevî, isimlerin tevkifi, yani nasda nasıl geçiyorsa öylece kabul edilmesi ve her bir isim fonksiyonunu icra ederken diğer isimlere ihtiyaç duyması noktasında İbn Arabî ile paralel düşünür. Allah'ın hem tenzihî hem de sıfatları ile bilinmesine vurgu yapar ve sadece tenzihe önem vermenin Allah'ın yaratma yönünün inkârı anlamına geleceğine dikkat çeker. Ona göre bir nesneyi tanımak için öncelikle eserine bakılır.¹⁴ Böylece eserden fiile, fiilden sığata, sığattan da zâta yani nesneye gitme yöntemini kullanmış olur. Netice itibarıyla her ne kadar sıfatları sayısal olarak Eş'ariler gibi ele almış olsa da içeriğini İbn Arabî'nin düşüncesi doğrultusunda oluşturur.

Hayat: Bursevî hayat sıfatını iki yönlü düşünür: Birinci yön itibarıyla hayat, kelâmcıların anlayışında olduğu gibi Allah'ın diri olmasıdır. İkinci yön itibarıyla ise Allah'ın kendi dışındaki şeylere dirilik (canlılık) vermesidir. Hayat sıfatının bu yönüne Bursevî, “nefes-i rahmanî” der ve buna yüklediği anlam felsefecilerin *faal akla* yükledikleri anlamı çağırıştırır. Zira Bursevî'nin “subût halindeki şeyler, nefes-i rahmanî ile vücûd bulur” görüşü, felsefecilerin vahibü's-suver (suretler bahşeden) diye niteledikleri faal aklın heyulaya suret vermek suretiyle harici âlemde varlık kazandırması düşüncesi ile paralellik arz eder. Bu düşünce doğrultusunda var olan her şeyin canlı olduğunu, zira nefes-i rahmanînin üfürmesi ile varlığa geldiğini iddia eder ve bu iddiasına “Sonra rahman onların üzerine üfledi”¹⁵ hadisini delil getirir.¹⁶

¹¹ Bursevî, *Kitabü'l-Hitâb*, 13, 59-60; Bursevî, *Kitabü'n-Necât*, 18, 19; Bursevî, *Kenz-i Mahfi*, 67-69.

¹² Aclunî bu sözü İbn Teymiyye, Zerkeşî ve İbn Hacer'in hadis saymadıklarını, Ali el-Karî'nin ise manasının sahih olabileceği şekilinde bir yaklaşımının bulunduğunu ifade eder. Bk., Aclunî, *Keşfü'l-Hafâ*, 2/173.

¹³ Bursevî, *Kitabü'n-Necât*, 39; Bursevî, *Kenz-i Mahfi*, 10-11.

¹⁴ Gazzalî, *Ihyau Ulümi'd-Dîn*, Daru'l-kütübü'l-arabi, ts., 1/181, 15/78; Gazzalî, *Cevabirü'l-Kur'an* (Beirut 1401/1981), 10-11; Muhyiddin İbn Arabî, *el-Fütühâtü'l-Mekkiyye*, nşr. Osman Yahya (Beirut 1405/1985), 1/150; Bursevî, *Kitabü'l-Hitâb*, 20, 72-73; Bursevî, *Kenz-i Mahfi*, 35; Bursevî, *Kitabü'n-Necât*, 14, 36, 39, 42, 76.

¹⁵ Taberî, *el-Camiu'l-Beyân an Te'vili'l-Kur'an* (Kahire, 1388/1968), 1/202.

¹⁶ İbn Sina, *en-Necât*, nşr. Muhyiddin Sabri Kürdi (Kahire, 1938), 271; Bursevî, *Kitabü'n-Necât*, 40, 50; Faiz ed-Daye, *Mecmua-tü'l-Mustalabü'l-İlmîyye ve'l-Arabîyye* (Dimaşk, 1410/1990), 110, 161.

İlim sıfatının da iki yönü bulunmakta olup bunlardan birincisi nefes-i rahmaniye konu olan şeylerin *sübût* halinde buldukları yer olması, ikincisi ise harici âlemde varlık kazandıktan sonra şeylere ilahî bilginin aktarılmasıdır. İkinci yöne delil olarak “Allah âdeme isimlerin tümünü öğretti”¹⁷ ayetini delil getirir. Dolayısıyla şeylerin bilgileri, aslında ilahî bilgiden taşıyıp gelen bir bilgidir. Ona göre Allah’ın ilmi sınır kabul etmez, madum, mevcud, küllî, cüz’î her şeye taalluk eder. Bununla birlikte Allah’ın bilgisinde bulunan şey için iyi ya da kötü hüküm verilemez. Zira şey orada bilkuvvedir, harici âleme intikal ettikten sonra bilfiil duruma geçer ve ancak o zaman iyi ya da kötü hükmünü almaya hak kazanır.

İrade, kudret, sem’î ve basar sıfatları konusunda farklı bir görüş getirmeyen Bursevî, hayat ve ilimde olduğu gibi bunları da iki yönlü olarak düşünür. Hakka bakan cephesi, halka bakan yönü. Hakka bakan yönüyle Yüce Allah, irade ve kudret sıfatlarıyla şeylerin harici âlemde yer almasını sağlarken, sem’î ve basar sıfatlarıyla varlıkların hal, hareket ve tavırlarını gözetler. Halka yönelik yönleri bakımından ise bu sıfatların tecellileriyle yaratılmışlar irade, kudret, sem’î ve basar gibi sıfatlarla nitelenirler.

Kelâm ve Tekvin: Bursevî, İbn Arabî gibi kelâm sıfatını iki boyutlu düşünür: Söz boyutu ve yaratma boyutu. Bir farkla ki, İbn Arabî yaratma boyutuna *kavl* ismini verirken, Bursevî içinde bulunduğu Matürîdî çevrenin etkisiyle olsa gerek *tekvin* ismini verir. Bu boyut üzerinde ağırlıklı olarak durur, Allah’ın yaratmaya yani maduma yönelik konuşmasını “nefes-i rahmani” diye adlandırır. Hayat sıfatı anlatılırken geçtiği gibi bununla şeylere ruh üflediğini ileri sürer. Ona göre kelâm ilahî taayyünün yani oluş macerasının sonudur. İlahî hüviyetin küllî sıfatları olan hayat, ilim, irade, sem’î ve basar sıfatlarının tezgâhından geçen şey kelâm sıfatıyla harici âlemde vücüd bulur diğer bir deyişle oluş serüvenini tamamlar. Bu durumda tekvin sıfatı müstakil bir sıfat olmayıp kelâm sıfatının yaratma boyutunu temsil etmektedir. Bunu İbn Arabî’de olduğu gibi Kur’an’da geçen (كُن) “kün=ol”¹⁸ ifadesinden çıkarır. “O, her gün bir şe’indedir.”¹⁹ mealindeki ayette geçen *şe’n* (شأن) kavramının taayyün gününde *an* anlamına geldiğini, bu durumda söz konusu ayetin anlamının “O, her an yaratır ya da tecelli eder” şeklinde olması gerektiğini ifade eder. “Allah sizi ve amellerinizi yarattı”²⁰ mealindeki ayetten hareketle güzel veya çirkin her şeyi yaratanın Allah olduğunu dile getirir zira O’nun yaratması mahiyet itibarıyla şeye nefes-i rahmani ile üflemek anlamına gelmektedir.²¹

Kaza ve Kader: Bursevî, kaderi “ezeli irade tarafından şeylerin varoluş vakitlerinin belirlenmesidir” diye tanımlar ve kader ile kaza arasında şöyle bir fark görür: Kader ma’dumun (yok olanın) tayin ve takdir edilmesi, kaza ise aynı ma’dumun mevcut haline intikal ettirilmesidir. Ancak o, ilahî rızayı bunların dışında değerlendiren. Her ne kadar Allah kulun aleyhine olabilecek şeyleri irade etse de buna rızası olmayabileceğini ifade için “her rızada irade vardır ama her iradede rıza yoktur” formülünü ileri sürer ve “O, kullarının küfrüne razı olmaz”²² mealindeki ayeti delil getirir. Buna göre her ne kadar “Hepsi Allah’tandır de”²³ ayeti gereği hayır ve şer Allah’tan olsa bile Allah’ın şerre rızası yoktur. Kader hakkında konuşmanın yasaklandığına dair gelen hadisleri²⁴ esas alarak kader konusunda sukut edilmesini gerekli görür, zira kader Allah’ın zâtı gibi bilinme imkânı olmayan bir *sır* hükmündedir.²⁵

Peygamberlik: Bursevî, peygamberlikle ilgili geleneksel bilgilere bazı üslup farklarının dışında yeni bir ilavede bulunmaz. Ancak sûtî zihin yapısı gereği *velayeti* nübüvvet içine idhal eder ve bu konuda görüşlerinin takipçisi saydığı İbn Arabî’nin tezlerini tekrar eder. Buna göre nübüvvet kesbî (kişi tarafından kazanılmış) olmayıp ilahî irade tarafından belirlenirken, velayet kesbidir. Velayet ile nübüvvet arasındaki somut denebilecek en temel farklılık velayetin teşrii (dini hüküm koyma) özelliğinin bulunmamasıdır. Her ne kadar veli, Allah’tan ve melekten bilgi alma bakımından peygamberle aralarında bir benzerlik kurmak mümkün ise de, onun bilgi alması, hem yöntem hem

¹⁷ el-Bakara 2/31.

¹⁸ Bk., en-Nahl 16/40.

¹⁹ er-Rahman 55/29.

²⁰ es-Sâffât 37/96.

²¹ Bursevî, *Râhûl’-beyân*, 1/8; Bursevî, *Kitabü’l-Hitâb*, 79, 81; Bursevî, *Kitabü’n-Necât*, 42-43, 46-47, 50-59, 63-66, 76, 84, 87; Çağfer Karadaş, *Sıfî İtikadı* (İstanbul: Nizamiye Akademi, 2017), 150-154.

²² ez-Zümer 39/7.

²³ en-Nisa 4/78.

²⁴ Bk., (Tirmizî, “Kader”, 1).

²⁵ Bursevî, *Kitabü’l-Hitâb*, 132-133, 136, 138, 142; Bursevî, *Kitabü’n-Netice*, 2/71, 206, 468.

de içerik bakımından peygamberin özel surette bilgi almasının dışında gerçekleştiği için tam bir benzerlikten söz edilemez. Bir diğer deyişle peygamber ismet (korunmuşluk) sıfatına sahiptir, velinin ise böyle bir özelliği bulunmamaktadır. Bundan dolayı da veliye, rasul ya da nebi ismi verilemez. Böyle bir isimlendirmede bulunan hem sapkın (dâl) hem de saptırıcı (mudıl) olarak nitelenir. Velinin ilahî kaynaktan aldığı bilgiler, peygamberin getirdiği vahyi açıklayıcı olup, yenilik özelliği taşımaz. Zâten velayette aslanan nübüvve tâbi olmaktadır.

İnsan-ı kâmilî son peygamber Hz. Muhammed'in şahsında somutlaştıran sûfî geleneğe uyarak, ruhânî âlemde ilk nebinin Hz. Peygamber olduğunu "Âdem, su ile çamur arasında iken ben nebi idim"²⁶ hadisine dayanarak iddia eder. Hz. İsa'nın Kıyamete yakın yeryüzüne ineceğini Hz. Peygamberin ümmetinden olacağını, O'nun şeriatı ile amel edeceğini ve "velayet-i amme"nin onunla son bulacağını; aynı zamanda onun son insan-ı kâmil olması dolayısıyla, ölümünü Kur'an'ın kalkacağını ileri sürer.²⁷

Kitap: Bursevî'ye göre ehl-i rusûm denilen zâhir uleması Kur'an'ı hayaliyle okurken, ehl-i zevk denilen sûfîler onu kalbiyle okurlar. Kur'an'ın te'vili konusunda "Kim Kur'an'ı kendi düşüncesiyle tefsir ederse kâfir olur"²⁸ hadisini zikretmesinden Kur'an'ın teviline karşı gibi görünmesine rağmen lafzın muhtemel manalarından biri ile anlaşılmasını tecviz etmesi ve sûfinin zevki ile Kur'an'ı açıklayabileceği görüşünü ileri sürmesi, onun İbn Arabî'nin "lugavî te'vil" anlayışının takipçisi olduğunu göstermektedir.²⁹

Ruh, Melek, Cin: Bursevî, görünmezlikleri itibarıyla ruh, melek, cin ve şeytanı aynı kategoride ele alır ve şöyle bir ayırım yapar: Ruh hariç diğerleri cisimdir. Cisim latif ise melek ve cin, kesif ise insan olur der, ancak melek ve cin arasında yaratılış maddeleri bakımından ayırım yapar ve meleğin nurdan, cinin ise ateşten yaratıldığını ifade eder. Şeytanı da cinlerden sayar ve cinlerin itaatkâr olmayanları diye tanımlar. Ona göre ruh cismin mukabili olup, ne lafetle ne de kesafetle nitelenemez. "De ki, ruh rabbimin emridir/emrindedir."³⁰ ayeti ile "Allah'ın ilk yarattığı şey benim ruhumdur"³¹ hadisinden hareketle ruhu ilahî eser olması cihetinden mahluk kabul etmezken, hâdis olan cesede taalluku itibarıyla mahluk sayar.³² Buradan anlaşılın hayat sıfatının taalluku olan nefes-i rahmanî olması bakımından mahlûk değilken, kelâm sıfatının yaratma boyutu olan tekvin bakımından mahlûktur. Mükâfat ve mücazata muhatap olacak varlıklar olarak insan ve cini kabul ederken meleği bundan hariç tutar. Buna sebep olarak da insan ve cinin anasırdan (anasır-ı erbaa) yaratılmasını gösterir. Buna göre azap ancak anasırdan yaratılmış olan varlıklara yapılabilir.³³

Ahret, haşrdan başlayıp sonsuza uzanan bir süreçtir, diğer bir tabirle dirilişten başlayıp cennetliklerin cennette, ceennemliklerin ceennemde Allah'ın kendilerine tanıdığı sonsuz bir hayattır. Bursevî'ye göre ecel iki türdür: Birincisi dünyadaki ömrü, ikincisi ise cennet ve ceennemdeki ömrüdür. O, insanların yeniden dirilişini, çocuğun doğumuna benzetir. Nasıl ki vakti geldiğinde rahim çocuğu dışarı atarsa, vakti geldiğinde toprak da içindekileri dışarı atar. Bununla ruhun bedene iadesi demek olan yeniden diriliş gerçekleşir. Yeniden dirilen beden arzuları, taayyun ve taşahhusu bakımından eski beden olmamakla birlikte hakiki varlığı itibarıyla eski bedendir. Zaten sûfîler sürekli tecelli ile meydana gelen sürekli teceddüd (yenilenmeyi) kabul ettiklerinden, bu düşünce onların anlayışına ters düşmez. Cennet ve ceennem sürekli teceddüd şeklinde olan bir ebediyete sahiptir. Orada herhangi bir yükümlülük yoktur, ancak zikir devam edecektir. Cennete nefis-i mutmainne özelliğine, ceenneme ise nefis-i emmareye sahip olanlar girecektir. Her iki mahalde de uyku olmamakla birlikte ceenneme girmiş olan asi mü'minler için azabı hissetmesinler diye uyku olacaktır.³⁴

²⁶ Aclunî, *Keşfü'l-Hafa*, 2/169-170.

²⁷ Bursevî, *Kitabü'l-Hitâb*, 104-105, 111, 115; Bursevî, *Kitabü'n-Necât*, 4, 8, 37; Bursevî, *Kenz-i Mahfi*, 36; Bursevî, *Kitabü'n-Netice*, 2/225.

²⁸ Benzer hadisler için bk., (Tirmizî, "Tefsîr", 1).

²⁹ Bursevî, *Kitabü'l-Hitâb*, 95, 9-97, 101; Bursevî, *Kenz-i Mahfi*, 36; Çağfer Karadaş, *Muhayyidin İbn Arabî'nin İtikadî Görüşleri*, 136-142.

³⁰ el-İsra 17/85.

³¹ Benzer hadisler için bk., Aclunî, *Keşfü'l-Hafa*, 1/ 311-312.

³² Bursevî, *Kitabü'n-Necât*, 64.

³³ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 4; Bursevî, *Kitabü'l-Hitâb*, 81; Bursevî, *Kitabü'n-Netice*, 2/294; Çağfer Karadaş, *Sûfî İtikadî*, 157-158.

³⁴ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 1/52; Bursevî, *Kitabü'l-Hitâb*, 121, 127-128; Bursevî, *Kitabü'n-Necât*, 54; Bursevî, *Kenz-i Mahfi*, 43-44; Çağfer Karadaş, *Sûfî İtikadî*, 158-159.

Sonuç

Bursevî, hemen her ilim dalının belli bir olgunluğa ve istikrara ulaştığı bir dönemde yaşamış olması dolayısıyla, mevcut birikimi kendine özgü üslubuyla aktarmakla yetinmiştir. Bu özelliğini akaid alanında da aynı şekilde devam ettiren Bursevî zamanının hâkim itikadî görüşlerine kimi yerde bazı rötuşlar yaparak, kimi yerde sentezlerde bulunarak kendi itikadî görüşlerini serdetmiştir. Onun metinlerinde itikatla ilgili konularda özellikle Hanefî-Matüridî düşünceyle İbn Arabî düşüncesini birleştirme çabası içinde olduğu bariz bir şekilde görülür. Neticede şu denilebilir: Genelde İbn Arabî'nin takipçisi olmasına rağmen Bursevî, inanç esaslarını halk arasında yaygın olan Matüridîlik ile Osmanlı medreselerinde kitapları okutulan Eş'arîliğe aykırı düşmeyecek en azından bu çevrelerde tepki doğurmayacak bir özen içerisinde verdiği bir gerçektir.

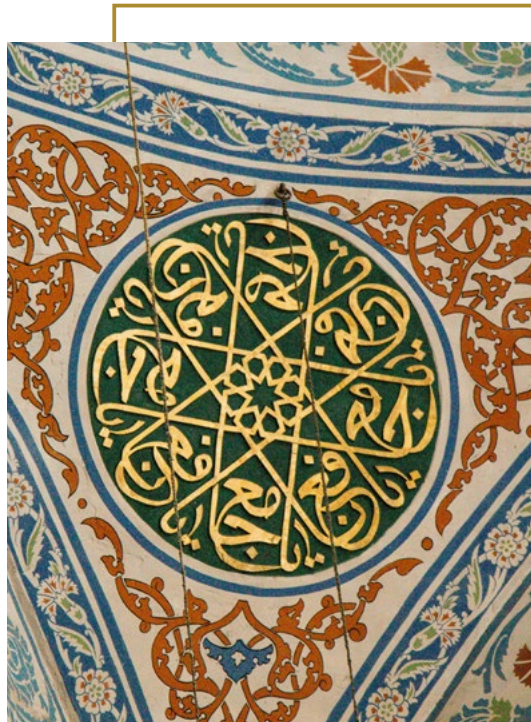
İSMAİL HAKKI BURSEVÎ EKSENİNDE BURSA'DAN GİRİT'E UZANAN İRFAN ve EDEBİYAT KÖPRÜSÜ: CELVETİLİK

Ahmet MOLLAMEHMET*

Celvetilik, Osmanlı tasavvuf tarihinde tarikat olmanın yanında, bir irfan, düşünce ve edebiyat okulu olarak temayüz eden yoldur. XVI. yüzyılda Bursa'da Üftâde Mehmed Muhyiddin'in (v. 1580) manevî şahsiyeti etrafında doğan ve Aziz Mahmûd Hüdâyî (v. 1628) ile sistemleşen bu yol, Anadolu'daki tasavvufî damarların özgünlerinden biri kabul edilir. Halvetilik ve Bayrâmîlikten beslenen Celvetilik, hem bireyin iç dünyasını arındırmaya hem de toplumla iç içe yaşamaya önem vermesiyle öne çıkmıştır. Halvet geleneğinin inziva ve yalnızlığına karşılık, Celvetilik halk içinde Hak ile olmayı, yani maneviyatı sosyal hayatın merkezinde yaşamayı öğretmiştir.

Celvetiliğin doğuşunu bir yönden dönemin ihtiyaçları hazırlamıştır. XVI. yüzyılda devlet hızla büyümüş, şehirler çeşitlenmiş, ilim ve sanat dalları yaygınlaşmıştır. Bu ortamda tasavvufî hayatın hem bireysel hem de toplumsal işlevleri üstlenmesi gerekiyordu. Celvetilik, bu ihtiyaca cevap olarak şekillenmiş; hem dervişleri yetiştiren bir mektep hem de şairleri, âlimleri ve mutasavvıflarıyla geniş kitlelere hitap eden bir kurum olmuştur.

Celvetî yolunun temelinde Nakşîlikte olduğunu gibi "halvet der encümen", yani kalben Allah ile beraber iken zâhiren halkın içinde bulunma ilkesi vardır. Bu anlayış, müridin dünyadan tamamen el etek çekmesini değil, bilakis toplum içinde aktif bir hayat sürmesini teşvik eder. Böylece Celvetilik, Osmanlı şehir hayatıyla uyumlu, üretken, hizmet merkezli ve edebî yönü

* Dr., Bursa Osmangazi Belediyesi, ahmetmol
lamehmet@gmail.com, ORCID: 0000-0002-
2926-3184

güçlü bir tasavvuf anlayışı ortaya koymuştur. Celvetî derviş, sadece zikir halkasında değil; medresede, pazarda, devlet dairesinde ve gündelik işlerinde de Allah'ı unutmadan yaşamayı esas almıştır.

Şeriat – Tarikat – Hakikat Dengesi

Celvetîlik, her şeyden önce şeriata bağlılığı, tarikatla manevî terbiyeyi ve hakikat ile marifeti birleştiren bir yol olarak tanımlanır. Bursa'da Bursevî bu üçlüğü ilmî bir bütünlükle açıklamış, mürid için edeple şeriata bağlılığı şart koşturmuştur. İstanbul'da Hâşim Baba bunu daha coşkulu bir söylemle işlemiş, şeriata bağlı kalmakla birlikte aşkın vecdini ön plana çıkarmıştır. Girit'te Salacıoğlu ve Nûrî Osman, bu dengeyi şiirle kurmuş; riyâsız bir samimiyetle “şeriat ahlâkı – aşk sarhoşluğu” beraberliğini göstermiştir.

Nûrî Osman'ın şu dizeleri, Celvetî kimliğinin özünü yansıtır:

*“Şerî'at ânların buyu
Tarikatden bilen büyü
Hakikatden alan büyü
Gürûh-i Celvetilerdir”*

Bursa'da Celvetîlik ve İsmail Hakkı Bursevî

Bursa, Osmanlı'nın kuruluşundan itibaren siyasi bir merkez ve bir tasavvuf başkentidir. Şehrin camileri, tekkeleri ve medreseleri beraberce gelişmiş; ilim ile irfanın yan yana yaşadığı bir kültür iklimi oluşmuştur. Padişahların desteğiyle Bursa kısa sürede bir tasavvuf cazibe merkezi hâline gelmiştir. Bu atmosferde Celvetîlik ayrı bir yer tutar. Çünkü tarikatın kurucu şahsiyeti Üftâde, Bursa'da yaşamış, Aziz Mahmûd Hüdâyî burada yetişmiş ve İsmail Hakkı Bursevî de bu şehirde Celvetî-Hakkî kolunun ilmî-sistemantik boyutunu inşa etmiştir.

İsmail Hakkı Bursevî (v. 1725), Aydos doğumlu olup küçük yaşta Edirne'ye gelmiş, ilk eğitimini burada almış ve hüsni-hat dersleri görmüştür. Bilahare İstanbul'a geçerek Celvetî şeyhlerinden Osman Fazlî Atpazârî'ye (v. 1690) intisap etmiştir. Tasavvufî sülûkunun yanında kelim, fıkıh belâgat gibi ilimleri de müşşidinden tedris eden Bursevî, meşhur hattat Hafız Osman'dan hat meşketmiştir. Hilafet icazeti alınca farklı Rumeli şehirle irşat faaliyetlerinde bulunmuş, tarikatının Bursa halifesi Şeyh Sun'ullah Amasyavî (v. 1685) vefat edince Bursa'ya halife olarak tayin edilmiştir. Vefat ettiği tarihe kadar Bursa'da irşat ve telifat hizmetlerini sürdüren İsmail Hakkı, uzun süre burada kaldığı ve şehirle özdeşleştiği için Bursevî nisbesiyle anılır olmuştur. Tasavvuf, tefsir, hadis ve edebiyata dair onlarca eser kaleme alan Bursevî, Osmanlı ilim ve irfan dünyasında müstesna bir yer edinmiştir. Hayatı boyunca hem Bursa'da hem de davet üzere katıldığı gazalarda ordu şeyhliği yapmış; tefekkür mirası, Anadolu ve Rumeli'nin yanı sıra Girit'teki Celvetî muhitleri de etkilemiştir.

Celvetîlik içinde Hakkîyye şubesinin bânisi olan Bursevî, ilmî derinliği ve edebî kimliğiyle Celvetîliğe büyük bir prestij kazandırmıştır. *Rûhu'l-Beyân* adlı tefsirinde Kur'an'ı hem zâhiri hem de bâtinî boyutlarıyla yorumlamış, Celvetîliğin düşünce sistemini metinlere taşımıştır.

Bursevî, Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin çizgisini takip ederek vahdet-i vücûdu tasavvufunun merkezine yerleştirmiştir. Ancak bu anlayışı, pîri Aziz Mahmûd Hüdâyî gibi temkinli bir yorumla aktarmıştır. Ona göre bütün âlem, Allah'ın isim ve sıfatlarının tecellisinden ibarettir. Varlık birliğinin idraki, kulun Allah'a yakınlığını ve marifetini artırır. Bununla birlikte Bursevî, sekr (vecd sarhoşluğu) yerine sahvî (uyanıklık ve ölçülülük) tercih etmiş, “şathiyyât”la sınırları zorlayan sûfîleri eleştirmiştir. Bu yönüyle vahdet-i vücûdu hem akli hem nakli delillerle temellendirmeye çalışmıştır.

Bursevî'nin en çok üzerinde durduğu husus, şeriat, tarikat ve hakikati bir bütün olarak görmektir. Ona göre şeriat, dinin zâhiri yönü; tarikat, nefis terbiyesi ve manevî yolculuk; hakikat ise marifetullah'a ulaşma merhalesidir. Bu üç basamak birbirinden ayrılmaz. Şeriatsız tarikat bâtil, tarikatsız şeriat kuru, hakikatsız ikisi ise eksik kalır. Bu anlayış, “halk içinde Hak ile” düsturunu tamamlayan bir ayar oluşturmuştur.

O, tasavvufî hayatın aşırılıklara kaçmaması gerektiğini özellikle vurgulamıştır. Hallâc-ı Mansûr'un "Ene'l-hak" sözünü sır ifşası olduğu için eleştirmiş, Niyâzî-i Mısrî gibi bazı sûfilerin taşkın ifadelerini de tenkit etmiştir. Ona göre hakiki keramet keşif ve olağanüstü haller değil, marifetullah idi. Bu yaklaşımla sûfilîği akli bir temkinle dengelemiştir.

Bursevî'nin eserlerinde aşk, insan-ı kâmil, hizmet ve cemiyetle iç içe bir tasavvuf anlayışı hâkimdir. Onun ilim ve irfanla yoğrulmuş kimliği, Celvetiliği ilim damarı ağır basan bir ekol haline getirmiştir.

*"İhtilâf-ı mezheb olmaz bende hakır mezhebim
Mezheb-i vâhidde buldum âkıbet ben matlubum
Feyz-i Hak olsa ne şek anı kabûl etmek gerek
Ol ki ilhâm olmaya anı götürmez meşrebim"*

Bursevî'nin Bursa'daki ilmî ve irfanî otoritesi, yalnızca kendi devrini değil, sonraki yüzyıllarda Celvetiliğin farklı coğrafyalara uzanan serencamını da etkilemiştir. Onun sistemli düşüncesi ve vahdet-i vücûda temkinli yaklaşımı, Celvetiliği hem ilmî hem de maneî açıdan sağlam bir zemine oturtmuştur. Bu zemin, İstanbul'da yeni bir Celvetî yorumu ortaya koyan Hâşim Baba'nın irfan dünyasına da ilham olmuştur. Bursevî'nin ilmî bütünlüğünden beslenen, fakat mızacı gereği daha coşkun ve batinî bir yönleşi sergileyen Hâşim Baba, XVIII. yüzyılda Celvetiliğe farklı bir renk katmıştır.

İstanbul'da Hâşim Baba ve Hâşimiye Kolu

Hâşim Baba (v. 1783), Celvetî meşayihinden Yusuf Nizâmeddin Efendî'nin oğlu olarak 1718'de Üsküdar'da doğmuştur. Çocukluğundan itibaren Celvetî adap ve erkânı içinde yetiştiyse de ilerleyen yıllarda Bektâşîliğe meyletmiştir. Mısır'da bulunan Kaygusuz Abdal Tekkesi şeyhi Hasan Baba'ya intisap ederek Bektâşî olmuş; bir süre Dimetokalı Seyyid Kara Ali Baba'nın (v. 1783) yanında Hacıbektaş'ta bulunmuş hatta kısa bir dönem (dört yıl kadar) dedebabalık makamına geçmiştir. Melâmî meşrep bir sûfi olan Hâşim Baba, coşkun mızacı ve serbest söyleyiş tarzı sebebiyle ne Celvetîler ne de Bektâşîler tarafından tam manasıyla kabul görmüştür. 1783'te vefat edince Bandırmalı-zâde Dergâhî haziresine defnedilmiştir. Vefatından sonra mensupları kendisine nispetle Celvetîlik içerisinde "Hâşimiye" adıyla bir kol oluşturmuştur.

Divân, Vâridat, Ankâ-yı Maşrık ve Devriyye-i Ferişyye adlı eserleriyle tanınan Hâşim Baba, tasavvufî heyecanı, batinî yönü güçlü üslubu ve zaman zaman Bektâşî etkilerini yansıtan şiirleriyle Celvetiliğin sınırları aşan bir temsilcisi olarak kabul edilmiştir.

Onun şahsında oluşan Hâşimiye kolu Celvetî yoluna yeni bir renk katmış; daha coşkun, batinî ve vecd dolu bir yön kazanmıştır. Bu kolun en belirgin özelliği, Celvetiliğin şeriat merkezli çizgisini çok da terk etmeden, daha geniş ve bazen Bektâşî tesirlerine açık bir söylem geliştirmesidir. Batinî yönelim ve melâmî meşrebine yakın ifadeler bu kolun özellikleridir.

*"Eger ikrâra tâlibsen sana rehber olur nutkum
Melâmet urvesin pek tut elin çek gayrıdan zinhâr"*

Hâşim Baba'nın şiirlerinde ve sohbetlerinde görülen coşkun hatta zaman zaman taşkın mızacı, İstanbul'daki merkezlerde ölçülü ve kontrollü kabul görünürken, adalı toplumların ruh dünyasına ve duygusal yapısına son derece uygun düşmüştür. Adalar, özellikle de Girit, merkezi idareden uzaklığı, çokkültürlü yapısı ve daha serbest toplumsal atmosferiyle Anadolu'dan farklı bir tasavvufî kimliğe sahiptir.

Girit'te Celvetîlik: Salacıoğlu Mustafa ve Hanyalı Nûri Osman

Ege Denizi'nin en büyük adası olan Girit, tarih boyunca farklı medeniyetlerin izlerini taşımış, Osmanlı idaresiyle birlikte ise çokkültürlü yapısını tasavvufî zenginlikle harmanlamıştır. 1645'te başlayan Osmanlı hâkimiyeti, yalnızca askerî bir fetih değil; tekkeler, zâviyeler ve edebî meclislerle desteklenen kültürel bir dönüşüm anlamına gelmiştir. Ada halkının mızacı, sûfi meşrepli zümrelerle kolayca kaynaşmış; böylece tasavvuf, Osmanlı'nın adadaki en güçlü "yumuşak gücü" olmuştur.

Bektâşilik, Mevlevîlik, Halvetîlik gibi tarikatlarla birlikte Celvetîlik de bu topraklarda yayılmış, özellikle şair dervişlerin diliyle halkın gönlünde yer edinmiştir.

Celvetî silsilesinin Girit'e yönelen hattı, Aziz Mahmûd Hüdâyî'nin halifesi Ali Efendi eliyle olsa da Hâşim Baba üzerinden gelişmiştir. Girit, merkezi idareden uzak, çokkültürlü ve serbest yapılarıyla farklı bir tasavvufî kimlik geliştirmiştir. Adalı halk, içli, dışavurumcu ve duygularını açıkça ifade eden bir karakter taşır. Burada tekkeler ve dervişler, bir dinî otorite değil halkın kültürel, sosyal ve duygusal hayatını besleyen merkezler olmuştur. Ada insanının neşeli mizacı, Hâşim Baba'nın rindâne üslubuyla örtüşmüştür; onun çizgisinde gelişen Celvetîlik Girit'te hızla kabul görmüştür. Celvetî silsilesinin Girit'e uzanmasında yalnızca manevî bir zincirden değil, aynı zamanda sosyo-kültürel bir uyum örneğinden söz etmek gerekir. Bu uyum sayesinde Celvetîlik, adalarda halkın iç dünyasını şekillendiren bir irfan ocağı olmuştur.

Salacıoğlu Mustafa Efendi, XVIII. yüzyılın sonlarında Girit'in Hanya şehrinde doğmuş, tasavvufî terbiyesini küçük yaşta kaybettiği babasının ardından amcasının himâyesinde sürdürmüştür. Coşkun mizacı ve arayışçı ruhu sebebiyle Girit'te uzun süre tutunamamış, çeşitli seyahatlerden sonra yolu İstanbul'a düşmüş ve Hâşim Baba'ya intisap ederek seyr ü sülûkunu tamamlamıştır. Hâşim Baba'dan hilafet aldıktan sonra yeniden Girit'e dönmüş, burada irşat faaliyetleri yürütmüş, özellikle Hanyalı Nûrî Osman gibi halifeler yetiştirerek adadaki Celvetîliğin kökleşmesine ve kurumsallaşmasına öncülük etmiştir.

*“Giridi Hanyaviyem men Salacıoğlu’ dur nâmım
Seyâbat ehliyem bir yerde yok temkin u ârâmım”*

Divan'ı, Çıkrıkçı Şeyh Nakşî Mustafa Efendi'nin (v. 1757) şehit edilmesini anlatan 157 beyitlik *Der Beyân-ı Şehâdet-i Nakşî Şeyh Mustafa* mesnevisi ve oğlu yerine koyduğu Nâmî (v. XIX. yy.) isimli dervişine ithafen yazdığı, tasavvuf yolunun âdabını, inceliklerini anlatan ve nasihatler içeren pendname mahiyetinde 363 beyitlik *Nâmîyye* adlı mesnevisi bulunan Salacıoğlu'nun en önemli özelliği, coşkun bir süfi-şair olmasıdır. Şiirlerinde Yunus Emre ve Niyâzi-i Mısır etkisi hissedilir. Sade, anlaşılır fakat derin bir lirizm taşır. Aşk, vahdet, nefis mücadelesi ve hakikate erişme arzusu en yoğun temalarıdır. Salacıoğlu'nun coşkulu dili, ada insanının mizacıyla örtüşmüş ve halk arasında kabul görmesini kolaylaştırmıştır.

Divan'ından şu beyit, Celvetî dervişinin aşk sarhoşluğunu dile getirir:

*“Şarâb-ı vahdetin yek cür'asın nûş eyledim bir dem
İçince mest olup hâlâ o keyfiyetle sersâmım”*

Salacıoğlu'nun en önemli halifesi Hanyalı Nûrî Osman ise Girit Celvetîliğinin edebî yönünü temsil eder. Nûrî Osman Efendi, 1757'de Girit'in Hanya şehrinde doğmuş, iyi bir medrese eğitimiyile Arapça, Farsça ve Rumca'yı öğrenmiştir. Çeşitli memuriyetlerde bulunduktan sonra Salacıoğlu Mustafa'ya intisap ederek hilafet almış ve tasavvufî şahsiyetini burada olgunlaştırmıştır. Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'ye özel bir muhabbeti bulunan Nûrî, şiirlerinde bu aşkı işlemiş, Girit'te ilmî ve edebî meclislerin canlı bir aktörü olmuştur. *Divan*'ı, kendisiyle beraber 20 şairin tanıtıldığı *Tezkire-i Şu'arâ-yı Cezîre-i Girid* tezkiresi, Girit'in Osmanlı tarafından fethini ve sonrasını anlatan *Târih-i Girid* isimli eseri, *Tuhfe-i Nûriyye* ve *Zeyl-i Tuhfe-i Nûriyye* adlı manzum Rumca-Türkçe sözlüğü ve *Tarîku'l-İhtisâr* adında dil öğrenmenin ehemmiyetinden bahseden eserleriyle ada kültürüne dair zengin bir miras bırakmıştır. 1815'te vefat ederek Hanya'da defnedilmiştir.

Divan'ında aşk, melâmet, kalenderî tavır ve Celvetî kimliği açıkça görülür. “Türkçe, Farsça ve Rumca şiirler kaleme almış olması, adanın çokkültürlü yapısının şiire yansımalarıdır.

*“Rûmî lisân-ı tarz-ı Girid üzre söylesem
Olmaz mı pâdşâhımın âyâ icâzeti”*

Nûrî Osman'ın aşağıdaki beyti, Girit'teki şairlerin İstanbul'daki şairler kadar güçlü olabileceğini iddia eder ve böylece adanın edebî özgüvenini gösterir.

*“Bir gelmişiz Girit’de i’câz-ı nazmda
Ehl-i Sitânbul alsa da mazmûnumuz bizim”*

Onun şu beyiti Celvetî kimliğini açıkça yansıtır:

*“İzhâr edersem âteş-i sırrım aceb midir
Minnet Hudâ’ya mezhebimiz Celvetiyyedir”*

Şu beytinde ise Celvetîliğin ada kimliğine bürünmüş hâlini ve Girit’te Celvetîliğin katı kurallardan çok samimiyete ve içtenliğe dayalı bir tasavvuf anlayışı olarak benimsendiğini dile getirir:

*“Birdir yanımda küfr ü riyâ ben Kalenderim
Yokdur tesellî hırka vü zünnârdan bana”*

Celvetîliğin Girit’teki tesir sahası yalnızca Salacıoğlu ve Nûri Osman’la sınırlı değildir. Seyrânî Selim Baba (v. 1789) ve Hüseyin Baba (v. 1789) gibi sûfiler, Celvetîliğin ada halkı arasında kökleşmesini sağlamıştır. Yine Celvetî şeyhlerinden Ali Efendi (v. 1812) dönemin önde gelen simaları arasındadır. Bu isimler, Salacıoğlu’nun açtığı irfan yolunu sürdürmüş ve Celvetîliğin ada kültüründe kalıcı bir iz bırakmasına vesile olmuşlardır.

Girit Celvetîliği’nin Osmanlı irfan atlasına üç katkısından bahsedilebilir:

1. Tasavvufî katkı: Şeriat–tarikat–hakikat üçlüsünü samimiyetle yaşatan, melâmetî tavırla riyâdan uzak duran bir yol olmuştur.
2. Edebî katkı: Divanlar, mesneviler ve tezkirelerle Girit edebiyatını Osmanlı şiir mirasının ayrılmaz bir parçası hâline getirmiştir.
3. Kültürel katkı: Türkçe, Farsça ve Rumca şiirlerle çokkültürlü ada kimliğini tasavvufî bir söyleme dönüştürmüştür.

Bugün Girit Celvetîliği üzerine yapılan incelemeler, hem Osmanlı tasavvuf geleneğinin çoğulcu ve dinamik yapısını anlamamıza hem de edebiyatın tasavvufla iç içe geçmiş doğasını kavramamıza imkân verir.

Sonuç Yerine

Bursa, Celvetîliği ilim ve edep üzerinden tanımlamıştır. İstanbul, Celvetîliği kurumsal güç ve coşkun mizacın buluşması olarak yaşamıştır. Girit, Celvetîliği lirizm, çokkültürlülük ve melâmetî samimiyet üzerinden şekillendirmiştir. Bu tablo, Celvetîliğin bir tekke tarikatı olmanın ötesinde, her coğrafyada farklı tezahür bulabilen dinamik bir irfanî ekol olduğunu ortaya koymaktadır.

Celvetîlik, farklı coğrafyalarda farklı renklerle görünse de, eksenini daima İsmail Hakkı Bursevî’nin ilmi ve irfanî mirası üzerinde dönmüştür. Onun tefsir anlayışı, şeriat–tarikat–hakikat üçlemesini bir bütünlük içinde sunması, Celvetîlik yolunun ortak zeminini oluşturmuştur.

Bursa’da inşa ettiği düşünce sistemi, İstanbul’daki Hâşim Baba’nın coşkun irşadına da, Girit’te Salacıoğlu ve Nûri Osman’ın şiirlerine de temel teşkil etmiştir. Hâşim Baba’nın bâtinî ve melâmetî vurguları, Salacıoğlu’nun coşkun lirizmi ve Nûri Osman’ın edebî ufkunu, aslında Bursevî’nin açtığı geniş yolun farklı yansımalarıdır.

Bu açıdan bakıldığında, Celvetîliğin Bursa’da doğup İstanbul ve Girit’te gelişen bütün renkleri, Bursevî’nin ekseninde birleşmektedir. O, yalnızca kendi dönemi için değil, kendisinden sonraki Celvetî muhitleri için de bir ölçü, bir mihenk taşı olmuştur. Dolayısıyla bu irfan ve edebiyat mirası, “Bursevî eksenli bir tasavvuf atlası” olarak okunmalıdır.

KAYNAKÇA

- Aclûnî, İsmail b. Muhammed. Keşfu'l-Hafâ ve Muzilü'l-İlbâs Amma'stehere mine'l-Ahâdis alâ Elsinetin-Nâs. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1408/1988.
- Aclunî. Keşfu'l-Hafa ve Müzilü'l-İlbâs. Beyrut: Müessesü'r-Risâle, 1405/1985.
- Affî. "el-Ayanü's-Sabite fi Mezhebi İbn Arabî ve'l-Ma'dumat fi Mezhebi'l-Mu'tezile", Kitabü't-Tezkari. Kahire, 1389/1986.
- Afvî, Ya'kûb. Hediyetü's-Sâlikîn. İstanbul: Bahriye Matbaası, 1331.
- Ali el-Karî. Ferru'l-Avn min Müddai İmani Firavn, Mecmuatü Resail fi Vahdeti'l-Vucûd. İstanbul, 1294.
- Alparslan, Ali. Osmanlı Hat Sanatı Tarihi. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999.
- Aşkar, Mustafa. "Niyâzi-i Mısri". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Erişim 19 Ocak 2026. <https://islamansiklopedisi.org.tr/niyazi-i-misri>
- Avcı, Seyyit. "Sûfilerin Hadis Tespit Ölçüleri: İsmail Hakkı Bursevî Üzerine Bir İnceleme". Hadis Tetkikleri Dergisi 2/1 (2004), 7-29.
- Avcı, Seyyit. Sûfilerin Hadis Anlayışı; Bursevî Örneği. Konya: Ensar Yayıncılık, 2004.
- Aydın, Abdullah. Hanyalı Nûrî Osman ve Divanı. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- Aziz Mahmûd Hüdâyi. Câmi'u'l-Fazâil ve Kâmiu'r-Rezâil. nşr. H. Kâmil Yılmaz. İstanbul: Erkam Yayınları, 1988.
- Bahadıroğlu, Mustafa. Celvetiyye'nin Piri Hz. Üftâde ve Divân'ı. Bursa: Üftâde Kur'an Kursu Öğrencilerini Koruma Derneği, 1995.
- Balkanlardan Bursa'ya Hatt-ı İrşad: İsmail Hakkı Bursevî Yazma Eser Sergisi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2025.
- Bandırmalızâde, Ahmed Münib. Mir'âtu't-Turûk. İstanbul: Cemâl Efendi Matbaası, 1306.
- Baykal, Kazım. Bursa ve Anıtları. Bursa: Aysan Matbaası, 1950.
- Benlioğlu, İbrahim. Bursa'da Yetişen Müsikşinaslar. Bursa: Bursa Akademi Yayınları, 2018.
- Berk, Süleyman. "Tasarımı ve Metniyle Farklı Bir Baskı Hilye-i Şerife". Dinî Araştırmalar Dergisi 20/51 (2017).
- Berk, Süleyman. İlähi Çizgiler Hat Sanatının Öncüleri (I- II). İstanbul: Demirören Yayınları, 2025.
- Birgivi Vasiyetnâmesi. Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 105.
- BOA, Evkaf/Nezareti Muhasebe Kalemi. [24/R/1285], Gömlek No. 01327, 00064.
- BOA, Tamir Keşif Defteri. [EV-THR], Gömlek No. 147, 010.
- BOA, Vakıflar Arşivi. [EV. MKT], Gömlek No. 1554, 104.

- Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 161.
- Bursa Şer'îye Sicilleri, 22/7b.
- Bursa Şer'îye Sicilleri, B247.
- Bursa Şer'îye Sicilleri, B81.
- Bursa Şer'îye Sicilleri, B86.
- Bursa Şer'îye Sicilleri, B89.
- Bursevî, İsmail Hakkı. Bitmedik ot dibinde doğmadıcak bir göcen: şerh-i Nazm-ı Ahmed. nşr. Mustafa Tatçı - Cemal Kurnaz. Ankara: Akçağ Yayınları, 2000.
- Bursevî, İsmail Hakkı. Celvetiye Yolunda Silsile Name Altın Zincir. nşr. Bedia Dikel. İstanbul: Özdiç Matbaası, 1981.
- Bursevî, İsmail Hakkı. Celvetiyye Yolunda Allah Dostları (Silsilename-i Celvetiyye). nşr. Rahmi Serin. İstanbul: Pamuk Yayınları, 2011.
- Bursevî, İsmail Hakkı. Divan, Bursa Nüshası.
- Bursevî, İsmail Hakkı. Ferahu'r-Rûh (Şerhu'l-Muhammediyye). İstanbul: 1294.
- Bursevî, İsmail Hakkı. Ferâhu'r-Rûh. 3 Cilt. İstanbul: Bosnevî el-Hâc Muharrem Efendi Matbaası, 1294.
- Bursevî, İsmail Hakkı. Kenz-i Mahfi. İstanbul: 1307.
- Bursevî, İsmail Hakkı. Kenz-i Mahfi. İstanbul: Sahaf Rıza, ts.
- Bursevî, İsmail Hakkı. Kitâb-ı Silsile. İstanbul: Haydarpaşa Hastanesi Matbaası, 1291.
- Bursevî, İsmail Hakkı. Kitâbu'l-Hitâb. İstanbul: Matbaa-i Kürsiyyü'l-Hilâfeti'l-Hâkâniyye, 1256.
- Bursevî, İsmail Hakkı. Kitâbu'n-Netice I. nşr. Ali Namlı - İmdat Yavaş. İstanbul: İnsan Yayınları, 1997.
- Bursevî, İsmail Hakkı. Kitâbu'n-Netice. nşr. Ali Namlı. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Bursevî, İsmail Hakkı. Kitâbü Hayâti'l-Bâl. Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 84.
- Bursevî, İsmail Hakkı. Kitâbü Müzîli'l-Ahzân. Âtîf Efendi Kütüphanesi, 1506.
- Bursevî, İsmail Hakkı. Kitâbü Nakd'l-Hâl. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, TY 2153.
- Bursevî, İsmail Hakkı. Kitâbü'd-Düreri'l-İrfâniyye (Vâridat). İBB Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin, 881.
- Bursevî, İsmail Hakkı. Kitâbü'd-Düreri'l-İrfâniyye. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, TY 4019.
- Bursevî, İsmail Hakkı. Kitâbü'l-Hitâb. İstanbul, 1256.

Bursevî, İsmail Hakkı. Kitâbü'l-Mir'ât li-Hakâiki Ba'zı'l-Ehâdis ve'l-Âyât. Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 40.

Bursevî, İsmail Hakkı. Kitâbü'n-Necât. İstanbul, 1290.

Bursevî, İsmail Hakkı. Kitâbü's-Silsile. İstanbul: Haydarpaşa Hastanesi Matbaası, 1291.

Bursevî, İsmail Hakkı. Kitâbü's-Silsiletü'l-Celvetiyye (Silsilenâme-i Celveti). İstanbul: 1291.

Bursevî, İsmail Hakkı. Kitâbü'ş-Şecv. Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi, 789.

Bursevî, İsmail Hakkı. Kitâbü'l-lzzi'l-Âdemî. Süleymaniye Kütüphanesi, Âtîf Efendi, 1420.

Bursevî, İsmail Hakkı. Mecmua. Âtîf Efendi Kütüphanesi, 1496,

Bursevî, İsmail Hakkı. Mecmûa. Bayezit Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 3507.

Bursevî, İsmail Hakkı. Mecmûa. Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 161.

Bursevî, İsmail Hakkı. Mecmûa. Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 161.

Bursevî, İsmail Hakkı. Mecmûa. Millet Kütüphanesi, Şer'îye, 1182.

Bursevî, İsmail Hakkı. Mecmûa-i Hakkî. Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 41.

Bursevî, İsmail Hakkı. Mecmûa-i Hakkî. İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi, Şevket Rado, 73.

Bursevî, İsmail Hakkı. Mecmûatü't-Tefâsîr. Bursa: Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 33.

Bursevî, İsmail Hakkı. Mecmûatü'l-Fevâid ve'l-Vâridât. Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 87.

Bursevî, İsmail Hakkı. Mecmûatü'l-Hutab ve'l-Vâridât. Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 85.

Bursevî, İsmail Hakkı. Mektûbât-ı Atpazarı ilâ Şeyh İsmail Hakkı Bursevî. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, TY 2220.

Bursevî, İsmail Hakkı. Min Vâridâtü'l-Fakîr eş-Şeyh İsmail Hakkî min Evâhiri Zilhicce min Seneti 1116. Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi, 789.

Bursevî, İsmail Hakkı. Müteferrikât-ı Şeyh Hakkî. Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1667.

Bursevî, İsmail Hakkı. Risâletü'l-Hazarât. Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan, 189.

Bursevî, İsmail Hakkı. Rûhu'l-Beyân. Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 12, 27.

Bursevî, İsmail Hakkı. Rûhu'l-Beyân. İstanbul: 1330-1928.

Bursevî, İsmail Hakkı. Rûhu'l-Beyân. thk. Abdüllatif Hasan Abdurrahman. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1439/2018.

Bursevî, İsmail Hakkı. Rûhu'l-Mesnevî. 2 Cilt. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1287.

Bursevî, İsmail Hakkı. Şerhu'l-Erbaine Hadîsen. İstanbul: 1253.

- Bursevî, İsmail Hakkı. Ta'lika alâ Evâilî Tefsîri'l-Beyzâvî. Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 31.
- Bursevî, İsmail Hakkı. Tamâmü'l-Feyz fi Bâbi'r-Ricâl (Atpazarî Kutup Osman Menâkıbı). çev. Ramazan Muslu - Ali Namlı. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2020.
- Bursevî, İsmail Hakkı. Tamâmü'l-Feyz fi Bâbi'r-Ricâl. nşr. Ramazan Muslu - Ali Namlı. Dımaşk: ty., 2011.
- Bursevî, İsmail Hakkı. Tuhfe-i Atâiyye. Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, 1537.
- Bursevî, İsmail Hakkı. Tuhfe-i Haliliyye. İstanbul: 1293.
- Bursevî, İsmail Hakkı. Tuhfe-i Hasekiyye. Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişâh, 164.
- Bursevî, İsmail Hakkı. Tuhfe-i İsmâliyye. İstanbul: 1292.
- Bursevî, İsmail Hakkı. Tuhfe-i Recebiyye. Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1374.
- Bursevî, İsmail Hakkı. Vâridât. Süleymaniye Kütüphanesi, Âşir Efendi, 165.
- Bursevî, İsmail Hakkı. Vâridât-ı Hakkıyye. Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 86.
- Bursevî, İsmail Hakkı. Vesiletü'l-Merâm. Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi, 243.
- Bursevî'nin Kaleminden Eserlerinden Örnek Hatlar. Bursa: Yıldırım Belediyesi Yayınları, 2025.
- Ceyhan, Semih. "Vârid". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 42/519-520. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Çetin, Abdurrahman. "Haddâdi". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 14/553-554. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Demirci, Mehmet. "İsmail Hakkı Bursevî'nin Ecvibe-i Hakkıyye'si". Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi 4/10 (2003), 9-44.
- Denizer, Nurullah. İşâri Tefsirde Zâhir-Bâtın İlişkisi (İsmail Hakkı Bursevî Örneği). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Duran, Faruk. "İsmail Hakkî Bursevî'nin "Es'ile-i Şeyh Mısri'ye Ecvibe-i İsmail Hakkî" İsimli Eseri". İSTEM: İslâm, San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi 17/33 (2019), 267-289.
- Duru, Rafiye. *Modern Metin Çözümleme Teknikleri Bakımından Şerh Geleceği ve İsmail Hakkı Bursevî*. İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.
- Efendioğlu, Mehmet. "Şerh". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 38/559-560. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Eldemir, Hayrettin. İsmail Hakkı Bursevî Dergâhı. Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2023.
- el-İmâdi, Ebüssuûd Muhammed. İrşâdu'l-'Aklî's-Selîm ilâ Mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm. nşr. Abdüllatif Abdurrahman. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1419/1999.
- Eşrefzâde Şeyh Ahmed Ziyâeddin. Gülzâr-ı Sulehâ ve Vefeyât-ı Urefâ. Bursa: İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Orhan, 1018/2.

- ez-Zehabî, Muhammed Hüseyin. et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kalem, ts.
- ez-Zürkânî, Muhammed. Kur'an İlimleri; Menâhilü'l-İrfân Tercümesi. çev. Halil Alademir-Ramazan Şahan. İstanbul: Beka Yayıncılık, 2015.
- Faiz ed-Daye. Mecmuatü'l-Mustalahü'l-İlmiyye ve'l-Arabiyye. Dımaşk, 1410/1990.
- Gabriel, Albert. Une Capitale Turque Brousse (Bir Türk Başkenti Bursa). çev. Neslihan Er - Hamit Er - Aykut Kazancıgil. Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2008.
- Gazzalî. Cevahiru'l-Kur'an. Beyrut: 1401/1981.
- Gazzalî. İhyau Ulûmi'd-Dîn. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-Arabî, ts.
- Güleç, İsmail. İsmail Hakkı Bursevî ve Rûhu'l-Mesnevî'si. İstanbul: İnsan Yayınları, 2001.
- Güleç, İsmail. *İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Mesnevî'sinin İncelenmesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2002.
- Harîrîzâde Muhammed Kemâleddin Efendi. 3 Cilt. Tıbyânu Vesâilî'l-Hakâik fi Beyâni Selasili't-Tarâik. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahim Efendi, 430-432.
- Hasan Tâib Efendi. Hatıra ya da Bursa'nın Aynası. Bursa: Bursa İl Özel İdaresi Yayınları, 2007.
- Heyet. el-Mu'cemu'l-Vasît. Kahire: Mektebu's-Şurûki'd-Devliyye, 2004.
- Hızlı, Mefail. "Bursa Mahkeme Sicillerine göre Bursevî'nin Ailesi, Tekkesi ve Vakıfları". Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 13/2 (2004).
- Hikmetî, Mehmed. Mecmua. Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hüdai Efendi, 1797.
- Hüdâvendigâr Gazetesi. (27 Safer 1312 - 17 Ağustos 1310 [30 Ağustos 1894]).
- Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi (1312).
- Hüseyin Vassâf, Sefîne-i Evliyâ. 5 Cilt. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 2305-2309.
- İbn Sina. en-Necât. nşr. Muhyiddin Sabri Kürdî. Kahire: 1938.
- İmam Rabbanî. el-Mektûbât. Mekke: 1317. İstanbul: Fazilet Neşriyat ts.
- İsmail Belîğ. Güldeste-i Riyâz-ı İrfân ve Vefeyât-ı Dânişvereân-ı Nâdiredân. Bursa: Hudâvendigâr Vilâyeti Matbaası, 1302 [1884].
- İsmail Hakkı Bursevî, Şerh el-Usul el Aşere.
- Kaplan, Hayri. "Zeynü'l-A'yâd: Şeyh Sahâfî'nin Hacı Bayrâm-ı Velî'ye Ait 'Çalabım Bir Şâr Yaratmış' Şiirine Yazdığı Şerh". *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 32 (2013/2), 43-73.
- Kara, Mustafa - Atlansoy, Kadir. Bursa Dergâhları/Yâdigâr-ı Şemsî. Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2021.
- Kara, Mustafa - Kemikli, Bilal. Hüseyin Vassaf Bursa Hatırası. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2011.

- Kara, Mustafa - Tarakçı, Betül - Terzioğlu, Selime. Bursa Camileri ve Medreseleri Medâr-ı Şemsî, Devvâr-ı Şemsî. Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2021.
- Kara, Mustafa. Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler. Bursa: Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2012.
- Karabıyık, Edibali. "Hanyalı Nûrî Osman Divanı'nda Celvetilik". Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi 12/1 (2021), 143-162.
- Karadaş, Çağfer. Muhyiddin İbn Arabî'nin İtikadî Görüşleri. Bursa: Emin Yayınları, 2018.
- Karadaş, Çağfer. Sûfî İtikadî. İstanbul: Nizamiye Akademi, 2017.
- Kaya, Eyyüb Said. "Şerh". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 38/560-564. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Kemikli, Bilal (ed.). Bursalı Şair Ahmed Paşa ve Dönemi. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2010.
- Kemikli, Bilal. Şiir ve Hikmet. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2017.
- Kepecioğlu, Kamil. Bursa Kütüğü, İsmail Hakkı Âsitânesi. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2014.
- Kevserî, Muhammed Zâhid. Makâlâtü'l-Kevserî. Kahire: Matbaatü'l-Envâr, ts.
- Korkmaz, Serdar. İsmail Hakkı Bursevî'nin Bestelenmiş Eserleri. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=s8289E42KWvkd5VMOH5nWg&no=oPqVrViOstqfLII46yR8VA>
- Kurnaz, Cemal vd. Giritli Salacioğlu Mustafa ve Mesnevileri. Ankara: Akçağ Yayınları, 2001.
- Mahmûd Nâsîh. Sübhatü's-Sâlikîn. thk. Murat Yurtsever. ed. Ömer Faruk Yığiterol. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2025.
- Mâtürîdî. Kitâbü't-Tevhîd. nşr. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi. Ankara: İSAM Yayınları, 2017.
- Mecmua. Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 38.
- Mecmua-i Hakkî. İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi, Şevket Rado Yazmaları, SR 73.
- Mehmed Fahreddin. Gülzar-ı İrfan. Ali Emiri Millet Kütüphanesi, Şeriye Sicilleri, 1098.
- Mehmed Şihâbeddin Efendi. Tuhfetu's-Sâlikîn. İstanbul: Bahriye Matbaası, 1331.
- Meşihat Arşivi. Şer'îye Sicilleri (1206), d-2906.
- Meşihat Arşivi. Şer'îye Sicilleri (1260), d-3044.
- Meşihat Arşivi. Şer'îye Sicilleri (29/12/1124), d-2742.
- Meşihat Arşivi. Şer'îye Sicilleri (29/12/1209), d-2750.
- Molla Memet, Amet. Ege Adalarında Klasik Türk Şiiri ve Şairler. Bursa: Bursa Akademi Yayınları, 2023.

- Muhammed Sâmi. Esmâr-ı Esrâr. İstanbul: Cemâl Efendi Matbaası, 1316.
- Muhyiddin İbn Arabî. el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye. nşr. Osman Yahya. Kahire: Vezaretü's-Sekâfe, 1405/1985.
- Müslim. Sahîh-i Müslim. Beyrut: Mektebetü'r-Ruşd, 2013.
- Müstakimzâde, Süleyman Sadeddin Efendi. Tuhfe-i Hattâtîn. İstanbul: Türk Tarih Encümeni Külliyyatı, 1928.
- Müstakimzâde, Süleyman Sadeddin Efendi. Tuhfe-i Hattâtîn. nşr. Mustafa Koç. İstanbul: Klasik Yayınları, 2011.
- Müstakimzâde, Süleyman Sadeddin. Tuhfe-i Hattâtîn. nşr. İbnülemin Mahmud Kemal. İstanbul: 1928.
- Mütercim Âsım Efendi. Kâmûs Tercümesi. 4 Cilt. İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1304-1305.
- Namlı, Ali. "At pazârî Osman Fazlî Efendi (Kutup Osman)'nin Kıbrıs'a Sürgün Edilmesi ve Müridi İsmail Hakkı Bursevi'nin Kıbrıs Ziyareti". Osmanlı Döneminde Kıbrıs Sempozyumu (2015: Lefkoşa). ed. Mehmet Mahfuz Söylemez vd. İstanbul: Bağcılar Belediyesi Yayınları, 2016, 98-110.
- Namlı, Ali. "İsmail Hakkı Bursevi'nin Rûhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'an Adlı Tefsîri". Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD) 9/18 (2011), 365-385.
- Namlı, Ali. "İsmail Hakkı Bursevi". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 23/102-106. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Namlı, Ali. "Kitâbetle Mübtelâ Olmak: İsmail Hakkı Bursevi". Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi 16/31-32 (18 Mart 2020), 333-368.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/talid/article/705843>
- Namlı, Ali. "Rûhu'l-Beyân". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 35/211-213. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Namlı, Ali. İsmail Hakkı Bursevi Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı. İstanbul: İnsan Yayınları, 2001.
- Nürî, Osman Hanyevî. Girit Şairleri (Tezkire-i Şu'arâ-yı Cezîre-i Girid). nşr. Orhan Kurtoğlu. Ankara: Akçağ Yayınları, 2006.
- Onat Çakıroğlu, Tuba. "İsmail Hakkı Bursevi'nin Şerh-i Pend-i Attâr Adlı Eseri Üzerine İnceleme". Dil ve Edebiyat Araştırmaları Journal of Language and Literature Studies 7 (2013), 147-160.
- Öcalan, Hasan Basri. "Eşrefoğlu'nun İzinde Bir Süfi: Şeyh İzzeddin Efendi ve Meclis-i Şerif'i". İznikli Gönül Adamı Eşrefoğlu Rûmî. ed. Bilal Kemikli. Bursa: İznik Belediyesi Yayınları, 290-309.
- Öcalan, Hasan Basri. Bursa Mevlevîhânesi. Bursa: Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2023.
- Öcalan, Hasan Basri. Bursa'da Tasavvuf Kültürü. Bursa: Gaye Kitabevi, 2000.
- Öcalan, Hasan Basri. Melâmet Zindanında Bir Nakşi Açıkbaş Mahmud Efendi. Bursa: Gaye Kitabevi, 2012.

- Özdil, Hatice. “Âşıkî'nin ‘Çıkıdum Bâdâm Dalına’ Şathiyesine Bursevî'nin Şerhi”. Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 8/2 (2019), 459-489.
- Özgen, İsmail. İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân İsimli Tefsirinde İsrâiliyyat. Çankırı: Çankırı Karatekin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024.
- Revnakoğlu, C. Server. İstanbul Tekkeleri Tarih Notları. Süleymaniye Kütüphanesi, B/115.
- Salacıoğlu, Mustafa. Divan. nşr. Cemal Kurnaz vd. Ankara: Akçağ Yayınları, 2000.
- Sarı, Necmi. Mutasavvıfların Hadis Usûlüne Bakışı: İsmail Hakkı Bursevî Örneği – Nuhbetü'l-Fiker Şerhi Tanıtım ve Değerlendirme. İstanbul: Ümmülkurâ Yayınevi, 2021.
- Sarıcan, Bayram - Öcal, Mustafa. 1930'lardan Günümüze Bursa'da Dini Hayat. Bursa: Düşünce Yayınları, 2005.
- Suyolcuzâde Mehmed Necib. Devhatü'l-Küttâb. nşr. Muallim Rifat. İstanbul: Güzel Sanatlar Akademisi Neşriyatı, 1942.
- Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahim Efendi, 430, 432.
- Şimşek, Selami. “Doğu Akdeniz'de Tahrir Olan Bir Kültür Mirası: Girit'te Tarikatlar ve Tekkeler”. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi 32 (2007), 215-244.
- Şimşek, Selami. Celvetilik-Anadolu'da Kurulmuş Bir Tarikat. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020.
- Şimşek, Selami. Dünden Bugüne Girit'te Türk Tasavvuf Kültürü. İstanbul: Doğu Kitabevi, 2014.
- Şimşek, Selami. Evrâd-ı Celvetiyye Seyyid Aziz Mahmûd Hüdâyi Hazretlerinin Evrâdı. İstanbul: Buhara Yayınları, 2018.
- Taberî. el-Camiu'l-Beyân an Te'vili'l-Kur'an. Kahire, 1388/1968.
- Taştan, Ahmet. Bir Şârih Olarak İsmail Hakkı Bursevî ve Edebî Şerhleri. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999.
- Tek, Abdurrezzak. Abdüllatif Kudsi Hayatı, Eserleri ve Görüşleri. Bursa: Emin Yayınları, 2007.
- Tekeli, Hamdi. Gazzizâde Abdüllatî'in Hayatı, Eserleri ve Vakî'ât'ı. Bursa: Uludağ Yayınları 2016.
- Topal, Ahmet. “İsmail Hakkı Bursevî'nin Şerh-i Kelâm-ı Şeyh Sadı Adlı Risalesi”. Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 3 (2016), 193-218.
- Turabi, Ahmet Hakkı. “Kutup Osman Hazretleri ve Celvetiyye'de Dinî Mûsikî”. Sürgün Bir Şeyhe Armağan Atpazarı Kutup Osman Kitabı. ed. İsmail Güleç vd. Lefkoşa: Kıbrıs Sosyal Bilimler Üniversitesi, 2019.
- Uludağ, Süleyman. “İşâri Tefsir”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 23/424-428. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Ulusoy, Mehmed Şemseddin. Niyâzî-i Mısrî ve Bursa Mısrî Dergâhı Gülzâr-ı Mısrî. nşr. Mustafa Kara - Serhat Gültaş-Sedat Akay. Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları. 2021.
- Ulusoy, Mehmed, Şemseddin. Yâdigâr-ı Şemsî (Bursa Dergâhları). nşr. Mustafa Kara - Kadir Atlansoy. Bursa: Uludağ Yayınları, 1997.

- Ülken, Hilmi Ziya. Varlık ve Oluş. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1968.
- Üzgör, Tahir. Türkçe Divan Dîbâceleri. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Vassâf, Hüseyin. Kemâlnâme-i Hakkî. Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 129.
- Vassâf, Hüseyin. Sefîne-i Evliyâ-yı Ebrâr Şerh-i Esmâr-ı Esrâr. Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 2307.
- Volter. Felsefe Sözlüğü. çev. Lütfi Ay. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1995.
- Yağcıoğlu, Songül Aydın. “Yünus Emre'nin Bir Şiiri ve İsmail Hakkı Bursevi'nin Şerhi”. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi 55 (2016), 77-90.
- Yahyâ Âgâh İstanbulî. Mecmû'atu'z-Zarâif ve Sandûkatu'l-Meârif (Tarikat Kıyafetlerinde Sembolizm). nşr. M. Serhan Tayşi. İstanbul: Ocak Yayınları, 2002.
- Yalçınkaya, Mehmet Akif. Bandırmalızâde Hâşim Baba Divanı. İstanbul: Grafiker Yayınları, 2015.
- Yamak, Mehmet Bilal. Yazıcızade Kardeşler. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2022.
- Yavuz, Kemal. “Türk Şiirinde Nazire” Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi Prof. Dr. Âmil Çelebioğlu Hatıra Sayısı 6/10 (2013), 411.
- Yıldız, Sakıp. “Atpazarî Osman Efendi”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 4/83-85. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Yıldız, Sakıp. Lexégète turc Ismâ'il Haqqî Burûsawî: Sa Vie, Ses Œuvres Et La Methode Dans Son Tafsîr Rûh al-Bayân: 1063-1137 1653-1725. Paris: Sorbonne Üniversitesi, Doktora Tezi, 1972.
- Yılmaz, Hasan Kâmil. “Celvetiyye”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 7/273-275. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Yılmaz, Hasan Kâmil. “Hâşim Baba”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 16/406-407. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Yılmaz, Hasan Kâmil. “Hâşimiyye”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 16/415-416. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Yılmaz, Hasan Kâmil. Azîz Mahmûd Hüdâyî Hayatı, Eserleri, Tarikatı. İstanbul: Erkam Yayınları, 2007.
- Yılmaz, Hasan Kâmil. Bir İrfan Mektebi Celvetiyye. İstanbul: Kopernik Yayınları, 2018.
- Yurtsever, Murat. “İsmail Hakkı Bursevi”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 23/107-108. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Yurtsever, Murat. Hüseyin Vassaf Kemal-name-i İsmail Hakkı. Bursa: Arasta Yayınları, 2000.
- Yurtsever, Murat. İsmail Hakkî Bursevi Divan. Bursa: Arasta Yayınları, 2000.

Mayıs 2026

